

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 8 - Sayı: 14- Haziran/2025

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 8 - No: 14- June 2025

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
MEHMET DAĞLAR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
CİHAN ORUÇ

Editör - E-Dergi Yöneticisi / Editor - E- Journal Director

EMRE KESER-HAMİ DEMİR

Editör - Halkla İlişkiler / Editor - Public Relations

NESRİN YILMAZ-KAAN AKAR-NURULLAH ÇETİN

Yazım ve Dil Editörü / Spelling and Language Editor

ALİ YILDIRIM-MEHMET ÇETİNKAYA

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

**DERGİNİN TARANDIĞI
İNDEKSLER
THE JOURNAL IS INDEXED IN**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Prof. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Tuba Tombuloğlu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi- Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIşMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet Tařaęıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Doç. Dr. Selim Serkan Ükten

Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Abbas Ahmedvend

Beheřti Üniversitesi İřlam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İşlam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoęlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Orhan Yazıcı

İnönü Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Derya Çoşkun

Erzurum Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hatice Kerimoğlu

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Murat Özkan

Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Halim Kılıç

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Daşdemir

Erzurum Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Araştırma Görevlisi Mahmut Cihat İzgi

Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü

Dr. Mecnun Yılmaz

Dr. Umut Kırcı

Araştırma Görevlisi Doktorant Kerra Altuğ Kaya

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

FÜSUN KARA	Kafkasya'nın Kalbinde Türk Egemenliği: Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının Tarihî Serüveni (Turkic Sovereignty in The Heart of The Caucasus: The Historical Journey of The North Azerbaijani Khanates)	s. 1-37.
BAŞAK KUZAKÇI	Vergi, Toprak ve İnanç: Roma ve Sasani İmparatorluklarının Mücadelesinde Hristiyan Kimliği (IV. Yüzyıl) (Taxation, Land, and Faith: Christian Identity in The Struggle of The Roman and Sasanid Empires (4th Century))	s. 38-73.
HASAN GÖRAL	Kazakistan'daki Sovyet Çalışma Kamplarının Güvenlik Yapıları Üzerine Bir Analiz (An Analysis of The Security Structures of Soviet Labor Camps in Kazakhstan)	s. 74-96.
BÜŞRA BİLGİN	Muhammed İkbâl'in Gözünden İdeal İnsan Örneği Olarak Nadir Şah (Nadir Shah As The Ideal Human Example From The Perspectives of Muhammad Iqbal)	s. 97-108.
BATIN DURMAZ	Kitap İncelemesi: Kuzakçı, Başak, Soğdlar ve Türkler İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hâkimleri, Vakıfbank Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2023	s. 109-117.
ÇAĞRI YILMAZ	Kitap İncelemesi: Shoshana Keller, Mekke'ye Değil Moskova'ya: Orta Asya'da İslam Karşıtı Sovyet Seferberliği 1917-1940, çev. Ammar Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022	s. 118-127.

KAFKASYA’NIN KALBİNDE TÜRK EGEMENLİĞİ: KUZEY AZERBAYCAN HANLIKLARININ TARİHİ SERÜVENİ

FÜSUN KARA*

Öz: Bu çalışma, 18. ve 19. yüzyıllarda Kuzey Azerbaycan topraklarında kurulan Türk hanlıklarının tarihî, siyasî, ekonomik ve kültürel yapısını değerlendirmektedir. Karabağ, Kuba, İrevan, Şeki, Şirvan ve Nahçıvan Hanlıkları, Safevîler’in zayıflaması ve Nadir Şah’ın ölümünün ardından ortaya çıkan otorite boşluğu sürecinde bağımsızlıklarını ilan etmiş ve bölgesel güç merkezlerine dönüşmüşlerdir. Her bir hanlık, coğrafi konumu ve stratejik önemi doğrultusunda Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük imparatorlukların rekabet sahası hâline gelmiştir. Karabağ Hanlığı, başkent Şuşa’nın kültürel ve sanatsal gelişimiyle öne çıkarken; Kuba Hanlığı ekonomik faaliyetleri, dış politikasındaki denge stratejileri ve dirençli yapısıyla dikkat çekmiştir. İrevan Hanlığı, günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer almakla birlikte, Osmanlı-İran-Rusya rekabetinde merkezi bir geçiş noktası olmuştur. Şeki Hanlığı, ipek üretimi, ticaret yollarındaki stratejik konumu ve mimarî gelişimi ile bölgesel önem taşımıştır. Şirvan Hanlığı hem siyasi çekişmeler hem de ekonomik dokuma üretimiyle öne çıkarken; Nahçıvan Hanlığı ise Anadolu-Kafkasya geçişinde kritik bir ticaret ve güvenlik hattı rolü üstlenmiştir. Her biri kısa süreli bağımsızlıklar yaşamış olsa da bu hanlıklar, Azerbaycan Türklerinin siyasi tecrübesi, kültürel kimliği ve yerel yönetim pratikleri açısından tarihî mirasın temel taşlarını oluşturmaktadır. Rusya’nın bölgeyi adım adım ilhak etmesiyle hanlık sistemleri sona erse de, söz konusu hanlıkların bıraktığı izler, Azerbaycan tarihinin anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Hanlıklar, Rusya, Siyasi, Ekonomi.

TURKIC SOVEREIGNTY IN THE HEART OF THE CAUCASUS: THE HISTORICAL JOURNEY OF THE NORTH AZERBAIJANI KHANATES

Abstract: This study examines the historical, political, economic, and cultural structures of the Turkic khanates established in Northern Azerbaijan during the 18th and 19th centuries. Following the decline of the Safavid state and the assassination of Nader Shah, a power vacuum led to the emergence of several independent khanates, including Karabakh, Quba, Iravan, Shaki, Shirvan, and

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: fkara@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2100-1788

Nakhchivan. Each khanate, based on its geographical location and strategic significance, became a focal point in the imperial rivalries between the Ottoman Empire, Persia, and Russia. The Karabakh Khanate stood out with the cultural and artistic development of its capital, Shusha, while the Quba Khanate distinguished itself through its economic dynamism, diplomatic maneuvering, and resilience. The Iravan Khanate, now within the borders of modern-day Armenia, served as a crucial corridor between Anatolia, Persia, and the Caucasus. The Shaki Khanate became notable for its silk production, architectural heritage, and strategic control over key trade routes. The Shirvan Khanate played a significant role in regional politics and textile manufacturing, while the Nakhchivan Khanate functioned as a strategic hub in the Anatolia-Caucasus transit line and maintained regional balance through key alliances. Although their political independence was short-lived, these khanates formed the backbone of Azerbaijan's historical legacy in terms of governance, identity, and socio-economic organization. Despite their eventual annexation by the Russian Empire, the cultural and political imprints left by these khanates remain vital to understanding the historical trajectory of the Azerbaijani people.

Key words: Northern Azerbaijan, Khanates, Russia, Political, Economy.

Giriş

Azerbaycan'a yönelik ilk Türk akımları MÖ 7. yüzyılda İskitler¹ tarafından gerçekleştirildi. 120 yılında Sabirler/Suvarlar bölgenin hâkimini oldu. 4. ve 5. yüzyıllarda ise Azerbaycan, Hunların geçiş güzergâhı haline geldi. Sabir Türklerinin varisi olan Hazarlar, 700 yıllarında bölgeye yerleşti ve İtil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bir devlet kurdu. Hazarlar Kafkasya'dan Macaristan'a uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hazar Türkleri sayesinde ticaret ve sanat gelişti.²

Tarih boyunca birçok Türk boyu Kafkasya'ya Derbend geçidi üzerinden giriş yaptı. Bu geçit, öyle yoğun şekilde Türk göçlerine sahne oldu ki, halk arasında “*Türk Kapısı*” olarak anılmaya başlandı. Yani Derbend, Türklerin Kafkasya'ya açılan ana kapısıydı.³ Urfalı Mateos'un eserinde; “*uzun saçlı,*

¹ Umut Üren, “Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt II, sayı 1, 2024, s. 15.

² Otto J. Maenchen - Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973, s.444-454; Osman Karatay, “Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt X, sayı 1, 2010, s. 109-111. s.99-116.

³ Ali Sinan Bilgili, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21.

yaylı ve mızraklı” “*kanath yılanlar*”, “*bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemiştir*” diye tanımladığı askerler de bölgedeki Türklerdi.⁴ Azerbaycan Hun, Göktürk ve Hazarlar döneminde Türklerin kontrolü altında olsa da Oğuzlar (Türkmenler) Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan önce 1029 yılından itibaren bölgeye yerleşmeye başladı.⁵

Selçuklulardan rüzgâr gibi iki hızlı atlı Tuğrul ve Çağrı Beyler bu bölgeye pek çok akın düzenleyerek, bölgeyi fethetti. Selçuklular Gürcülerin ve Bizanslıların hakim olduğu sınır boylarına çok sayıda Oğuz Türkmen kabilelerini iskan etti.⁶ Selçuklu hükümdarlarının taht varisleri olan ve “*melik*” ünvanı verilen şehzadeler eğitim amacıyla bölgeye gönderildi. Bundan sonra Selçuklular, Azerbaycan bölgesinden Anadolu’ya akınlar düzenleyerek, düzenli fetihler gerçekleştirdi.⁷

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan tüm Azerbaycan’ı idaresi altına aldı. Sultan Melikşah tarafından 1075-1076 yıllarında Azerbaycan valisi ilan edilen Emir Savtegin Şeddâdilerin bölgedeki hakimiyetlerine son verdi. Melikşah Emîr Savtegin’den sonra bölgeyi amcası Kutbüddin İsmâil b. Yâkûtî’ye iktâ etmiştir. Büyük Selçuklu hakimiyetinden sonra bölgede Azerbaycan – Irak Selçukluları (1118-1194) ve İldenizliler Devleti (1137-1225)’nin hakimiyeti görülmektedir. Azerbaycan Atabegleri⁸ olarak bilinen İldenizliler döneminde Şemseddin İldeniz tüm Azerbaycan’a hakimken, Şirvanşahların hakimiyeti kuzey Azerbaycan’da devam etmekteydi.

Dünya’yı saran Moğol tehlikesi Azerbaycan’da da cereyan etti. 1222-1231 yılları arasında Azerbaycan’a iki sefer düzenleyen Moğollar tüm Azer-

⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hırant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 48-49.

⁵ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 319.

⁶ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 38-39.

⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 108.

⁸ 12. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti’nin zayıflaması ve parçalanmasının ardından kurulan İldenizliler Devleti adını kurucusu Şemseddin İldeniz’den almıştır. Şemseddin İldeniz 1148 yılında Azerbaycan valiliğine atanmış, daha sonra bölgede büyük bir güç haline gelmiştir. Son İldenizli atabeyi Muzafferüddin Özbek, 1225 yılında Harzemşahlar hükümdarı Celaleddin Harzemşah tarafından tahttan indirilmiştir. Celaleddin Harzemşah, İldenizlilerin başkenti Nahçıvan’ı ele geçirerek atabeyliğe son vermiş ve bölgeyi Harzemşahlar Devleti’ne katmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.200-205.

baycan bölgesini tahrip edip, yağmaladılar. Celâleddin Hârizmşah⁹ 1225 yılında Tebriz'i ele geçirdi. Ancak saltanatı çok uzun sürmedi. Moğollardan oluşan İlhanlılar Devleti hükümdarı Hülâgû Han toprak sınırlarını kuzey ve güney yönde genişleterek, Merâğa'yı başkent yaptı. Gâzan Han döneminde (1295-1304) Tebriz, dünyanın gözde ticaret, sanat ve ilim merkezi haline dönuştü.¹⁰

1400'lü yıllarda Azerbaycan, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türk devletlerinin egemenliği altındaydı. Bu dönemde bölgede Türk nüfusu önemli ölçüde arttı. Timur ve Çağataylar, Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak isteyen Karakoyunlularla mücadele etti. Karakoyunlular da bu mücadelelerini Azerbaycan topraklarında yürüttüler.¹¹ 16. yüzyıldan itibaren Akkoyunlu Devleti'nin yıkulmasından sonra Azerbaycan'a egemen olan Safevî hükümdarları, bölgede Şiliğin yayılması için mücadele etti. Şah İsmail (1501-1524) Tebriz'i başkent yaparak, tüm Azerbaycan bölgesine hakim oldu. Safeviler döneminde ülkede, özellikle Bakü, Tebriz ve Erdebil gibi başlıca şehirlerde sanat ve ticaret gelişim gösterdi. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılı Çaldıran Seferi sonrasında Tebriz ve güney Azerbaycan Osmanlı idaresine girdi.¹² Bundan sonra Azerbaycan, Osmanlı ve İran arasındaki toprak mücadelesi ve Sünnî-Şii çekişmelerine sahne oldu. 1606 yılında Gence'yi ele geçiren Safeviler, birçok Sünnî aşireti katletti. 1614 yılında Karabağ, Gence, Şirvan ve Tebriz'de yirmi

⁹ Celâleddin Harzemşah'ın hükümdarlık dönemi, Moğollar ve Anadolu Selçukluları ile mücadele içinde geçmiştir. Moğollar karşısında tutunamayan Celâleddin, Gazne'ye çekilmiş, buradan da Hindistan'a geçmiştir. 1221 yılında Sind Nehri'ni geçerken Moğollar tarafından sıkıştırılmış, ordusunun büyük bir kısmı imha edilmiştir. Celâleddin Harzemşah birkaç adamıyla birlikte Hindistan'a sığınarak burada bir süre kalmış, 1224 yılında tekrar İran'a geri dönmüş, buradan 1225 yılında büyük bir ordu toplayarak Azerbaycan'a yönelmiştir. O dönemde Azerbaycan ve çevresi, İldenizlilerin kontrolü altındadır. İldenizli hükümdarı Özbek, Harzemşah ordusuna direnememiş ve Tebriz'i Celâleddin'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Harzemşah ordusunun Doğu Anadolu'da ilerlemesi, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ı harekete geçirmiş, 1230 yılında Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen mevkiinde Selçuklular ile Harzemşahlar savaşında Celâleddin Harezmsah ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaşın sonucunda Celâleddin'in bölgedeki gücü zayıflamış ve ordusu büyük ölçüde dağılmıştır. Yenilgiden sonra doğuya çekilmek zorunda kalan Celâleddin, 1231 yılında Diyarbakır civarında Kürt aşiretleri tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hâremşâhlar*, Çev: Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 142-143.

¹⁰ Buniyatov, a.g.m., s. 319.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 180-213.

¹² Buniyatov, a.g.m., s. 319.

beş bin aile Safeviler tarafından sürgüne zorlandı, birçok kabile yer değiştirmek zorunda kaldı.¹³

Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman döneminde Azerbaycan, Makbul İbrahim Paşa tarafından tekrar alındı (1534). Aynı yıl Sultan Kanuni, İrakeyn Seferine çıkarken tüm Azerbaycan'ı kontrolü altına aldı. Dağıstan, Tiflis ve Şirvan gibi Hanlıkların, Safevi baskısı nedeniyle Osmanlı'dan yardım istemesi Osmanlı- Safevi mücadelesini yeniden başlattı. 1578 yılından 1588 yılına kadar Azerbaycan üzerinde süren Osmanlı-Safevi mücadelesi sonrasında Özdemiroğlu Osman Paşa, Tebriz'i Safevilerden geri aldı (1585). Osmanlı Devleti'nde oluşan iç karışıklıkları fırsat bilen Safevi hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) Azerbaycan'da bazı bölgeleri yer yer işgal etse de bölgede Osmanlı hakimiyeti devam etti. Şah I. Abbas Osmanlı'ya vergi ödemek koşuluyla bölgede hakimiyetini sürdürdü. 1635 yılında IV. Murat'ın bizzat katıldığı seferde Azerbaycan'ın kontrolü bir dönem güçlendirilse de bölge de Safevi tehlikesi sona ermedi. II. Ahmed döneminde Karabağ ve Revan bölgeleri Osmanlı idaresine alındı.

Rusların Hazar Denizi kıyılarını ele geçirmesi neticesinde Osmanlı Devleti de 1724 yılında Güney Azerbaycan'a yöneldi. Kudretli Türk hükümdarlarından Nadir Şah'ın¹⁴ mücadelesiyle Azerbaycan tekrar Safevilerin idaresine geçti. Azerbaycan'a ilk Rus baskını Afşar Nadir Şah döneminde oldu. Bundan sonra Rusların ve Nadir Şah'ın bölgede hakimiyeti arttı.¹⁵ 18. yüzyılda Azerbaycan'da Osmanlı Devleti, Rusya ve Safevi Devleti mücadelesi görülmektedir. Safevi Devleti zayıflamaya başlayınca Azerbaycan beylerbeyleri merkezi

¹³ Bilgili, a.g.m., s. 22.

¹⁴ Afşar Nadir Şah (1688-1747), Türk boylarından Afşarlara mensuptur. Nadir, genç yaşta askeri yetenekleriyle dikkat çekmiş ve Safeviler'in zayıfladığı dönemde güç kazanmıştır. 1725 yılında Meşhed'i aldıktan sonra İran bölgesinde liderliği ele almıştır. 1736 yılında Safevi tahtını ele geçirerek, Afşar Hanedanı'nı kurmuştur. Nadir Şah'ın fetih politikası kapsamında en önemli hedeflerinden biri de Azerbaycan olmuştur. Safeviler döneminde Osmanlılar ve Ruslar arasında sürekli el değiştiren bu bölgeyi, 1735 yılında Osmanlılardan alarak İran'a katmıştır. Gence, Tebriz ve Bakü gibi önemli şehirleri ele geçirerek, Safevilerin eski topraklarını yeniden İran'a kazandırmıştır. Azerbaycan seferi sırasında Osmanlılarla imzalanan 1736 antlaşması ile İran'ın Kafkaslardaki hakimiyeti pekiştirilmiştir. 1747 yılı Haziran ayında Fethabat köyünde çadırda konaklarken, kendi komutanları tarafından öldürülmüş ve ölümüyle birlikte Afşar Hanedanı kısa sürede zayıflamıştır. Ancak onun askeri dehası ve fetihleri, İran tarihindeki en önemli dönemlerden biri olarak kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Micheal Axworthy, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, London 2006; Azmi Özcan "Nâdir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁵ Buniyatov, a.g.m., s. 319.

otoriteye bağlı kalmak istemedi ve isyan çıkarttı. Safeviler bölge de hakimiyetini kaybetmemek, Osmanlı otoritesini sarsmak için Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Rus Çarı I. Petro'dan yardım istedi. I. Petro bir taraftan Safevi Devleti'ne yardım ederken, diğer taraftan bölgedeki Ermeni, Gürcüleri Osmanlılara ve Safevilere karşı kışkırttı. Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda Ruslara karşı Surhan Han, Hacı Davud Han, Kaytaklı Ahmet Han gibi liderlerin öncülüğünde başarılı savunmalar yapılsa da I.Petro Derbend'e kadar ilerledi ancak Kafkasya'nın zor iklim koşulları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti Dağıstan ve Şirvan bölgesini 1722 yılında Han ünvanıyla Hacı Davud'a verdi. 20 Haziran 1723 tarihinde Rusya Bakü'yü kuşattı. 26 Temmuz 1723 tarihinde Bakü Rus hakimiyetine girdi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti harekete geçerek, Safevilerin kalan topraklarını işgal etti. 12 Temmuz 1724 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Hazar Denizi'nin güney ve batı kıyıları Rusya'ya Güney Kafkasya'nın tüm doğu bölgeleri ve Azerbaycan'ın güneyi Osmanlı Devleti idaresine girdi. Şirvan bölgesi için özel bir madde eklenerek özerk bölge ilan edildi.¹⁶ Herhangi bir işgal karşısında Osmanlı Devleti Rusya'dan izin alarak, buraya asker çıkarabilecekti. Bu antlaşma ile Rusya'nın Hazar Denizi ticareti hayalleri de gerçek oldu.¹⁷

Bölgede Safevi hakimiyetinin zayıflamasından istifade eden Rusya İran ile 1728 tarihinde bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Rusya Safevi Şahlarının hakimiyetini korumaya söz verirken, bunun karşılığında Derbend ve Gilan bölgesine hâkim oldu.¹⁸ 1747 Nadir Şah'ın öldürülmesi sonucunda Azerbaycan'da Safevi idaresi son buldu. Bundan sonra Azerbaycan şiddetli politik iç çekişmelere sahne aldı. Diğer taraftan Kuzey ve Güney Azerbaycan'da bağımsız Türk Hanlıkları kuruldu.¹⁹

Azerbaycan halkının bağımsızlık hareketleri ve 1740 yılının sonuna doğru feodal ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasıyla yirmi kadar Hanlık oluştu. Bu Hanlıklar İran, Rus ve Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlık konusu oldu.

¹⁶ Gabil Camalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", *Türkler (Cumhuriyet)*, cilt XVIII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.922-925.

¹⁷ Orhan Alizade, "18. yy'ın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, cilt IV, sayı 7, 2010, s. 107-112.

¹⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990, s. 8.

¹⁹ Buniyatov, a.g.m., s. 319.

1813 yılında büyük bir kısmı Çarlık Rusya'nın hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. Türkmençay Antlaşması ile Rusya bölgede hakimiyetini güçlendirdi. Bu antlaşmaya göre Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıklarının bulunduğu topraklara İran ve Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeniler iskân edildi.

İlk Çağlardan beri Türkler dünya üzerinde çok geniş bir alanda yaşam sürdürmüş, askeri ve siyasi teşkilatlanmadaki ustalıklarıyla tarih boyunca en fazla devlet kuran milletlerden biri olmuştur. Bu bakımdan Türkiye sınırları dışında yaşayan Türk halklarının tarih, kültür, edebiyat, mimari vb. eserlerini bilimsel ve etik çerçeveler doğrultusunda araştırmak önem arz etmektedir. Her biri ayrı önem teşkil eden ve ulus varlığımız olan Türk ülkelerinin, Türk birliği bünyesinde önemli mevkileri vardır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın duayen tarihçisi Ziya Bunyatov'un dediği gibi; *“Türk Dünyası'nın omurgasını oluşturarak doğu ve batı Türklüğü arasında köprü vazifesini gören Azerbaycan”*ın karanlık dönemlerine ışık tutularak, tarihinin araştırılması ve aydınlatılması Türk milli mirası açısından hazine olup, değer arz etmektedir.

1. Kuzey Azerbaycan Türk Hanlıkları

Azerbaycan toprakları, tarih boyunca Rusya'nın yayılmacı emellerinden hiçbir zaman azade olamamıştır. Ruslar, bu bölge üzerindeki iddialarından hiçbir dönemde vazgeçmemiş; özellikle İran'daki merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde, Azerbaycan üzerindeki nüfuzlarını artırma fırsatı kollamışlardır. İran'daki iktidar boşluğunun yarattığı ortamdan yararlanan yerel hanlıklar, bir nebze olsun rahat nefes alarak bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece Azerbaycan tarihinde “Türk Hanlıkları” olarak anılan parlak bir dönem başlamıştır.²⁰

Her ne kadar Azerbaycan farklı dönemlerde çeşitli devletlerin egemenliği altına girmiş olsa da, halkın geleneksel yönetim anlayışı bu duruma pek uygun düşmemiştir. Aşiret yapısına dayalı toplumsal düzen, halkı genellikle yalnızca kendi boy beyi, hanı ya da aşiret reisinin otoritesine bağlı kılmış; merkezi otoriteye karşı derin bir itaat kültürü gelişmemiştir. Bu anlayış, Safevî Devleti zamanında dahi etkisini sürdürmüş; devlet, Azerbaycan vilayetlerinin yönetimini bölgenin köklü ve güçlü ailelerine, yani boy beylerine ya da hanlara bırakmak zorunda kalmıştır.²¹

²⁰ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s. 18.

²¹ Mehmet Ali Çakmak, “Azerbaycan Hanlıkları”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 12.

Bu hanlıklardan bazıları, zamanla diğerlerine kıyasla daha fazla güç kazanarak, Azerbaycan'daki diğer hanlıklar üzerinde üstünlük kurma arzusu taşımışlardır. Özellikle Kuba Hanı Feth Ali Han, Şeki Hanı Hacı Çelebi ve Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han gibi önemli isimler, bu doğrultuda çeşitli siyasi ve askerî hamlelerde bulunmuş, hanlıklarını daha da güçlendirmek için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Azerbaycan Hanlıkları, bulundukları coğrafi konuma ve siyasi etkinliklerine göre genel olarak iki gruba ayrılmıştır: Aras Nehri'nin güneyinde yer alanlara "Güney Azerbaycan Hanlıkları", kuzeyinde yer alanlara ise "Kuzey Azerbaycan Hanlıkları" denilmiştir. Bu ayrım, hem idarî hem de kültürel yönleriyle hanlıkların gelişimini belirleyen önemli bir unsurdur.²²

Safevî Devleti, idari olarak on üç beylerbeyliğe ayrılmış olup, bunlardan Şirvan, Revan, Gence, Karabağ ve Tebriz beylerbeylikleri bugünkü Azerbaycan toprakları içerisinde yer almaktaydı. Bu bölgeler, tarih boyunca önemli Türk boylarının yurdu olmuş; Şamlu, Kaçar, Rumlu, Tekelü, Afşar, Esirli, Varsak, Kazahlı, Bayat, Ustaclu, Dulkadir, Alpaut, Abdallu, Karamanlı ve Baharlı gibi pek çok Türk aşireti bu coğrafyada yaşam sürdürmüştür.²³ Safevî Hanedanı, devletin kuruluş sürecinde bu Türk kabilelerinden hem askerî hem de siyasi anlamda büyük destek görmüş; söz konusu kabilelerin önde gelen reisleri, Safevîler tarafından Azerbaycan topraklarında kurulan beylerbeyliklerin başına getirilmiştir.²⁴

Ancak Safevî merkezi otoritesinin giderek zayıflaması ve nihayetinde Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesiyle birlikte, bölgede siyasi dengeler köklü biçimde değişmiştir. Kuzey Azerbaycan'da yer alan yerel hanlar, bu gelişmeleri fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan etmiş ve yeni bir siyasi dönem başlamıştır. Bu süreçte Gence, Karabağ, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Erivan ve Nahçıvan gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmış; her biri kendi bölgesinde müstakil bir güç odağı hâline gelmiştir.²⁵ Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kur-

²² Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924, s. 122; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), Haz: İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 38.

²³ Hüsamettin Memmedova, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence- Karabağ", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 65.

²⁴ Caferoğlu, a.g.e., s. 14-18.

²⁵ Çakmak, a.g.m., s. 12-13.

muşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır.²⁶

Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Nadir Şah'ın ölümünün ardından İran'ın yeniden hâkimiyet kurmasına izin vermemiş, 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen Rus istilalarına kadar bağımsız yapılarını büyük ölçüde koruyabilmişlerdir. Bu hanlıklar, yalnızca dış tehditlerle değil, aynı zamanda kendi aralarındaki siyasi ve askerî rekabetle de sürekli mücadele hâlinde olmuşlardır. Aralarındaki ittifaklar sık sık değişmiş; zaman zaman Osmanlılar, İranlılar ya da Ruslarla iş birliğine giden hanlıklar, bölgesel güç dengelerini etkilemeye çalışmıştır.²⁷

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da etkinliğini artırma politikası izlemeye başlamış ve özellikle Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını hedef almıştır. Bu politika doğrultusunda gerçekleştirilen askerî müdahaleler ve diplomatik baskılar sonucunda, söz konusu hanlıklar 19. yüzyılın ilk çeyreğinde birer birer Rus topraklarına katılmış ve siyasi bağımsızlıklarını yitirmişlerdir. Böylece, bölgenin çok merkezli hanlık yapısı sona ermiş, yerini Rusya'nın merkeziyetçi idari sistemine bırakmıştır.

1.1. Karabağ Hanlığı

Dağların ve yüksek ovaların hakim olduğu Karabağ bölgesi; Küçük Kafkas Dağları'nın güneydoğusunda yer almakta olup, sınırları Aras Nehri'nden Göyçe Gölü'ne, Terter Çayı'ndan dağlık ve ovalık Karabağ'ın tamamını, Zengezur²⁸ ve Bergüşat bölgelerini kapsar. Güneyde Hudeferin Köprü-

²⁶ William Edward David Allen, Pavel Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953, s. 250-275.

²⁷ James Forsyth, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, London 2014, s. 255.

²⁸ Zengezur, tarih boyunca Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıkları için jeopolitik, coğrafi ve demografik açıdan kritik önemde bir bölge olmuştur. Ticaret yolları ve askerî geçişler açısından stratejik bir dağlık koridor işlevi gören bu bölge, aynı zamanda İrevan'daki Türk nüfusunun kültürel ve ekonomik uzantısı olarak da rol oynamıştır. 20. yüzyıl başlarında yaşanan çatışmalar ve göçler sonucu Türk nüfusu bölgeden büyük ölçüde uzaklaştırılmış, demografik yapı Ermenileştirilmiştir. Günümüzde Zengezur bölgesi, Ermenistan sınırları içinde yer almakta olup, Azerbaycan ile Nahçıvan'ı birbirine bağlayan tek kara geçidini oluşturmaktadır. 2020 Karabağ Savaşı sonrası imzalanan ateşkes anlaşması, bu koridorun açılmasını öngörmektedir. Bu sayede Türkiye'den Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine kesintisiz bir kara bağlantısı kurulabilecektir. Koridorun açılması, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki ekonomik, lojistik ve güvenlik temelli bütünleşmeyi hızlandıracak; aynı zamanda enerji, demiryolu ve ulaşım projelerinde Türk Dünyası'nı birleştiren jeopolitik bir köprü işlevi görecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâmil Şükürova, *İrevan Hanlığı ve Zengezur: Tarixi, Etnik ve Siyasi Gerçeklikler*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.

sü'nden Sınık Köprüsü'ne kadar uzanan Aras Çayı, kuzeyden Gence ve Goram Çayı'na uzanan bölge ve Kuşbek, batıda Erikli ve Salvatı olarak bilinen Karabağ Dağlarıyla çevrilidir.²⁹

Azerbaycan hanlıkları içinde en kudretli hanlıklardan biri olan Karabağ Hanlığı; kuzeyde Şamahı ve Şeki, kuzeybatıda Gence, batıda Revan, güneyde Karadağ, güneybatıda Nahçıvan ve doğuda Cavad Hanlıklarıyla komşuydu. İdari olarak yirmi bir yerel yönetim birimi ve hamse adı verilen beş meliklikten oluşmaktaydı. Karabağ Hanlığı'nın kurucusu, bölgeyi eskiden beri yurt edinmiş olan, Türkistan kökenli Behmenli Boyu'nun Sarıcalı Oymağı'na mensup Cavanşir Soyu'ndan Penah Ali Cavanşir'dir. Hanlığın başkenti Şuşa olup, yaklaşık nüfusu 90.000 civarındaydı. Karabağ Hanlığı, bölgenin en etkili hanlıklarından biri olup, askeri ve idari yapılanmasıyla öne çıkmıştır.³⁰

Nadir Şah, Karabağ'da yönetimi elinde tutan ancak kendisine bağlılık göstermeyen Cevanşir aşiretinin reisi Penah Ali Bey'i Horasan'a sürgüne göndermişti. Ancak 1747 yılında Nadir Şah'ın suikasta uğrayarak öldürülmesi, bölgede yeni bir dönemin kapısını araladı. Penah Ali Bey, Horasan'dan kaçarak Karabağ'a döndü ve burada kendi hanlığını kurmak için girişimlerde bulundu. Penah Ali Bey, Karabağ'a döndükten sonra bölgedeki çeşitli Türk boylarının ve aşiretlerin desteğini alarak Karabağ Hanlığı'nı resmen kurdu. Gücünü pekiştirmek amacıyla 1748-1750 yılları arasında bölgeye Bayet, Şahbulak, Eskeran kalelerini ve daha sonra hanlığın başkenti olacak olan Şuşa (Penahabad) Kalesi'ni özel olarak inşa ettirdi.³¹

Penah Ali Han, bu dönemde Karabağ'ın savunma gücünü artırarak hem içteki direnci güçlendirdi hem de dış saldırılara karşı dirençli bir yapı kurdu. 1751'de Kaçarlı Muhammed Hasan Han'ın, 1755'te ise Afşarlı Feth Ali Han'ın saldırılarını püskürttü. Ancak uzun süren bir kuşatma sonrası Penah Ali Han, Feth Ali Han'a boyun eğmek zorunda kaldı ve oğlu İbrahim Halil Han'ı rehin olarak verdi. O dönem İran'da etkili olan bir başka siyasi figür, Kerim Han Zend, Penah Ali Han'a destek verdi. Feth Ali Han ile arası bozuk olan Kerim Han, Penah Ali ile birlikte hareket ederek Feth Ali'yi mağ-

²⁹ Mustafa Aydın, "Karabağ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 367-368.

³⁰ Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2022, s. 131.

³¹ Aydın, a.g.m., s. 367-368.

lup etti. Ardından Penah Ali ve oğlu İbrahim Halil Han'ı danışman olarak Şiraz'a götürdü. Penah Ali Han, 1759 yılında Şiraz'da hayatını kaybetti.³²

Penah Ali'nin ölümünden sonra Karabağ'da iktidar boşluğu oluştu. Bu dönemde, İbrahim Halil Han ile kardeşi Mehreli Bey arasında hanlık için uzun yıllar süren bir mücadele başladı. İbrahim Halil Han 1763 yılında üstünlük sağlayarak Karabağ Hanı oldu, fakat Mehreli'nin tehdit oluşturmaya 1785'te ölümüne kadar devam etti. Bu süreçte Rusya, Kafkasya'da etkisini artırmaya başlamıştı. 1783'te Gürcistan'ı kontrolü altına alarak Karabağ ve çevresindeki hanlıklar için ciddi bir tehdit haline geldi.

Gürcü Kralı II. Irakli, Rus desteğiyle Karabağ'a karşı tehdit oluşturmaya başladı. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, bu tehdide karşı Osmanlı Devleti'ne başvurdu, ancak Osmanlı, Rusya ile doğrudan bir çatışmaya girmek istemediği için destek vermedi. Aynı dönemde, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han, Karabağ'a karşı sefer düzenledi. 1795'te Şuşa'yı kuşattı, ancak şehri ele geçiremedi. 1797'de tekrar kuşattı, bu kez İbrahim Halil Han İlisu'ya çekildi. Ancak Ağa Muhammed Han'ın Haziran 1797'de ani ölümü, İbrahim Halil Han'ın geri dönüp hanlığı yeniden ele geçirmesini sağladı. 1801'de Rusya Gürcistan'ı ilhak etti ve böylece Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya başladı. Ruslar, Karabağ'a da yönelerek, 1805 yılında Kürekçay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı'nı kendilerine bağladılar.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, daha sonra Ruslara karşı yeniden bağımsızlık planları yapmaya başladı. Bu girişimden haberdar olan Ruslar, 1806 yılında İbrahim Halil Han'ı ve ailesini katletti. Karabağ bölgesi 1804-1813 İran-Rus Savaşı sonrası imzalanan Gülistan Antlaşması ile Rusya'ya bırakıldı. 1822'de Çarlık Rusya'sının fermanıyla Karabağ Hanlığı tamamen ele geçirildi. İlk olarak Bakü vilayetine, ardından 1868'de oluşturulan Gence vilayetine bağlandı.³³

Karabağ, zengin doğal kaynakları ve verimli toprakları sayesinde güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Tarım, hayvancılık ve ticaret hanlığın temel ekonomik faaliyetleri arasında yer almıştır. Karabağ Ovasında tahıl, sebze ve meyve üretimi yaygındı. Tarım arazileri sulamaya elverişliydi. Yaylacılık sistemiyle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oldukça gelişmişti. Bu da özellikle yün ve süt ürünleri üretimini destekliyordu. Karabağ'da küçük çaplı sanayi de

³² Memmedova, a.g.m., s. 69-70.

³³ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 41-43; Aydın, a.g.m., s. 367-368.

gelişmişti. İpekçilik, ipek üretimi ve ticareti, dokumacılık, halı, kilim, kumaş üretimi, demircilik ve zanaatkarlık (alet yapımı, nalbantlık vb.) yaygındı. Bu sektörler, hem yerel ihtiyacı karşılıyor hem de çevre hanlıklara ticaret yoluyla ekonomik kazanç sağlıyordu.

1810 yılı Rus kayıtlarına göre, Karabağ'da yaklaşık 5.000 aile yaşıyordu ve ortalama 25.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Ancak bu sayı 13 yıl içinde büyük bir artış göstermiştir. 1823 yılında, Rusların hazırladığı yeni nüfus tespiti-ne göre Karabağ'daki aile sayısı 18.500'e çıkmıştır (yaklaşık 90.000 kişi). Bu ani nüfus artışının nedeni Karabağ'a yönelen yoğun Ermeni göçleridir. Özellikle 1804-1813 İran-Rus Savaşı, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Karabağ'a Ermenilerin yerleştirilmesi, bölgedeki nüfus artışında etkili olmuştur. Rus belgelerine göre, 1823'teki nüfusun yaklaşık üçte biri Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu, bölgedeki etnik yapının değişmeye başladığını ve Rusya'nın demografik politikalarının etkilerini göstermektedir. 1832 yılına gelindiğinde, aile sayısı 20.456'ya, nüfus ise yaklaşık 100.000 kişiye ulaşmıştır. Bu süreçte yerleşim daha kalıcı hâle gelmiş, halkın bir kısmı şehir merkezlerine, bir kısmı da kırsal alanlara dağılmıştır. Karabağ toplumu genellikle aşiret ve cemaat temelli bir yapıdaydı. Cevanşirler, Kebirliler, Sarıcalılar gibi Türk oymakları bölgeye hâkimdi.

Hanlığın başkenti olan Şuşa, yalnızca bir siyasi merkez değil; aynı zamanda ekonomik, kültürel ve sosyal bir cazibe merkezi hâline gelmişti. Şehirde zanaatkarlar, tüccarlar, din adamları ve yöneticiler bir arada yaşıyordu. Ermeni nüfus da özellikle zanaatkarlık ve ticaret alanında etkin roller üstlenmişti. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Karabağ, hem ekonomik olarak canlı hem de sosyal olarak çeşitlilik gösteren bir yapıya sahipti. Ancak bu dönemde yaşanan savaşlar, göç hareketleri ve dış müdahaleler özellikle Rusya'nın iskan politikaları, bölgenin etnik ve sosyal dengesinde büyük değişimlere yol açmıştır.³⁴

1.2. Bakü Hanlığı

Kuzey, doğu ve güneyden Hazar Denizi'ne kıyısı olan Bakü şehri Apşeron yarımadasının güneyinde yer alan doğal bir liman şehridir. Bakü adına ilk olarak, 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarının eserlerinde Bâkû, Bâkûye ve Bâkûh olarak rastlanır.³⁵ Bakü Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da

³⁴ Aydın, a.g.m., s. 367-368.

³⁵ Davut Dursun, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 550.

kurulan Azerbaycan hanlıklarından biridir. Batı ve güneybatıdan Şamahı Hanlığı, kuzeybatıdan Kuba Hanlığı ile komşudur. Osmanlı, Safevî ve Rusya gibi büyük güçler arasında zaman zaman mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın ilk yöneticisi Mirza Muhammed Han olup, bölgedeki aşiretlerin desteğiyle yönetimi ele almıştır.³⁶

Bakü Hanlığı diğer hanlıklara kıyasla hem nüfus olarak, hemde arazi olarak daha küçüktür. Bakü şehri Binegedi ve Meştağa bölgeleri, otuz dokuz köy ile çok büyük olmayan bir araziye kapsamaktaydı. 1810 nüfus sayımı verilerine göre 2235'i şehirde 5387'si köyde olmak üzere 7622 erkek olmak üzere toplamda 15344 nüfusa sahipti. Askeri gücü beş yüz kişi kadardı. Halkın çoğunluğu Azeri Türkçesi konuşurdu. 18. yüzyılın birinci yarısından itibaren Rusların iskân politikasıyla birçok Ermeni aile, Hazar kıyılarına yerleştirilmiştir. 19. yüzyıl başlarında 24 hane Ermeni ailesi iskân edilmiştir.³⁷

Mirza Muhammed Han döneminde (1747-1784) denizcilik, tersanecilik ve ticaret canlandı. Oğlu Melik Muhammed Han (1768-1784) Kuba Hanı Feth Ali Han'ın kız kardeşi Hatice Bike Hatun ile evlenerek, Kuba Hanlığı'nın idaresi altına girdi ve düzenli olarak Kuba Hanlığı'na vergi ödedi. Ölümünden sonra yerine geçen II. Mirza Muhammed Han (1784-1791), annesi Hatice Hanım ile Hanlığın yönetimini üstlendi. Dayısı Feth Ali Han 1789 tarihinde ölünce Bakü Hanlığı'nın bağımsızlığını yeniden ilan etti. Hüseyin Kulu Han, II. Mirza Muhammed Han ile giriştiği taht kavgasına kazanarak, hanlığın idaresini teslim almıştır (1791-1806).³⁸

Hüseyin Kulu Han döneminde Bakü Hanlığı, Rusya ve İran'ın işgal mücadelesine sahne almıştır. 19 Şubat 1793 tarihinde II. Katherine, Bakü topraklarının Rus idaresine girdiğini ilan etmiştir. 1796 yılında Rus başkomutanı Zubov, Bakü şehrini kuşatmış, direnmenin anlamsız olduğunu gören Hüseyin Kulu Han 13 Haziran 1796 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. 1796 yılının sonuna doğru Rus ordularının Kafkasya'dan çekilmesinin ardından Hüseyin Kulu Han, Şah Kaçar'ın himayesini tanımıştır. Şah Kaçar'ın öldürülmesinin ardından, Bakü Hanlığı yeniden Rus istilasına maruz kalmış, 3 Ekim 1806 tarihinde Rus ordusu tarafından ilhak edilmiştir.³⁹

³⁶ Merziya İskenderova, "Bakü Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 44.

³⁷ İskenderova, a.g.m., s. 43-44.

³⁸ Göktuğ, a.g.t., s. 129.

³⁹ İskenderova, a.g.m., s. 50-58.

Çok eski çağlardan beri ilim, kültür, sanayi ve ticaret şehri olarak bilinen Bakü, uzun yıllar Rusya ve İran'ın baskısı altında kalmıştır. Hazar Denizi kıyısında yer alan hanlık, stratejik konumu sayesinde ticaret, siyaset ve askeri faaliyetler açısından büyük önem taşımıştır.⁴⁰ 12. ve 15. yüz yıllara ait Türk-İslam kaynakları, Bakü'de bulunan petrol yatakları (neft madenleri) hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir. *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, bu konuda önemli bir kaynak olup, Şah Abbas'ın en büyük gelir kaynaklarından birinin Bakü'de çıkarılan petrol olduğunu ve bölgede yedi farklı noktada petrol üretimi yapıldığını belirtir. Çarlık Rusyası burayı ele geçirmeden önce de petrol kuyuları özel imtiyaz sahipleri tarafından işletilmekteydi ve petrol üretimi oldukça yüksekti. Bu durum, Bakü'nün tarih boyunca enerji ve ekonomi açısından ne kadar stratejik bir yer olduğunu göstermektedir.⁴¹ 18. yüzyıl sonlarında Apşeron Yarımadası'nda yüzden fazla siyah petrol, on beşten fazla beyaz petrol kuyusu mevcuttu. Beyaz petrol yüksek kaliteye sahip olduğundan evlerin aydınlatılmasında, ısıtılmasında ve tıpta tedavi amaçlı kullanılmaktaydı. Başta liman şehri olması daha sonra petrol ve tuz yatakları bölgedeki ticaretin başlıca gelir kaynaklarıydı. Mazasır Gölü ve Zığ köyünden çıkartılan tuz civar Hanlıklara, İran ve Rusya'ya ihraç edilmekteydi.

Şehir iklimi safran bitkisi yetiştirilmeye çok müsait olup, yıllık 400-500 ton kadar safran üretilmekteydi. Pamuk, kızıl kök (kırmızı boya), aromalı tahıllar, anasongiller ve susam başlıca tarım ürünleriydi. Buğday üretiminin kısıtlı olduğu dönemlerde Talış ve Kuba hanlıklarından buğday karşılığında petrol ve tuz takas edilmekteydi. Hanlıklar döneminde tarım, ticaret ve zanaat hızlı bir gelişme göstermiştir. Zanaat dalı olarak, dokumacılık ve halıcılık ün salmıştı. Kala, Nov Hanı, Goradil ve Apşeron hahları ünlüydü. 18. yüzyılın sonlarında hanlık ekonomisi, deniz ticareti ve tarım üzerine şekillenmiştir. Rusya ve Azerbaycan arasındaki ticaret Bakü limanlarında gerçekleşmekte olup, Rusya Bakü'yü özellikle dokuma sanayisinde hammadde kaynağı deposuna çevirmiştir. Rusya'nın Orta ve Yakın Doğu devletleriyle ticaretinde Bakü, köprü rolü görmüştür. Bakü Kalesi'nde yer alan ve günümüze kadar ulaşan tarihi kalıntılar göstermektedir ki Buhara, Hint, Lezgi ve Multan gibi hanlıkların ticaret kervanları da Bakü'den geçmektedir.⁴²

Bakü, tarih boyunca Türk-İslâm kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle şehirde çok sayıda hamam, cami, kervansaray ve

⁴⁰ Dursun, a.g.m., s. 551.

⁴¹ *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, a.g.e., s. 347.

⁴² İskenderova, a.g.m., s. 45.

kümbet gibi mimari eser inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan yapılar arasında en eskisi ve en önemlisi, “*İçerşehir*” olarak bilinen, surlarla çevrili eski şehir bölgesidir. Hanlıklar döneminde inşa edilen önemli eserler arasında: Hıdır, Mescid-i Cuma Molla Ahmed, Mekteb, Mirza Ahmed, Gilek, Şeyh İbrâhim, Saray, Keykubad, Beğliyar ve Bibi Heybet camileri, Molla Han, Mültan, Bahar, Bakü Hanlar Sarayı gibi mimari yapılar yer alır.⁴³ Ayrıca bu dönemde, edebiyatçı ve eğitimci Abbasgulu Ağa Bakıhanov, II. Mirza Muhammed Han'ın oğlu olarak, Azerbaycan'da modern tarihçiliğin temellerini atan önemli bir isim olmuştur. Onun çalışmaları, Hanlıklar döneminde Azerbaycan tarih yazımında yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.⁴⁴

1.3. Gence Hanlığı

Gence şehri Küçük Kafkasya dağ silsilesinin kuzeydoğusunda, Bakü şehrinin batısında yer alır. Azerbaycan'ın en eski şehirlerindendir. Orta Çağ Arap kaynaklarında şehrin adı Kence, Cenze Fars kaynaklarında Gence, Gürcü ve Ermeni kaynaklarda Gandza, Gandzak, olarak geçer.⁴⁵ Gence Hanlığı, Safevîlerin zayıflaması ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlık kazanan hanlıklardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Hanlık, İrevan ve Karabağ Hanlığı ile komşudur. Hanlığın kuzey batısında Şemşeddil Sultanlığı yer almaktadır.⁴⁶ Geniş arazisi, nüfusu, güçlü askeri ve ekonomik yapısıyla bölgenin en güçlü hanlıklarından biridir. 1747 yılında Ziyadoğlular kabilesi tarafından kurulmuştur. Hanlığın kurucusu Şahverdi Han Ziyadoğlu olup, Ziyadoğlu Karabağlı ailesinin bir üyesidir. Hanlık, yarı bağımsız bir statüye sahip olmuş ve çevresindeki hanlıklarla siyasi ittifaklar ve savaşlar yoluyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır.

Hanlık, bölgenin jeopolitik önemi nedeniyle Osmanlı, Safevî ve Rus imparatorluklarının mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın yöneticileri Osmanlı ve İran ile diplomatik ilişkiler kurarak bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır. Rus generali Sisianov, 20 Kasım 1803 tarihinde şehri kuşatmış, bu kuşatma karşısında sıkı bir güç gösteren Cevad Han, Rusların askeri ve silah üstünlüğü karşısında kale içine çekilmek zorunda kalmıştır. Camilere sığınan kadın ve çocuklar katledilmiş, yedi binden fazla insan ölmüş, 3 Ocak

⁴³ Dursun, a.g.m., s. 551.

⁴⁴ Göktuğ, a.g.t., s. 129.

⁴⁵ Oktay Efendizade, “Gence”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

⁴⁶ Telman Guliyev, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, s. 49.

1804 tarihinde Cevâd Han şehit olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki genişleme politikası sonucunda Gence Hanlığı, uzun süren direnişe rağmen Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Bu tarihten itibaren Gence, Rus yönetimi altında bir eyalet merkezi olarak idare edilmiş, şehirdeki kiliseler camiye çevrilmiştir.⁴⁷

Gence, tarihi boyunca önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Hanlık, Kafkasya'daki ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunuyordu. Gence Hanlığı, verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarım ve hayvancılıkla ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Gence şehri, tarihi boyunca ipek üretimi ve ticareti ile tanınmıştır. 18. yüzyıl boyunca, Gence'de sanat ve edebiyat gelişmiş, özellikle hattatlar ve şairler burada önemli eserler vermiştir.⁴⁸ 1647 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Gence şehrinde "Sırlar hazinesi gönül okşayan büyük Gence şehri" diye bahseder. Evliya Çelebi Gence'nin yedi bölgeden oluştuğundan, cami, han, bedesten, hamam ve çarşı, altı bin ev olduğundan, kale ve surlarla çevrili olmayan şehirde bol miktarda bağ bahçe olduğundan bahsetmiştir. Gence şehrinde pirinç, ipek, pamuk ve at nalı üretimi ve ticareti yaygındır.⁴⁹

1.4. Kuba Hanlığı

Kuba şehri Bakü'nün kuzeybatısında, Hazar Denizi'ne yaklaşık 45 kilometre mesafede Başkafkas Dağları'nın kuzeydoğu eteklerinde, yer alır. Coğrafi konumu ve tarihi geçmişiyle önemli bir yerleşim merkezidir. Şehrin adının "türbe" anlamına gelen "*kubbe*" kelimesinden türetildiği ön görülmektedir. Bu tür isimlendirmeler, özellikle Ortaçağ İslam coğrafyasında yaygın olarak görülmektedir. Zamanla fonetik değişimlerle "*Kubbe*" kelimesi "*Kuba*" şekline dönüşmüştür.⁵⁰

Kuba Hanlığı savaşların gölgesinde doğan bir hanlıktır. 18. yüzyılın başlarında, I. Petro'nun ve Osmanlı hükümdarlarından III. Ahmed ile I. Mahmud'un Doğu Kafkasya'da gerçekleştirdiği askerî harekâtlar, bölgede büyük karışıklıklara neden olmuştur. Aynı dönemde, Hacı Davud ve Lezgi

⁴⁷ Efendizade, a.g.m., s. 65-70.

⁴⁸ Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953, s. 112.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, cilt II, Haz: Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999 s. 328-330.

⁵⁰ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 297.

Surhay önderliğinde Safevîlere karşı başlatılan Sünnî isyanları, Kuba Hanlığı topraklarının tahrip edilmesine yol açtı. Her ne kadar bölgedeki huzursuzluk devam etse de, özellikle Hüseyin Ali Han'ın ardından 1758'de başa geçen oğlu Feth Ali Han döneminde, Kuba Hanlığı yarı bağımsız ve gelişmekte olan en güçlü hanlıklardan biri haline geldi.⁵¹

Feth Ali Han, 10 yıl gibi kısa bir sürede Derbend, Bakü ve Şamahı hanlıklarını doğrudan ya da dolaylı olarak kendi hâkimiyetine aldı. Bakü Hanlığı'nı savaş yoluyla değil, diplomatik yollarla kendi hâkimiyetine almayı başardı. 1767 yılında, Fetih Ali Han, kız kardeşi Hatice Bike'yi, o dönemde Bakü Hanlığı'nı yöneten Mirza Mehmet Han'ın oğlu Melik Mehmet Han'la evlendirdi. Bu evliliğin karşılığında, Bakü Hanı, Kuba Hanlığı'na bağlılığı kabul etti. Zeki ve siyasi konularda etkili bir kadın olan Hatice Bike, kardeşi Fetih Ali Han'ın yönlendirmesiyle Bakü Hanlığı'nın yönetiminde etkili oldu ve her zaman Kuba'nın çıkarlarını ön planda tuttu. Bakü Hanlığı'nı etkisi altına aldıktan sonra, Fetih Ali Han'ın yeni hedefi Şamahı Hanlığı oldu. Bu hanlık, ekonomik ve stratejik bakımdan önemliydi. Kuzeydoğuda Kuba, doğuda Bakü, güneybatıda Karabağ Hanlıkları ve güneyde Kür Nehri ile çevriliydi. Şamahı'nın merkezi konumundaki şehir, Nadir Şah tarafından yıkılmış, halk Ağsu'ya taşınmıştı. Ancak yüzyılın ikinci yarısında şehir yeniden inşa edilmişti.

Fetih Ali Han, Derbend'i birleştirdikten ve Bakü'yü kendi idaresine aldıktan sonra daha da güçlenmişti. Şamahı Han'ndan, topraklarını Dağıstanlı saldırılarına karşı korumak için yıllık 10 bin manat talep etti. Şamahı Hanı, bu ödemeyi dört yıl boyunca yaptı. Ancak zamanla Şamahı yöneticileri bu ödemeyi yapmayı reddetmeye başladı ve iki hanlık arasındaki ilişkiler bozuldu. Bunun üzerine, 1765'ten 1769'a kadar süren dört yıllık Kuba-Şamahı mücadelesi başladı. Bu mücadelede, Şeki Hanı Hüseyin Han'ın Şamahı'ya yardım etmesi, Fetih Ali Han'ın zafer kazanmasını zorlaştırdı. Durumu kendi lehine çevirmek isteyen Fetih Ali Han, Şeki Hanı Hüseyin Han ile Şamahı Hanı Mehmet Said'in arasını açtı. Hüseyin Han'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Ardından büyük bir ordu toplayarak, Bakü Hanı Malik Mehmet Han ile birlikte Şirvan'a saldırdı. Şeki Hanı da birleşmiş kuvvetlerle Şamahı'ya hücum etti. Şamahı yöneticileri Mehmet Said Han ve kardeşi Ağası Han, Fetih Ali Han'a değil, Hüseyin Han'a teslim olmayı daha uygun buldular. Ancak bu durum, Ağası Han için kötü sonuçlandı, Fetih Ali Han'ın emriyle Hüseyin

⁵¹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 45-46.

Han, Ağası Han'ın gözlerini oydu. Bundan sonra eski Şamahı şehri de dâhil olmak üzere hanlığın büyük bir kısmı Kuba Hanlığı'na geçti.

1768 yılının Ağustos ayında, Yeni Şamahı'da Fetih Ali Han'a karşı bir suikast girişimi oldu. Bu suikastın arkasında naip Manaf Bey ve Şeki beyleri vardı. Şeki Hanı Hüseyin Han'ın da bu plandan haberdar olduğu düşünülüyordu. Amaç, Şamahı Hanlığı'nı tamamen Şeki Hanlığı'na katmaktır. Ancak Şamahılılar, Şeki hâkimiyetini istemediler ve şehirde karışıklık çıktı. 17 Ağustos 1768'de Fetih Ali Han, iki bin kişilik bir orduyla Yeni Şamahı'ya girdi, karşı çıkanları ortadan kaldırdı. Şamahı'da Şeki'ye bırakılmış olan bölgeler geri alındı ve Kuba Hanlığı'na katıldı.

Bundan sonra Şamahı'nın yönetimi, Fetih Ali Han'ın kardeşi Abdullah Bey'e verildi. Ancak Abdullah Bey, aşırı vergi toplaması ve halkı ezmesi nedeniyle tepki çekti. Bu durum, 1769'da yeni bir isyana yol açtı. Şamahı'daki isyancılar, Şekililerden yardım alarak Kuba hâkimiyetini sona erdirmek istediler. Fetih Ali Han, önce Şamahı Hanı Mehmet Said Han'ı görüşme bahanesiyle çağırıp tutukladı. Ardından Şeki ordusuna saldırarak onu darmadağın etti. Şeki Hanı teslim oldu ve Şamahı üzerindeki iddialarından vazgeçti. Yeni Şamahı dağıtıldı, halkı ise eski Şamahı şehrine yerleştirildi. Daha fazla sorun çıkmaması için, Fetih Ali Han Mehmet Said Han'ı Derbend'e sürdü, Ağası Han ise 1769'da Karabağ'a kaçtı. 1786'dan itibaren, Fetih Ali Han Serkarlar ailesinin Şamahı üzerindeki hâkimiyetine son verdi. Bu tarihten itibaren, Şamahı doğrudan Kuba valisinin yönetimine geçti ve Fetih Ali Han tarafından doğrudan idare edilmeye başlandı. Aynı dönemde, Kür ve Aras nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş olan küçük Cavad Hanlığı da Kuba'ya katıldı. Cavadlı Hasan Han, gönüllü olarak Fetih Ali Han'a bağlanmayı kabul etti.

Kuba Hanlığı'nın hızla genişlemesi, komşu hanlıklar arasında rahatsızlığa yol açtı. Karabağ, Şeki hanları ve Şamahı'dan sürülmüş olan Ağası Han gibi birçok feodal bey, Fetih Ali Han'a karşı cephe aldı. Ayrıca Dağıstan'ın güçlü liderleri, örneğin Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Gazikumuklu Mehmet Han, Avar hanları, Tabasaran Kadısı Rüstem gibi isimler de bu ittifaka katıldı. Gürcistan Kralı II. İrakli, bu bloğu destekliyor, Fetih Ali Han'ın Azerbaycan'ı birleştirme çabalarına karşı çıkıyordu. 1773 yılının sonlarında, bu birleşik güçler Şamahı'ya saldırdı. II. İrakli, Avar Han'ının Gürcistan topraklarından geçmesine izin verdi ve hatta kendi egemenliğinde olan Borçalı ve Gazahlı birliklerini yardıma gönderdi. Bu saldırı sırasında Cavadlı Hasan Han öldürüldü, Ağası Han eski Şamahı'ya girdi. Tüm bu gelişmelere rağmen Fetih

Ali Han geri adım atmadı. Yeni kuvvetler toplayarak, Şamahı yakınlarında düşman ittifakını mağlup etti.⁵²

1789 yılında Feth Ali Han'ın ölümüyle, hanlığın gücü zayıflamaya başladı. Yerine geçen oğulları Ahmed Han ve Şeyh Ali Han, babalarının kurduğu güçlü yapıyı koruyamadı. Bu zayıflıktan faydalanmak isteyen Çariçe II. Katerina, 1796 yılında büyük bir Rus ordusunu Kafkasya'ya gönderdi. Bu ordu önce Derbend'i, ardından Kuba'yı işgal etti. Han Şeyh Ali bu savaşta esir düştü, ancak sonrasında kaçarak tekrar yönetimi ele geçirdi. Fakat bu olay, hanlık için bir dönüm noktası oldu. Artık hanlık, güçlü bir dış tehdit altındaydı ve iç istikrar da giderek zayıflıyordu. 1806 yılında, Rusya'nın İran'a karşı başlattığı yeni savaşla birlikte, Kuba ve Derbend yeniden Rus işgaline uğradı. Bu seferki işgal kalıcı oldu. 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması sonucunda, bu iki Hanlık resmen Rusya'ya bırakıldı. Böylece Kuba Hanlığı'nın siyasi varlığı sona ermiş oldu.

Fakat Kuba halkı, hanlık sisteminin yıkılmasına ve Rus yönetimine boyun eğmeye kolay kolay razı olmadı. 19. yüzyıl içinde iki kez silahlı ayaklanma gerçekleşti. 1837 Ayaklanması, Azerbaycan tarihinde Rus sömürgeciliğine karşı halkın gerçekleştirdiği ilk büyük halk isyanıdır. Bu ayaklanma aynı zamanda Dağıstan merkezli Şeyh Şamil hareketiyle de bağlantılıydı. Yani sadece Kuba ile sınırlı kalmayıp, Kafkas Müslümanlarının ortak direnişinin bir parçasıydı. 1877 Ayaklanması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı savaş sırasında meydana geldi. Ayaklanma, Azerbaycan Türkleri ile Lezgiler arasında bir dayanışma hareketi olarak doğdu. Halk, Osmanlı'yı destekleyerek bir tür milli bilinçle hareket etti. Ancak bu isyan da Rus ordusu tarafından büyük bir şiddetle bastırıldı. Dönemin Sovyet tarihçileri, bu isyanı ideolojik sebeplerle "gerici bir hareket" olarak nitelendirmeye çalıştı.⁵³

Kuba Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli rol oynayan hanlıklardan biridir. Stratejik konumu, ekonomik gücü ve kültürel zenginliği ile dikkat çeken hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine önemli katkılar sunmuştur. Kuba Hanlığı, güçlü bir askeri yapıya sahip olup, bölgesinde diğer Hanlıklara karşı etkin bir politika izlemiştir. Hanlığın liderleri, özellikle Rus ilerleyişine karşı direnmiştir. Özellikle Fetih Ali Han dönemindeki güçlenme süreci, Kafkasya'daki siyasi dengeler açısından belirleyici olmuştur. Fakat büyük güçlerin politikaları ve savaşlarıyla yıpranarak 19. yüzyıl başların-

⁵² Tofiq Teyyuboglu Mustafazade, "Guba Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 107-110.

⁵³ Aliev, a.g.m., s. 298.

da Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Buna rağmen, Kuba halkı kültürel kimliğini ve bağımsızlık arzusunu uzun yıllar korumuş, zaman zaman direniş göstermiştir. Kuba'nın tarihsel gelişimi, Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin önemli bir örneğidir. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki genişleme politikası Kuba Hanlığı'nı doğrudan etkilemiş, ancak bölgenin kültürel ve ekonomik yapısındaki gelişmeler devam etmiştir.⁵⁴

1811 yılında Ruslar tarafından hazırlanan bir belgede, Kuba şehrinde toplam 1069 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Aradan geçen yaklaşık 20 yıl sonra, 1832 tarihli bir başka rapor, şehirdeki nüfusun 3830 kişiye ulaştığını, ayrıca yakındaki Yahudi yerleşiminde 2671 kişinin yaşadığını göstermektedir. Bu da bölgedeki nüfusun zamanla önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. 1841 yılında bölgeyi gezen İlya Nikolayeviç Berezin, şehrin merkezi kısmında yaklaşık 2000 kişinin yaşadığını not etmiştir.

Feth Ali Han'ın önemli icraatlarından biri, Mugan ve Erdebil bölgelerinden getirttiği yarı göçebe Türk boylarını Derbend ile Bakü arasındaki kazalara yerleştirmesiydi. Bu yerleşim politikası, tarımı ve hayvancılığı canlandırdı, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya katkı sağladı. Ayrıca, Hazar Denizi üzerinden ticareti geliştirme çabaları, zanaatkârlık ve şehir hayatını olumlu etkiledi. Kuba Hanlığı, tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Hanlık, ipek üretimini ve ticareti ile bölgesel ekonomik faaliyetlerin merkezi hâline gelmiştir. Kuba halkının büyük bölümü, geçimini küçük zanaatlarla sağlamaktaydı. Ayrıca şehirde yaşayanlarla dağlık bölgelerdeki kabileler arasında yapılan ticaret oldukça canlıydı. Bu ticarete özellikle Lezgi çukası (yün giysi), yağ, tütün, çuval bezi ve tahıl ürünleri öne çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Kuba, bölgenin tahıl, hayvancılık ve meyvecilik açısından en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Kuba ve çevresi, kökboyası üretimini ve ihracatı bakımından da büyük bir öneme sahipti. Bunun yanında, halıcılık, şehir ve çevresindeki kasaba halkının en yaygın uğraşlarından biri olarak dikkat çekmekteydi.

Kültürel açıdan bakıldığında, Kuba şehri dönemin sanat, mimari ve edebiyat açısından gelişmiş merkezlerinden biri olmuştur. Berezin, Kuba'da 660 ev ve 160 dükkân bulunduğunu yazar ve bu yapıların büyük çoğunluğunun ahşaptan yapıldığını özellikle vurgular. Şehirdeki üç büyük cami de yine ahşap yapıdadır. Bu nedenle, bugün Kuba'da geçmişten kalan mimari eserlerin sayısı oldukça azdır. Yine de günümüze ulaşabilen bazı önemli yapılar

⁵⁴ Mustafazade, a.g.m., s. 104-122.

vardır. Bunlar arasında: 19. yüzyılda yapılmış, kubbe çatılı hamam, Cuma Camii, ve Azerbaycan'ın önemli tarihçilerinden Abbas Kulu Ağa Bakıhanov'un evi dikkat çekmektedir.⁵⁵

1. 5. İrevan (Erivan) Hanlığı

18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında stratejik bakımdan en avantajlı olanlardan biri İrevan Hanlığı idi. Tarihî olarak Azerbaycan topraklarında kurulan bu hanlık, günümüzde üzerinde Ermenistan Devleti'nin yer aldığı coğrafyada bulunmaktadır. Bu durum, hanlığın tarihinin uzun bir süre boyunca hem Azerbaycan araştırmacıları hem de Ermeni tarihçileri tarafından ihmal edilmesine neden olmuştur. Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 metre yüksekte konumlanan İrevan, Aras Nehri'nin sol kollarından biri olan Zengi Çayı'nın kıyısında yer almaktadır. Anadolu, İran ve Kafkasya'nın kesişiminde yer alması, burayı tarih boyunca stratejik bir geçiş noktası haline getirmiştir. Kaynaklarda Revan, Yerevan, Erebusi, Hrastan ve Erevan adlarıyla da anılan şehir, bazı görüşlere göre adını Arrân bölgesinden türetmiştir. Diğer bazı yorumlara göre ise kökeni, M.Ö. 782 yılında Urartular tarafından inşa edilen Erebusi Kalesi'ne dayanmaktadır. Şehrin Orta Çağ'a kadar olan tarihine dair somut bilgilere ulaşmak mümkün değildir, bu nedenle burada sürekli bir yerleşimin ancak 12. ya da 13. yüzyıllarda oluşmaya başladığı düşünülmektedir.⁵⁶

Hanlık İrevan şehri, Maku, Sederek, Nahçıvan, Beyazıt kalesi, Şadılı ve Dumbuli kabilelerinin vilayetleri ile Magazberd'i kapsıyordu. Yönetimde Ustaçlı ve Kaçar boylarının temsilcileri etkindi. 1722 yılında Safevî Devleti'nin Afgan isyanları nedeniyle çökmesiyle birlikte bölgedeki hâkimiyet boşluğundan Osmanlı ve Rusya faydalanmaya çalıştı. 1724 yılında İrevan, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, 1735'te ise Nadir Şah'ın güçlenmesiyle yeniden İran hâkimiyetine girmiştir. 1736'da Nadir Şah, Mugan Kurultayı'nda kendini şah ilan etmiş ve İrevan Beylerbeyi olarak Pir Mahmut Han'ı atamıştır. İrevan Hanlığı'nın kuruluşu konusunda farklı görüşler vardır. Kimi kaynaklara göre hanlığın temelleri Nadir Şah tarafından atanan Pir Mahmut Han tarafından atılmışken, diğer bazı kaynaklar, isyana liderlik eden yerli zenginlerden Mir Mehdi Han'ı kurucu olarak kabul eder. Son araştırmalar ışığında Mir Mehdi Han, hanlığın kurucusu olarak öne çıkmaktadır.

⁵⁵ Aliev, a.g.m., s. 297-298.

⁵⁶ Mustafa Aydın, "Revan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

Hanlığın sınırları içerisinde İrevan şehriyle birlikte 15 vilayet yer almaktaydı. Ekonomik yaşamda tarım ön plandaydı. Hayvancılık ve çiftçilik ileri seviyedeydi. Arazi mülkiyeti divan-ı devlet, halise, mülk, vakıf ve cemaat toprakları olarak beşe ayrılıyordu. Vakıf toprakları arasında camilerin yanı sıra bazı kiliseler de önemli yere sahipti. Eçmiedzin manastırı, ekonomik olarak "devlet içinde devlet" haline gelmişti. 190 halvar toprağın 103 halvarı her yıl ekilmekteydi. Köylüler ise çoğunlukla küçük arazilerde üretim yapmakta, verimli topraklara sahip olan zengin beylerden ağır şartlarla toprak kiralamaktaydı. Rençberlerin durumu daha da zordu, sadece üçte bir ürün alabiliyorlardı. Hanlıkta vergi sistemi ürün ve para esasına dayanıyordu. Vergiler sekiz gruba ayrılmıştı. 18. yüzyılda Maku Hanlığı da İrevan Hanlığı'na vergi açısından bağlanmıştı. Kiliselerden, esnaftan, bağlardan, değirmenlerden, düğünlerden ve çeşitli hizmetlerden özel vergiler alınmaktaydı.

İrevan şehri, kaleli ve bahçelik bir yapıya sahipti. Şehir idari olarak üç mahalleye ayrılmıştı. Camiler, kervansaraylar ve geleneksel meslek dallarıyla zengin bir şehir hayatı vardı. Şehirde toplam 138 dükkân bulunuyordu. Ticaret, özellikle dokuma ve ipek üretimiyle gelişmişti. Bez, pirinç ve pamuk gibi ürünler Karabağ, Merend, Hoy, Tebriz gibi merkezlere ihraç edilmekteydi. Gümrük gelirleri (rehdari) hanlık gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuyordu.

İrevan Hanlığı sık sık dış saldırılara maruz kaldı. Gürcü çarlarının etkisi, Osmanlı Devleti'nin müdahaleleri ve İran'ın baskısı hanlığın sürekli tehdit altında kalmasına neden oldu. Hanlık 1827'de Rus ordusu tarafından işgal edildi ve Türkmençay Antlaşması ile İran, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Ardından Rus Çarı I. Nikolay'ın emriyle burada "Ermeni Vilayeti" kuruldu ve İran'dan 40.000'den fazla Ermeni bölgeye göç ettirildi.⁵⁷

1.6. Şeki Hanlığı

Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan Şeki şehri, Kafkas Dağları'nın uzantısı olan Salavat Dağı'nın güney eteklerinde kurulmuştur. Şehir, bu dağdan doğarak Kür Nehri'nin kollarından biri olan Eğriçay'a ulaşan Kış Çayı'nın sol yamacında konumlanmaktadır. "Şeki" adının kökeniyle ilgili olarak, Arapların Güney Kafkasya'yı ele geçirdiği dönemde bölgede yaşayan bir "şeyh"e atıfla ortaya çıktığı ve zamanla bu kelimenin "Şeki"ye dönüştüğü dü-

⁵⁷ Saide Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 76-89.

şünülmektedir. Tarihte ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen bu şehir, uzun yıllar varlığını sürdüren Şeki Hanlığı'na da ismini vermiştir. Hem coğrafi yapısı hem de tarihsel konumu itibarıyla bölge için önemli bir yerleşim merkezidir.

1743 yılında, Nadir Şah'a vergi vermek istemeyen Şeki halkı isyan etti. Derviş Mehmed soyundan gelen Hacı Çelebi bu ayaklanmanın öncülüğünü üstlendi ve bölge yöneticisi Melik Nəcəfi etkisiz hâle getirerek, yönetimi ele aldı. Nadir Şah bu duruma karşılık 1744 sonbaharında on beş bin kişilik orduyla Şeki'ye sefer düzenledi. Hacı Çelebi, Gelesen-Göresen Kalesi'ne çekildi. Daha sonra Car ve Balakanlıların yardımıyla Nadir Şah'ı püskürtmeyi başardı. 1745'te tekrar saldıran Nadir Şah kaleyi alamayınca Şeki şehrini yaktı. 1746'da yaşanan kıtlık nedeniyle Hacı Çelebi, Nadir Şah'a bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Şah onu Şeki Hanı olarak tanıdı. 1747'de Nadir Şah öldürülünce, Şeki Hanlığı bağımsızlığını ilan etti ve kısa sürede Azerbaycan'daki en güçlü hanlıklardan biri hâline geldi. Hanlığın merkezi Şeki olup Kutkaşen, Ereş ve Gebele sultanlıkları da ona bağlıydı.⁵⁸

1750 yılında Şeki Hanı Hacı Çelebi, Gürcü Kralı II. İrakli'ye karşı elde ettiği askerî başarıyla bölgedeki siyasi nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Bu başarının ardından Şirvan, Bakü ve Şamahı gibi stratejik hanlıkları kontrol altına alma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır. 1755 yılında Hacı Çelebi'nin vefatıyla Şeki Hanlığı'nın başına oğlu Ağa Kişi Han geçmiştir. Ancak Ağa Kişi'nin iktidarı kısa sürmüş, 1759 yılında, kayınpederi olan Gazi-Kumuklu Muhammed Han tarafından yapılan bir davet sırasında öldürülmüştür. Bu olayın ardından Şirvan'da yaşayan Hacı Çelebi'nin torunu Hüseyin Han, getirilerek Han ilan edilmiş ve İran yönetimi tarafından da resmen tanınmıştır. Hüseyin Han, bölgesel güç dengesini lehine çevirmek amacıyla Kuba Hanı Feth Ali Han ile ittifak kurarak Şamahı Hanlığı'nda ortak iktidar kurmayı hedeflemiştir. Ancak bu ittifak uzun soluklu olmamış; 1768 yılında taraflar arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda Feth Ali Han, Şamahı'yı tamamen kendi kontrolü altına almıştır. Hüseyin Han'ın 1769'da gerçekleştirdiği karşı saldırı başarısız olmuş, ancak sonrasında iki taraf arasında yeni bir barış süreci başlamıştır. Bu gelişmeler, 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıkları arasındaki siyasi rekabetin ne denli yoğun ve kırılgan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁸ Mustafa Aydın, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 489. ; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 50.

Şeki şehri 1765 yılında surlarla çevrildi, 1772 yılında Kış Çayı'nın taşmasıyla şehir sular altında kaldı ve halk Nuha'ya göç etti. 1776'da yeni şehir surlarla güçlendirildi, iç kaleye ise Muhammed Hasan Kalesi adı verildi. Hüseyin Han, 1779 yılında amcası Hacı Çelebi Han'ın oğlu Abdülkadir tarafından öldürüldü. Abdülkadir, Kuba Hanı ile ittifak kurarak Karabağ'a karşı savaşlara katıldı. Buna karşılık, Karabağ Hanı İbrahim Han, Hüseyin Han'ın oğlu Muhammed Hasan Ağa'yı ordu toplaması için görevlendirdi. Muhammed Hasan Şeki'yi ele geçirdi ve Abdülkadir ve oğullarını ortadan kaldırdı.

Muhammed Hasan Han, Şeki'de yeniden yapılanma çalışmalarına başladı, kaleyi onardı ve yeni yasalar getirdi. Ancak Kuba Hanlığı üzerinde hâkimiyet kurma girişimi başarısız oldu. 1795 yılında, İran Şahı Ağa Muhammed Kaçar'ın Kuzey Azerbaycan'a seferi sırasında Muhammed Hasan Han ona destek verdi, fakat bu tavır hoş karşılanmadı. Kardeşi Selim Han, Şeki'ye saldırarak yönetimi ele geçirdi ve merkezi Gelesen-Göresen Kalesi'ne taşıdı. Muhammed Hasan Han vazgeçmedi, Şamahı Hanı Mustafa Han'ın desteğiyle Şeki'yi yeniden ele geçirdi, ancak bu kez Mustafa Han ile arası bozuldu ve Mustafa Han tarafından Şamahı'ya hapsedildi. Yerine Şeyh Ali'yi gönderdiyse de halk istemedi, böylece tekrar Selim Han göreve getirildi. ³⁹

Durum bu noktada iyice karıştı. Rusya'nın bölgedeki etkisi artarken, Şeki sık sık el değiştirdi. Selim Han, Ruslarla anlaşarak 21 Mayıs 1805'te Kürekçay Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre: Selim Han, Rusya'nın hâkimiyetini kabul etti. Rus ordusunda tümgeneral rütbesi aldı. Rusya'ya her yıl 7000 çevron ödemeyi, 500 kişilik bir Rus birliği için üs kurmayı kabul etti. Fakat zamanla Rusların iç işlere karışması Selim Han'ı rahatsız etti. 1806 yılında, Karabağ Hanı İbrahim Han'ın Ruslar tarafından öldürülmesi, Selim Han'ın da Rusya'ya cephe almasına neden oldu. Şeki'deki Rus birliğine saldırarak bazı askerleri öldürdü ve Rusları bölgeden çıkardı. Bunun üzerine Rusya, General Nebolsin komutasında büyük bir orduyla Şeki'ye yürüdü. 22 Ekim 1806'daki savaşta Selim Han yenildi, İran'a sığındı. Rus Çarı, Şeki'ye Rusya'ya sığınan ve daha önce Hoy valisi olan Câfer Kulu Han'ı Han olarak atadı. Selim Han ise daha sonra Osmanlı topraklarına iltica etti.

İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'yla Şeki Hanlığı 1813 yılında Rusya'ya katıldı. 1819'da Câfer Kulu Han'ın oğlu İsmail Han'ın ölümüyle bölge doğrudan Rusya'ya bağlı bir eyalet hâline geldi. 1826-1828

³⁹ Refik Hüsneyoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 91.

İran-Rus Savaşı sırasında, İran güçleri Şeki'yi kısa süreliğine ele geçirdi. Bu dönemde Selim Han'ın oğlu Hüseyin Han iktidara getirildi. Ruslar 19 Ekim 1826 tarihinde Şeki'yi geri aldı ve Şeki Hanlığı resmen tarihe karıştı.⁶⁰

Tarih boyunca Şeki, Kafkasya'nın en önemli ipek üretim merkezlerinden biri olmuştur. İpekçilik bu şehrin ekonomik yapısında her zaman öne çıkmıştır. 1647'de buraya gelen Evliya Çelebi, şehirdeki ipek üretiminin canlılığını eserlerinde özellikle belirtmiştir. 1861 yılında dünyada en büyük ipek, sarma fabrikası Şeki'de kurulmuştur. Üstelik 1862 yılında Londra'daki uluslararası fuarda, Şeki'de üretilen ipek madalya kazanmıştır. Bu da Şeki'nin uluslararası alanda tanınan bir üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra, şehirde, tahıl tarımı, üzüm bağları ve meyve üretimi yaygındı. Kuyumculuk, bakırcılık, demircilik gibi zanaat dalları gelişmişti. Bunun yanında dokumacılık gibi el sanatları da oldukça yaygındı. Halkın bir kısmı hayvancılıkla da meşguldü.⁶¹

1824 yılına ait veriler, şehirde 400'den fazla dükkân bulunduğunu gösterir. Bu, ticaretin ne kadar canlı olduğunu ortaya koyar. Evliya Çelebi, Şeki'de 3000 hane olduğunu belirtir; bu da yaklaşık 15.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1810'da ise hane sayısı 20.000'e ulaşmıştı. 1824 yılı itibarıyla, Şeki bölgesi 9000 km² büyüklüğünde bir alana sahipti, 200 köyü kapsıyordu, Toplam nüfusu 52.000'i erkek olmak üzere 98.500 kişiydi. Bu nüfusun 80.000 kişisi Türk kökenliydi. Geriye kalan nüfus Ermeni, Yahudi ve Gürcülerden oluşmaktaydı. Bu nüfus verileri, 1810 yılıyla büyük oranda örtüşmektedir. 1835'te ise nüfus 91.998 kişi olarak kaydedilmiştir.⁶²

Hanlıklar döneminde Şeki şehri, Türk yerleşim geleneğine uygun olarak kale, şehristan ve ribât olmak üzere üç bölümlü şekilde planlanmıştır. Bu yapısıyla kapalı şehir modeline uyar ve İslam şehir anlayışının küçük bir örneğini yansıtır. Saray, cami ve sosyal yapılar şehir içinde önemli yer tutar. 1762 yılında inşa edilen Han Sarayı, Usta Abbaskulu tarafından Hüseyin Han Müştak'ın talimatıyla yapılmış, Türk saray mimarisinin en görkemli mimari yapılarından. Sade planlı bu yapı, 20. yüzyıla kadar Şeki evlerinin mimari örneğini oluşturmuştur. Sarayın çevresinde külliye yapısı olduğu düşünülse de günümüze sadece saray ulaşmıştır. Kale içinde ayrıca 19. ve 20. yüzyıllarda

⁶⁰ Aydın, a.g.m., s. 490.

⁶¹ İbadov, a.g.m., s. 96-98; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, a.g.e., s. 333.

⁶² Aydın, a.g.m., s. 491; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 51.

yapılmış bazı kamu binaları ile günümüzde el sanatları müzesine dönüştürülen eski bir Rus Ortodoks kilisesi yer almaktadır.

Şehirde çok sayıda cami ve mescit yapılmıştır. Bunlar arasında Cuma Cami, Yukarı Cami, Han Cami, Gilehli, İmam Ali, Mustafa Efendi, Gödek Minare, Gışlag, Gülgarı, Molla Yusuf ve Dodu mescitleri yer alır. Bu yapılar genellikle harimin enine dikdörtgen geliştiği plan tipinde inşa edilmiştir. Çevre köylerdeki mescitler de aynı mimari anlayışla yapılmıştır. Ayrıca İslam öncesi döneme ait Kiş Kilisesi, 6-7. yüzyıllardan kalan Alban devrine ait bir yapı olarak kültürel miras açısından önemlidir. Eskiden sayıları 250'yi bulan savunma amaçlı askeri yapılardan günümüze çok azı ulaşmıştır. Şeki'de yer alan on kaleden biri olan Şeki Kalesi dışında diğerleri harap durumdadır. Şehirde yer alan yukarı ve aşağı kervansaraylar şehir hanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Abdüsselâm, Ağvanlar, Hacı Gani, Mehmed Nebi ve Abdülhâlik hamamları şehre hizmet vermiştir. Gurcana Köprüsü ve Hanabat köyündeki tek gözlü köprü düz köprü mimarisinin güzel örneklerindendir.⁶³

1.7. Şirvan Hanlığı

Geçmişte Albanya ya da Aran bölgelerinin bir bölümünü oluşturan ve halk arasında "*Alvan*" olarak da anılan Şirvan, Kür Nehri, Kafkas Dağları ve Alazan Çayı arasında yer alır.⁶⁴ Kaynaklarda adı bazen Şervân, bazen de Şâberân veya Şâburân şeklinde geçmektedir. Eski haritalarda "*Cambisena*" adıyla işaretlendiği için, antik coğrafyacı Strabon da bu isme dayanarak buraya "*susuz ülke*" anlamında bir isim vermiştir. Bunun nedeni, Şirvan'ın batı kesimlerinin oldukça susuz, dağlık ve kayalık bir yapıya sahip olmasıdır. Şirvan adının kökenine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri, ismin Sâsânî Hükümdarı Enûşîrvân (I. Hüsrev)'den türediği yönündedir. Diğer bir görüş ise, kelimenin Farsça kökenli "*şîrvân*" (hoş ve güzel) ifadesinden türediği düşüncesidir.

1733 yılında Nâdir Şah, Şirvan bölgesinin merkezi Şemâhî'yi ele geçirmek için şehre girdi. Direniş gösteren halkı Aksu'ya göç ettirdi ve buraya Yeni Şemâhî adı verildi. Nâdir Şah'ın ardından bölgede Mehmed Ali Han, Mehmed Said Han ve Ağası Han gibi hanlar yönetimi ele geçirdi. 1755'te Şeki Hanı Hacı Çelebi Şirvan'a saldırdı, fakat başarısız oldu. 1758'de Kuba

⁶³ Anar Azizov, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 492.

⁶⁴ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 43.

Han Hüseyin Ali'nin ölümünden sonra çıkan çatışmalarda Feth Ali Han, Şirvan bölgesinde üstünlük sağladı. 1763'te Yeni ve Eski Şemâhî birleşti ancak dış tehlikelere karşı savunması yetersizdi. Bunun üzerine, Şemâhî, Kuba Hanı Feth Ali Han'a vergi vermek zorunda kaldı. İlişkiler bozulduğunda iki hanlık arasında savaş başladı ve sonunda Şemâhî arazisi Şeki ve Kuba hanlıkları arasında paylaşıldı. Fakat Şeki Hanı bu paylaşımı kabul etmeyip tüm Şemâhî'yi ele geçirmeye çalıştı, ama başarılı olamadı. Böylece Şemâhî, Feth Ali Han'ın eline geçti.

1769 yılında çıkan isyan bastırıldı ve ardından Feth Ali Han yönetimi güçlendirdi. 1786'dan itibaren Şemâhî doğrudan Kuba valisi tarafından yönetilmeye başlandı. 1789'da Feth Ali Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ahmed Han döneminde bazı hanlar tekrar harekete geçti ve Şirvan bölgesi kısa süreliğine üç han arasında paylaşıldı. Ancak Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Şemâhî'yi tamamen ele geçirmeye çalıştı. 1794'te Ağa Muhammed Şah'ın desteklediği bir sefer sonucu Şemâhî harap edildi. Ardından Mustafa Han yeniden yönetime geçti. 1795'te İran'ın Gürcistan'a yönelik saldırısı Rusya'nın bölgeye müdahalesine neden oldu. Rus ordusu 1796'da Şemâhî'ye ulaştı, ancak kısa süre sonra geri çekildi. Mustafa Han tekrar tahta çıktı. 1805'te Rusya ile anlaşma yaparak yıllık 8000 ruble vermeyi kabul etti, ancak kalesine Rus askeri sokmadı. Fit Dağı'ndaki kaleyi güçlendirdi ve burada kendi idari merkezini oluşturdu. 1813 Gülistan Antlaşması ile Şemâhî Hanlığı Rusya'ya bırakıldı. 1820'de hanlık sistemi kaldırıldı ve Mustafa Han İran'a sığındı. 1826'da İran-Rus savaşında Şemâhî tekrar el değiştirdiyse de savaş sonunda yeniden Rus egemenliği kuruldu. 1840'ta Kuba ve Bakü ile birleştirilerek Hazar bölgesi yönetimine bağlandı, 1846'dan sonra Şemâhî idari birimi oluşturuldu, 1859 depremi sonrası Bakü'ye bağlandı.⁶⁵

Kafkas Dağları'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki en önemli geçit olan Derbent (Demirkapı), bu bölge üzerinden geçiyordu. Bu da Şirvan'ı hem stratejik hem de ticari açıdan önemli bir konuma getiriyordu. Başkent Şamahı şehri, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş ve bölgede gelişen kültürel faaliyetlerle tanınmıştır. Şirvan bölgesi verimli toprakları ve zengin doğal kaynakları sayesinde güçlü bir ekonomiye sahipti. Tarım, hayvancılık ve ipek üretimi hanlığın ekonomik temelini oluşturmuştur. Şemâhî, ipek dokuma ve

⁶⁵ Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 204-206; Naile Bayramova, *Şamahı Xanlığı*, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009, s. 40-56; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 44-45; Aliyev, a.g.m., s. 91.

yünlü üretim merkeziydi. 18. yüzyıl ortalarında şehirde 1500 kadar ipek dokuma tezgâhı bulunması bu alandaki gelişmişliği göstermektedir.⁶⁶

Şirvan Hanlığı, mimari eserleri ve edebi mirası ile Azerbaycan kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Tarihi eserler arasında Gülistan ve Bugurt kaleleri, Abşeron savunma yapıları, Bakü surları ve Kızkalesi sayılabilir. Şemâhî 1647 yılında Evliya Çelebi tarafından ziyaret edildiğinde 7000 ev olduğu belirtilmişti. Bu da yaklaşık 35.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1831'deki nüfus yaklaşık 135.000 kişi, 1835'te ise 136.389 kişidir. 1840'larda bu sayılarda değişiklik olmamıştır. 1855'te Şemâhî'nin nüfusu 19.558, 1865'te 22.014 kişidir. Karşılaştırma yapılırsa, aynı yıllarda Bakü'nün nüfusu daha düşüktür. Ancak 1930'larda Bakü'nün nüfusu 200.000'i aşarken, Şemâhî hâlâ 27.800'de kalmıştır.⁶⁷

1.8. Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan şehri, Aras Nehri'nin sol kolu olan Nahçıvançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden yaklaşık 910 metre yükseklikte yer almaktadır. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bölge halkının anlatılarında ve efsanelerinde Nahçıvan, Nüh'un gemisinin tufandan sonra konakladığı yer olarak tasvir edilmektedir. Nahçıvan adının geçtiği en eski yazılı kaynak ise, 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacı Batlamyus'un kaleme aldığı "Geographike Hyphegesis" adlı eserdir. Bu durum, Nahçıvan'ın kadim geçmişine işaret eden en erken yazılı tanıklıklardan biridir.⁶⁸

Nahçıvan Hanlığı, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye ile sınırdış olması nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Hanlığın Safevî Devleti döneminde Çuhursed Beylerbeyliği'ne bağlı bir "ülke" olarak Ustacılı topluluğu tarafından yönetildiği bilinmektedir. 1722 yılında Safevî başkenti İsfahan'ın Afganların eline geçmesi üzerine Osmanlı Devleti Nahçıvan'ı işgal ederek burada "Nahçıvan Sancağı"nı teşkil etmiştir. Nahçıvan, bu süreçte on dört nahiyeye ayrılmıştır. Nadir Şah, 1735'te Nahçıvan'ı yeniden İran hâkimiyetine dahil etmiş, 1736'da Mugan Kurultayı'nda şah ilan edildikten sonra bölgeye iki ayrı yönetici atanmıştır. Bunlardan biri, idari ve askerî işlerle ilgilenen "hakim-i ülke-yi Nahçıvan", diğeri ise ekono-

⁶⁶ Minorsky, a.g.e., s. 135.

⁶⁷ Aydın, a.g.m., s. 45.

⁶⁸ Hüsamettin M Karamanlı, "Nahçıvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 294.

mik ve adli işlerden sorumlu “hakim-i tümen-i Nahçıvan” olmuştur. Ancak bu idarecilerin halk üzerinde oluşturduğu baskılar nedeniyle kısa sürede değişiklikler yaşanmıştır.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından İran otoritesi zayıflamış ve Nahçıvan'da Kengerli boyuna mensup Haydar Kulu Han, kendisini bağımsız han ilan etmiştir. Nahçıvan ve Ordubad şehirleri hanlığın iki ana yerleşim merkezini oluşturmuş, mahalleleri ve çarşılarıyla ticaretin merkezi hâline gelmiştir. Nahçıvan'ın nüfusu yaklaşık 5.000 iken, Ordubad daha küçük ancak daha bayındır bir şehir olarak öne çıkmıştır. Hanlığın askerî gücünün sınırlı olması nedeniyle Haydar Kulu Han, Penaheli Han gibi güçlü hanlarla ittifak kurmuş ve ortak askerî harekâtlara katılmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru hanlık içi taht mücadeleleri yoğunlaşmış, Abbaskulu Han ve Caferkulu Han arasındaki iktidar çatışmaları Nahçıvan'ı siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

Kelbeli Han'ın 1787-1820 yılları arasındaki hükümranlık döneminde hanlık görece istikrara kavuşmuş, ancak İran tehdidinin artması nedeniyle Rusya ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışılmıştır. Ağa Muhammed Şah'ın 1795 seferi sırasında Kelbeli Han, gözleri oyularak Tahran'a sürgün edilmiştir. Bu olay, hanlığın fiili bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. Kelbeli Han, 1802'de yeniden tahta çıkarılmış ve Rus-İran savaşlarının başladığı 1804 yılından itibaren bölgedeki güç dengeleri Rusya lehine değişmiştir. 1827'de Abbasabad Kalesi'nin düşmesiyle hanlık tamamen Rus ordusunun kontrolüne girmiş ve 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Nahçıvan resmen Rusya'ya bırakılmıştır.

Nahçıvan, Kafkasya ile Anadolu arasındaki ana geçiş yollarından biri üzerinde bulunması sayesinde ekonomik ve askerî geçişler açısından önemli bir noktada yer almıştır. Nahçıvan ve Ordubad gibi şehirleriyle ticaretin canlı olduğu, pazar yapısının gelişmiş bulunduğu bilinmektedir.⁶⁹ Hanlık döneminde Nahçıvan şehrinin ekonomik yaşamında ve ticaretinde geleneksel üretim faaliyetleri olan dokumacılık, halıcılık, tarım ve hayvancılık sürdürülmeye devam edilmiştir. Şehir pazarında, tarım ürünlerinin yanı sıra bal, yağ, yaş ve kuru meyve, pastırma gibi çeşitli gıda maddeleri satışa sunulmakta, ayrıca hayvan ticareti de yapılmaktaydı. 1727 tarihli mufassal defterde yer alan bilgilere göre Nahçıvan'da, ikisi harap durumda olmakla birlikte altı ay süreyle faaliyet gösteren toplam yirmi altı değirmenin yanı sıra bir mumhâne, bir bo-

⁶⁹ Vasily Grigorev, *Staticheskoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883, s. 29.

yahâne, bir sabunhâne, üç çarşı, bir pazar ve 191 dükkânın bulunduğu kayıt altına alınmıştır.⁷⁰

Nahçıvan Hanlığı'nın demografik yapısına ilişkin veriler sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ne ait 1728 tarihli Nahçıvan Sancağı Defteri ve 1827-1828 yıllarında yapılan Rus nüfus sayımı kayıtları değerlendirildiğinde, hanlık nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Rus araştırmacı V. Grigoryev'in aktardığına göre, Nahçıvan Hanlığı'ndaki 4600 ailenin 4170'i Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır.⁷¹ Bu veriler, Ermeni tarih yazımında sıkça ileri sürülen Nahçıvan'ın etnik yapısına dair iddiaların tarihî belgelerle örtüşmediğini ve hanlık döneminde bölgede Türk unsurunun demografik üstünlüğünü koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷²

1.9. İdari Yapı

Hanlıkların siyasi ve idari yapıları genel olarak aynıydı. Hükümdarlık seçimlerinde ilk başlarda veraset sistemiyle babadan oğula prensibi uygulanırken daha sonraları seçim sistemine geçildi. Ülke topraklarının mülkiyeti Han'a aitti. Azerbaycan'da yüksek idari konumunda görev alan kişilere Tiyul ve Suyurgal adı verilen topraklar tahsis edilirdi. Hanlar bu toprakları işletir, yardımcı kuvvet niteliğinde asker yetiştirir, bunun karşılığında Safevi Devleti'ne vergi öderdi. Merkezi devlet otoritesinin zayıflaması durumunda Hanlar işletmesini elde ettiği toprakları mülkü yaparak, devlet teşkilatı için alt yapısını oluşturup, bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir. Beylere işletilmesi için verilen toprakları, Han isterse geri alabilirdi. Beyler bu toprakları satamaz kiraya veremez, miras bırakamazdı.

Han'ın mutlak yetkileri vardı, bunun yanında meclis veya divan benzeri danışma organları oluşturulmuş, Han'ın karar alma mekanizması desteklenmiştir. Hanlar, genellikle yerel beyler, din adamları ve ticaret erbabı ile ilişki içerisinde olmuş ve böylece halk üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Devlet işleri "*Divanhane*" adı verilen makamda yürütülürdü. Vezir, Handan sonra gelen en yüksek rütbeli kişiydi. Vezir; Han'ın en yakın danışmanı olup, devlet işlerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynardı.

⁷⁰ A. Nuru Alekperoğlu-A. Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 123-133.

⁷¹ Grigorev, a.g.e., s. 14-18.

⁷² Alekperoğlu-Aliyoldaşkızı, a.g.m., s. 123-133.

Kalebeyi, Divanbeyi, Müstevfi, Hazinesarbaşı ve Kadı diğerk yüksek rütbeli memurlardı.⁷³

Müstevfi; devletin mali işlerini yürüten ve hazinenin hesaplarını tutan görevliydi. Gelir ve giderleri kontrol ederek ekonomik düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynardı.⁷⁴ Darüğâ; vergi işlerinden sorumlu idareci, naib; Han adına belli bir bölgeyi yöneten idari kişi, kelenter; mali ve ekonomik işlerden sorumlu devlet görevlisiydi. Mirzalar halktan toplanan vergileri özel defterlere kayıt ederdi. Aynı zamanda uluslararası gelen mektupları Han'ın huzurunda okurlar, mektuplara cevap yazarlardı. Koruyucubaşı sarayı, Han'ı, Hanlığın haremını korumakla görevliydi. Hanlık sınırları içinde güvenliğe son derece önem verilirdi. Güvenliği sağlayan kolluk kuvvetine “Çapar”, stratejik noktalara kurulan karakollara da “çaparhane” denirdi. Çaparlar güvenliğin yanı sıra istihbarat ve posta işlerine de bakardı.

Divanbeyi hukuki meselelerin görüşüldüğü oturumlarda Han'ın danışmanlığını yapardı. Adalet işleri, İslam hukuku çerçevesinde Han tarafından atanmış, kadılar tarafından yürütülürdü. Kadılar aynı zamanda belediye işleri, mülki işler, güvenlik gibi işlere de bakardı. İdam kararları bizzat Han'ın kararına bağlıydı. Rus istilasından sonra dahi Gence'de yaşayan Hristiyanların da şikayetlerini kadılara bildirmeleri, bu mahkemelerin işleyiş sistemine olan güveni göstermektedir. Hanlıklar ayrıca köy ve şehir bazlı yönetim birimlerine de sahipti. Köylerde "kendhüda" olarak bilinen köy muhtarları, hanlık yönetimi adına halkla iletişim kurmaktaydı. Şehirlerde ise "kalantar" adı verilen yetkililer, şehir idaresiyle ilgilenirdi.⁷⁵

Azerbaycan Hanlıklarının ordu ve silah sayıları hakkında veriler yok denecek kadar azdır. Düzenli ordu birliklerinin yanında Çerik ve Maaf olarak adlandırılan silahlı birlikler, Divanhanede'de görev alan yasavı ve ferraşlarda silahlı birlik kapsamına girmektedir. Yerel beylere tabi olan Çerikler gerektiğinde Han'ın emriyle savunma ve savaş alanına intikal ederdi. Maaflar iç ve dış tehdit unsurunda seferberlik altına alınırdı. Bazen tüm bir köy Maaf olabildi. Maafların Hanlık içinde özel bir statüsü vardı, bazen çeşitli vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulurlardı.⁷⁶

⁷³ Çakmak, a.g.m., s. 14; Göktuğ, a.g.t., s.163-165.

⁷⁴ Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, “Müstevfi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147.

⁷⁵ Çakmak, a.g.m., s. 14; Göktuğ, a.g.t., s. 163-165.

⁷⁶ İvan Pavloviç Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad 1949, s. 181.

SONUÇ

Azerbaycan, tarih boyunca stratejik konumu, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları ile büyük devletlerin ilgi odağı olmuş; bu durum da bölgede sık sık siyasi, askerî ve etnik çatışmalara neden olmuştur. Safevîlerin merkezi otoritesinin zayıflaması ve Nadir Şah'ın ölümünün ardından ortaya çıkan siyasi boşluk, Azerbaycan'da çok sayıda müstakil Türk hanlığının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Karabağ, Gence, Şeki, Kuba, Bakü, Şirvan, Nahçıvan ve İrevan gibi hanlıklar, hem iç dinamikler hem de dış tehditler doğrultusunda şekillenmiş, 18. yüzyıldan itibaren Azerbaycan coğrafyasında çok merkezli bir idari yapı hâkim olmuştur.

Karabağ Hanlığı, Azerbaycan tarih sahnesinde siyasi, ekonomik ve kültürel yönden önemli bir rol oynamış hanlıklardan biridir. Kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgesel dengeler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Özellikle başkent Şuşa, hanlık döneminde sanat, zanaat ve kültür alanlarında gösterdiği gelişimle bölgenin bir kültür merkezi hâline gelmiş; mimarisi, edebiyatı ve müzik gelenekleriyle zengin bir miras bırakmıştır.

Kuba Hanlığı, jeopolitik konumu sayesinde Güney Kafkasya'da Osmanlı, İran ve Rusya arasındaki diplomatik ve askerî çekişmelerde belirleyici bir aktör konumuna gelmiştir. Feth Ali Han'ın liderliğinde kısa sürede güç kazanan bu hanlık, ticaretin canlandığı, zanaatın ve tarımsal üretimin geliştiği dinamik bir merkez olarak dikkat çekmiştir. Aynı zamanda bölgesel ittifaklar ve direniş hareketleriyle de Azerbaycan tarihinde özel bir yer edinmiştir.

İrevan Hanlığı, sahip olduğu stratejik konum nedeniyle Türk-İslam tarihinin en tartışmalı hanlıklarından biri olmuştur. Günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde kalan bu hanlık, tarihsel olarak Anadolu, İran ve Kafkasya'nın kesişiminde bir geçit noktası görevini üstlenmiştir. Ticaret yollarının kavşağında yer alması ve sınır hattında bulunması, burayı hem iktisadî hem de askerî anlamda kilit bir bölgeye dönüştürmüştür.

Şeki Hanlığı, her ne kadar kısa bir bağımsızlık dönemi yaşamış olsa da, sahip olduğu coğrafi konum ve ekonomik potansiyeli ile Azerbaycan'ın tarihsel gelişiminde kayda değer bir iz bırakmıştır. Hanlık, Kuzey Azerbaycan'ın önemli ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla hem büyük devletlerin ilgisini çekmiş hem de kendi içinde ekonomik refahını güçlendirmiştir. Şeki'nin dokumacılık, ipekçilik ve mimarî mirası, hanlık döneminin bölgeye kattığı değerlerin başında gelir.

Şirvan Hanlığı, tarih boyunca hem siyasî hem de kültürel olarak Azerbaycan'ın en köklü hanlıklarından biri olmuştur. Verimli toprakları, stratejik geçitlere yakınlığı ve gelişmiş zanaat kültürüyle bölgeye ekonomik canlılık kazandırmıştır. Şirvan'ın geçirdiği dönüşüm süreci, Kafkasya'da hüküm süren büyük güçlerin rekabetinin ve siyasi yapıların sürekli değişiminin açık bir göstergesi niteliğindedir.

Nahçıvan Hanlığı ise özellikle Osmanlı, İran ve Rusya arasındaki mücadelelerde sınır bölgesi olması nedeniyle stratejik bir öneme sahip olmuştur. Aras Nehri hattındaki bu geçiş noktası, hem ticaret hem askerî hareketlilik açısından hayati bir bağlantı merkezi olarak işlev görmüştür. Siyasi olarak daha büyük hanlıklarla kurduğu ittifaklarla varlığını sürdürmeye çalışan Nahçıvan Hanlığı, bölgesel dengeyi korumada önemli bir aktör olmuştur.

Bu hanlıklar, özellikle aşiret temelli toplumsal yapılar üzerine inşa edilmiş, hanların otoritesi büyük ölçüde yerel beylerin, din adamlarının ve ticaret erbabının desteğine dayandırılmıştır. Hanlıkların çoğunda danışma meclisleri, adalet divanları ve yerel yöneticilerle birlikte kurumsal işleyiş gözlemlenmiştir. Toprak idaresi, vergi sistemi, kadılık ve askerî yapılanmalar kendi içinde gelişmiş bir düzeni yansıtmaktadır. Hanlıkların ekonomik yapısı tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret üzerine kuruluydu. Karabağ'da halıcılık ve ipekçilik, Şeki'de ipek üretimi, Bakü'de petrol ve tuz ticareti, Gence'de pirinç ve demircilik gibi alanlarda ekonomik canlılık göze çarpmaktadır. Coğrafi avantajları sayesinde hanlıklar, İran, Osmanlı ve Rusya ile ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurmuş, bu durum bazen ittifaklara, bazen de savaşlara neden olmuştur. 19. yüzyıl başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmacı politikaları, Azerbaycan hanlıklarını doğrudan hedef almıştır. Kürekçay, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları neticesinde hanlıklar teker teker Rusya'nın egemenliği altına girmiş ve siyasi varlıklarını kaybetmiştir. Rusya'nın uyguladığı nüfus politikaları, özellikle Karabağ ve İrevan gibi bölgelerde Ermeni nüfusun artırılmasına ve etnik yapının değiştirilmesine yol açmıştır. Bu durum, günümüzde hâlen etkisini sürdüren demografik ve siyasi sorunların temelini oluşturmuştur.

Kuzey Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulmasıyla bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bundan sonra kurulacak İran hükümetleri Kuzey Azerbaycan'da hiçbir zaman tam hakimiyet sağlayamamıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden İran hakimiyetine girmiş, 19. yüzyıl Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve

dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya’da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır. 18. yüzyıl Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir.

Azerbaycan hanlıkları sadece bölgesel yönetim birimleri değil, aynı zamanda Türk tarihinin kültürel, ekonomik ve siyasi mirasının önemli taşıyıcılarıdır. Bu hanlıkların tarihi, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesi, kimlik arayışı ve devlet tecrübesi açısından zengin bir içerik sunmaktadır. Dolayısıyla, bu mirasın bilimsel ve tarafsız bir biçimde incelenmesi, Türk dünyasının ortak tarih bilincinin oluşması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ALEKPEROĞLU, A. Nuru - ALİYOLDAŞKIZI, A. Faride, “Nahçıvan Hanlığı”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 123-133.
- ALİZADE, Orhan, “18. yy’ın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’da İşgalcilik Politikası”, *Akademik Bakış*, cilt IV sayı 7, 2010, ss. 105-114.
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “Kuba”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 297-298.
- ALLEN, Edward David - MURATOFF Pavel, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.
- AXWORTHY, Micheal, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, London 2006.
- AYDIN, Mustafa, “Şeki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, ss.489-491.
- AYDIN, Mustafa, “Şirvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.204-206
- AYDIN, Mustafa, “Revan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 26- 29.
- AZİZOV, Anar, “Şeki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.492.

- BAYRAMOVA, Naile, *Şamaxı Xanlığı*, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 21-42.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 317-322.
- CAMALOV, Gabil, “Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran’ın İkili İlişkiler Siyaseti”, *Türkler (Cumhuriyet)*, cilt XVIII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 919-935.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycan Hanlıkları”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 10-20.
- DURSUN, Davut, “Baku”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 550-551.
- EFENDİZADE, Oktay, “Gence”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 17-20.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, cilt II, Haz: Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1999 İstanbul.
- FORSYTH, James, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, 2014.
- GÖKTUĞ, Musa, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası’nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2022.
- GRİGOREV, Vasily, *Staticscoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883.
- GULİYEV, Telman, *Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.

- HACİEVA, Saide “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.76-89.
- İBADOV, Refik Hüsneyoğlu, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 90-103.
- İSKENDEROVA, Merziya, “Baku Hanlığı”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 43-56.
- KARAMANLI, Hüsamettin M., “Nahçıvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 294-297.
- KARATAY, Osman, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt X, sayı 1, İzmir 2010, ss. 99-116.
- MAENCHEN, Otto J. - Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973.
- MEMEDOVA, Hüsamettin, “Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 65-75.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- MİNHAÇ-İ SİRAC EL CÛZCANİ, *Tabakât-ı Nâsirî Gaznelîler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hâzemşâhlar*, Çev: Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- MİNORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953.
- MUSTAFAZADE, Tofiq Teyyuboğlu, “Guba Hanlığı”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 104-122.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914)*, Haz: İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

- ÖZCAN, Azmi, “Nâdir Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 276-277.
- PETRUŞEVSKİ, İvan Pavloviç *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad 1949.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990.
- SABBÂĞ, Abbas, BOZKURT Nebi, “Müstefvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-148.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.
- ŞÜKÜROV, Kâmil, *İrəvan Xanlığı və Zəngəzur: Tarixi, Etnik və Siyasi Gerçəkliklər*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.
- ÜREN, Umut, “Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt II, sayı 1, 2024, ss. 1-20.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Gri-gor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hırant D. Andreasyon, TTK Basıme-vi, Ankara 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karako-yunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- ZEYNELOĞLU, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924.

**VERGİ, TOPRAK VE İNANÇ: ROMA VE SASANI
İMPARATORLUKLARININ MÜCADELESİNDE HRİSTİYAN
KİMLİĞİ (IV. YÜZYIL)**

BAŞAK KUZAKÇI*

Öz: Geç Antik Çağ'ın IV. ve VII. yüzyılları arasında din, bireysel ve toplumsal kimlik ve devletlerarası münasebette esas belirleyicidir. Roma ve Sasani münasebetlerinde de din ve dini politikalar siyasetin merkezine konumlandı. Büyük Konstantin döneminde Hristiyanlığın Roma'da kabulü üzerine Sasani İmparatorluğu'nda Hristiyanlara yönelik politika, süreç içinde ılımlılık ve kapsayıcılıktan şüphe ve baskıya doğru evrildi. Politik ve askeri çatışmaların toplumsal tesirleri dini gruplar üzerinde kendini göstermeye başladı. II. Şāpur (309-379), Hristiyan tebaanın sadakatini sorgulayarak onlara ağır vergiler koydu ve piskopos Şimon bar Şabba'e'den bu vergileri toplamasını istedi ancak Şimon'un muhalefeti üzerine öldürülmesini emretti. Bu dönemde Sasani rejiminin azınlık dinlere dair politikası topyekûn erozyona uğradı. Hristiyanların yanı sıra, farklı mezhepteki Ermeniler ve Yahudiler de dini sadakatleri ve devlet otoritesine tam bağlılık arasında tercihe zorlanarak baskı altına alındı. Siyasi ve iktisadi baskılardan kurtulmak için bilhassa Ermeni soylular arasında din değiştirenlerin oranı arttı ve böylelikle Sasani otoritesine şekli bağlılık ispat edildi. Ancak, II. Şāpur'un dini politikaları, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi bir araçtı. Vergiler ve dini baskılar yoluyla Hristiyan nüfusun azaltılması ve Sasani otoritesinin tahkimi hedeflendi. Bu bağlamda II. Şāpur dönemi din politikaları mali kaygılardan başka azınlık dinlerine mensup nüfusu kontrol etme amacına da matuftu. Bu çalışmada, Şimon bar Şabba'e'nin şehit edilmesi üzerinden IV. yüzyıl Sasani coğrafyasındaki Hristiyanların sosyal-politik statüsü, onlar üzerindeki imparatorluk politikaları, vergi siyaseti ve bunların arkasındaki politik hedefler incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sasani, Roma, II. Şāpur, Doğu Hristiyanları, vergi

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-8730-1898, basakkuzakci@gmail.com, İstanbul-Türkiye.

TAXATION, LAND, AND FAITH: CHRISTIAN IDENTITY IN THE STRUGGLE OF THE ROMAN AND SASANID EMPIRES (4th CENTURY)

Abstract: Between the 4th and 7th centuries of Late Antiquity, religion was the primary determinant of individual and social identity, as well as relations between states. In Roman and Sassanid relations, religion and religious policies were oriented at the centre of affairs. Following the acceptance of Christianity in Rome during the reign of Constantine the Great, the policy towards Christians in the Sassanid Empire evolved from moderation and inclusiveness to suspicion and oppression. The social impact of political and military conflicts has intensified on religious groups. Šāpur II (309-379) questioned the loyalty of his Christian subjects and imposed heavy taxes on them, asking the bishop Siemon bar Sabba'e to collect these taxes. Shimon was martyred for his refusal. During this period, the Sassanid regime's policy towards minority religions suffered total erosion. In addition to Christians, Armenians and Jews of different denominations were also oppressed, being forced to choose between their religious devotion and complete loyalty to state authority. The rate of converts, especially among the Armenian nobility, increased to escape political and economic repression, thus demonstrating formal allegiance to Sassanid authority. Šāpur II's religious policies were not only an economic tool but also a political one. The aim was to reduce the Christian population and strengthen Sassanid authority through taxes and religious subjugation. In this context, the religious policies of the period of Šāpur II were aimed at controlling the population of minority religions apart from financial concerns. This study examines the socio-political status of Christians in the 4th century Sassanid geography, imperial policies on them, tax policies and the political goals behind them, through the martyrdom of Shimon bar Šabba'e.

Keywords: Sassanid, Rome, Šāpur II, Eastern Christians, tax.

GİRİŞ

Geç Antik Çağ'da MS IV. ve VII. yüzyıllar arasındaki dönemde, din merkezi bir referans noktasıdır ve toplulukların kimlikleri din etrafında inşa edilirdi. IV. yüzyıldan itibaren Sasani ve Roma imparatorlukları arasındaki ilişkilerde de dini tercihler ve tanassur yahut ihtida hareketleri belirleyici bir faktördür. Her imparatorluğun dini gruplara yönelik tavrı, muarız devlete

mütekabiliyet çerçevesinde politika belirleme imkânı sağlamaktaydı.¹ Bu nedenle, Büyük Konstantin döneminde Roma İmparatorluğu'nun sosyal ve politik çevrelerinde Hristiyanlığın kabul edilmesi, Sasani dünyasını da derinden etkiledi. İmparatorluklar arasındaki ilişki ve imparatorlukların sosyal yapısı karmaşıklaştı. Roma ile askeri çatışma içindeki Sasaniler, Hristiyan tebaasını din ve siyasi otorite arasında baskı altına alarak Hristiyan toplumuna doğru politik ve iktisadi baskıyı arttırdı.² Billhassa II. Şāpur (MS 309-379) saltanat süresi boyunca, Doğu Hristiyanlığı temsil eden gruplara karşı politikayı kökten değiştirerek kontrol ve baskı rejimi teşekkül ettirdi. Ancak II. Şāpur'un politikaları Sasani düzeninde süreklilik arz etmemiştir.

Doğu Hristiyanlığının merkezileşmesinde ve Asya coğrafyasında Hristiyan varlığının yerleşmesi ve yayılmasında ironik bir surette Sasani otoritesinin önemli katkısı vardır. IV. yüzyılın başlarında Sasani başkenti Tizdon'da I. Yezgird tarafından Aziz Marutha'nın teşvikiyle Seleukia Konsili (Seleucia-Ctesiphon) toplanmış ve Doğu Roma İmparatorluğu delegeleri de sinoda katılmıştır. 410 yılında toplanan konsil, Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmi kanonları çerçevesinde Doğu Kilisesi'ni ortodoks temelde fakat Antakya Mektebi çizgisinde (Antiochene Christology)³ inşa etmiştir. Doğu Klisesi'nin Hristiyanlara yönelik baskıya dair kayıtları ancak IV. yüzyılın ortalarında piskopos Şimon döneminde tespit edilmektedir. Hristiyanlık, o zamanlar Hristiyan bir imparatoru olan Roma İmparatorluğu ile siyasi ve askeri çatışmaların tırmanmasından sonra Sasaniler için bir sorun haline geldi. Bu nedenle II. Şāpur, Hristiyan tebaasına ağır vergiler koydu ve Seleukia Konsili piskoposu Şimon bar Şabba'e'nin söz konusu vergileri toplamasını talep etti. Arttırılan vergi,

¹ Bazı barış antlaşmalarına, VI. yüzyıla kadar Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların durumuyla ilgili bir değişiklik eklendi. Detaylı bilgi için bkz. *Menander Protecotr, FHG IV, fig. II, Beate Dignas ve Engelbert Winter, Rome and Persia in Late Antiquity Neighbors and Rivals*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 225. Sasani Kralı Kosro Anoşirvan (MS 531-79) ile Justinianus arasındaki 562 tarihli antlaşma, Hristiyanların Magian dininin takipçilerini Hristiyanlığa döndürmeye çalışmadıkları sürece kiliseler inşa etmelerine, ibadet etmelerine ve ilahiler söylemelerine izin veriyordu. İmparatorluk antlaşmasının belirli bir dini topluluğun nasıl ele alınması gerektiğini ele alması, durumun önemini göstermektedir.

² Sebastian P. Brock, "Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties", *Studies in Church History*, sayı: 18, 1982, s. 1-19.

³ Bishara Ebeid, "The Christology of the Church of the East: An analysis of Christological statements and professions of faith of the officiai synods of the Church of the East before A.D. 612", *Orientalia Christiana Periodica*, 82 (2), ss. 353 - 354.

çoğunlukla iki imparatorluk arasındaki savaşlar sırasında oraya yerleştirilen Roma esirlerinin torunları olan insanlar için büyük bir yük olarak görülüyordu.⁴

Piskopos, vergi toplama ve Zerdüşt inancın en önemli ibadeti sayılan güneşe tapınma emrine uymak yerine inancı uğruna ölmeyi ve Hristiyan inancı gereğince şehit olmayı memnuniyetle karşıladı. II. Şāpur, Julian'ın emriyle Kudüs'teki tapınağı yeniden inşa etmek için Filistin'e gitmek isteyen birçok Yahudi'yi öldürmüştü.⁵ Din ve sadakat arasındaki karmaşık ilişki, yalnızca imparatorluğun İran bölgesindeki Hristiyanlarla ilgili değildi. Çünkü II. Şāpur Ermenilerin sadakatiyle de yakından ilgileniyordu. Ermenilerin iç özerkliği vardı ve İran konusunda Roma'nın yanında yer almaları, özellikle savaş zamanlarında önemli bir faktördü. Ermenilerin her iki imparatorluğu birbirine karşı kullanması ve ittifaklarını değiştirmesi o dönem için yaygın bir siyasi davranıştı. Bu nedenle, İran egemenliği altındaki Ermenistan'ın kralı II. Arşak'ın sadakati sınırdı. Julian'ın 363'te Perslere karşı yaptığı seferde yenilmesi ve ölmesinden sonra, Jovian, II. Şāpur ile aceleyle bir barış yaptı ve Roma'nın Ermenistan'ın işlerine karışmayacağına söz verdi. Ermeni tarafı Roma'ya başvurduğunda bazı sorunlar ortaya çıktı. Nitekim II. Arşak farklı noktalarda her iki tarafa da desteğini sunduğu için, Sasani sarayına çağırıldı. II. Şāpur'un emriyle tutuklandı ve sonunda intihar ettiği "Unutulma Kalesine"⁶ gönderildi. Bu olaydan önce ise, birçok asil aile II. Arşak'a isyan etti ve Bizans imparatoruna iltica etti. Diğerleri Sasani Kralına bağlılık sözü verdi. Meružan Arc'runi, Hristiyanlığı terk ederek ve Mazdaizmi'i kabul ederek sadakatini teyit etti. Meružan daha sonra amcası Vahan Mamikonean'ı krala yaklaştırmaya, isteklerine uymaya ve dinden dönmeye ikna etti. Kral Şāpur, bunun üzerine Vahan ile akrabalık bağı tesis etti ve ona geniş mülkler bağışladı.⁷

⁴ Eric Kettenhoffen, "Deportation, ii. In the Parthian and Sasanian Periods", *Encyclopædia Iranica*, cilt VII, Costa Mesa: Mazda Publishers, 1996, s. 297-308.

⁵ Geo Widengren, "The Status of the Jews in the Sassanian Empire", *Iranica Antiqua* 1, 1961, s. 133.

⁶ Unutulma Kalesi, Oblivion Hapishanesi veya Oblivion Kalesi olarak da bilinir, güneybatı İran'daki Huzistan'da bulunan Sasani İmparatorluğunun bir kalesi ve siyasi hapishanesiydi. Detaylı bilgi için bkz. Touraj Daryaee, "ŞĀPUR II", *Encyclopædia Iranica*, 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/shapur-ii> (Erişim Tarihi: 18 Kasım 2024).

⁷ Geo Widengren, "The Status of the Jews in the Sassanian Empire", *Iranica Antiqua*, 1961, s. 135-138.

Kral Šāpur'un din ve sadakat algısına Seleukia Konsili piskoposunun şehit edilmesi gibi hagiografik kaynaklarda daha fazla dikkat çekilir. Çünkü orada dini nüanslar daha belirgindir. Piskopos ile kral arasındaki karşılaşma, dinin, ritüelin ve toprağa ait olmanın ilgili taraflar için ne anlama geldiğine dair farklı bir anlayışın sergilenmesiyle sonuçlandı. Piskopos ile kral arasındaki diyalogdan, iç mali sıkıntının temel sorun olmadığı aşıkardır. Çünkü kral piskoposa tekrar tekrar güneşe taparsa kendisini ve halkını özgürleştireceğini söylemektedir. Bu çalışmada IV. yüzyıl İran'ında Hristiyanların sosyal ve politik statüsünü incelemek için Şimon bar Šabba'e'nin şehit edilmesiyle ilgili Hristiyan kaynağını yeniden ele almaktır. Romalıların yanı sıra, II. Šāpur, Sasani İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında bir sorun haline gelen Akhunların saldırıları konusunda da bu dönemde endişeliydi. Kral II. Šāpur'un imparatorluktaki Hristiyanlarla ilgili tutumu karmaşık bir konudur. Aşırı vergilendirme uygulaması, Hristiyan nüfusa baskı yapmak için zorlayıcı bir şekilde kullanıldı. Daha yakın tarihli çalışmalar, II. Šāpur ile Konsilin piskoposu Şimon bar Šabba'e arasındaki çatışmanın dini yönünü önemsemeyerek, vergileri artırmanın Romalıları ile Sasaniler arasındaki savaş zamanında gerekli finansmanı sağlamak için bir önlem olduğunu savunur.⁸ Ancak kaynaklar, II. Šāpur'un vergileri sadece mali kazanç için değil, imparatorluk içindeki Hristiyan tebaasının sayısını azaltmak için uyguladığını doğrulamaktadır. Piskopos Şimon, krala “*vergiler uğruna [halkımı] kölelik boyunduruğuna tabi tutmaya çağırı*” diye hatırlattı. Bu durum sonunda ve kademeli olarak “*Tanrı'ya ibade-i bastırarak ve onları kendi hakikat yollarından saptırarak*”tı.⁹

Sınırlar ve Yükümlülükler: İran'da Hristiyan Topluluklarının Yerleşimi

Sasani İmparatorluğu'nda Hristiyan nüfusun ortaya çıkışına dair kaynak materyal oldukça azdır. Yine de Hristiyanlığın Pers'te daha erken, belki de Part döneminde, Roma İmparatorluğu'nda hala zulüm gören bir din olduğu dönemde yayıldığı varsayılabilir. VI. yüzyılın sonlarına ait bir anlatı olan *The Acts of Mar Mari the Apostle* (Havari Mar Mari'nin Faaliyetleri), Mari'nin misyonerlik faaliyetlerinin zamanı I. yüzyıla yerleştirilmektedir. Addai'nin bir müridi olan Mari, Nisibis, Arzun, Arbela, Assur ve Dadbhar'a Hristiyan kim-

⁸ Philip Wood, *Chronicle of Seert*, s. 21; Richard Payne, *A State of Mixture: Christian, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, 2015, s. 43.

⁹ *Martyrdom of Blessed Siemon bar Šabba'e*, s. 14.

liğinin yayılması için gitti. Görevi, Mari'nin Edessa'ya seyahat eden tüccarlar aracılığıyla bu şehirlerin zaten din değiştirdiğini öğrendiği Huzistan'da sona erdi.¹⁰ Hikâye bir dini köken efsanesi gibi, Mezopotamya ve Babil'deki nüfusun din değiştirme zamanını geriye tarihlendirir. Bu hikâye kayıtlarını inceleyen araştırmacılardan, Eduard Sachau ve Marie-Louise Chaumont, özellikle iki imparatorluğun sınır bölgelerinde bir Hristiyan varlığının olması gerektiğini savundular. Ancak, söz konusu hikâye dışında III. yüzyıldan önceki çağdaş metinlerde Hristiyan topluluklarından bahsedilmemektedir.¹¹ Mezopotamya'da Hristiyanlığın varlığı, görünüşe göre bir vaftiz topluluğu olan Mogtase-la'ya ait olan Mani ve özellikle babasına atıfta bulunulabilirdi. Mani, Şabuh-ragan adlı bir kitap yazmış ve kral I. Şâpur (MS 240-270) döneminde yaşamıştı.¹²

Hristiyanlığın, Edessa ve Nisibis çevresinden İran'a II. yüzyıl civarında geldiği varsayılabilirdi. İlk Hristiyanlar, Yahudi topluluklarında yaşamış olabirlerdi. Ticaret yollarını kullanan tüccarların inancı yanlarında Basra Körfezi'ne getirip Asya ve Çin'e yaymış olma olasılığı vardı. Hem Edessa hem de Antakya, Akdeniz'den gelen ticaret yolları üzerindeydi.¹³ Bilimsel çalışmalar, Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyan topluluklarının tarihini büyük ölçüde Roma sınırındaki şehirlerden nüfusun sürgün edilmesine bağlamıştır.¹⁴ Samuel J. Lieu, Sasani Devleti'nin III. yüzyılda I. Şâpur döneminde gelişmesiyle birlikte hem yetenekli zanaatkarların hem de vasıfsız işçilerin edinilmesinin gerekli hale geldiğini ileri sürmektedir. Aynı zamanda Lieu, I. Şâpur'un fethedilen topraklardaki nüfusu sürgün etmesinin ve yeniden yerleştirmesinin etkili bir yolu olduğunu ifade eder.¹⁵ Morony ise yetenekli zanaatkarların, özellikle

¹⁰ A. Harrak, *The Acts of Mar Mari the Apostle*, 2005, Syr., İngilizce Versiyonu.

¹¹ Eduard Sachau "Vom Christentum in der Persis," *Sitzungsberichte der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften-Sitzung der philosophisch-historischen Klasse* 39, 1916, s. 958-980, 961-965; Marie-Louise Chaumont, *La christianisation de l'empire iranien: Des origines aux grandes persecutions du IV Siecle*, Leuven: Peeters, 1988, s. 54-160.

¹² Werner Sundermann, "Mani", *Encyclopædia Iranica*, 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/mani-founder-manicheism> (Erişim Tarihi: 08 Ocak 2025).

¹³ Wilhelm Baum ve W. Winkler W. Dietmar, *The Church of the East*, s. 7-8.

¹⁴ Wood, *The Chronicle of Seert*, s. 221-222; *Inscription of Ka'abe Zartusht, (ŠKZ)*; Michael Morony, "Population Transfers between Sasanian Iran and the Byzantine Empire", *La Persia e Bisanzio: Convegno internazionale*, Ed. Antonio Carile et al, Rome: Accademia dei Lincei, 2004, s. 179.

¹⁵ Samuel Lieu, "Captives, Refugees, and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian," *The Defence of the Roman*

metal ve tekstil endüstrilerinde, hükümdar ve sarayı için ürünler üreten saray organizasyonuna katılacağını belirtir.¹⁶ Dahası Morony, Sasanilerin Roma topraklarını bir kez yağmalamak veya bu nesneleri satın alarak elde etmek yerine, üreticilerini iskan ettiklerini ve böylece sürgün edilen nüfusun emeğinin meyvesinden daha uzun süre yararlandıklarını savunur.¹⁷

Şāpur'un yazıtından, III. yüzyılda yeniden yerleştirilen esirlerin toplam sayısı net değildir. Ancak yazıtta imparator Valerian ile 70.000 askerin esir alındığı belirtilmektedir. Bu durum esas olarak *Se'ert Kroniği* ve *Pusai'nin Şehitliği*'ndeki anlatımlara dayanmaktadır. *Se'ert Kroniği*'ne göre, XI. yüzyıla ait bir Hristiyan Arapça metninde, I. Şāpur, Valerian'ı yendikten sonra esirlerle geri döndü ve onları babası I. Ardaşir'in inşa ettiği şehirlere yerleştirdi. Hristiyanlar yerleştirildiği bölgede zamanla çoğaldı ve manastırlar, kiliseler inşa edildi.¹⁸ Pusai'nin ailesi, II. Şāpur tarafından Beh Şāpur'a (bugünkü Buşehr) yerleştirildi.¹⁹ Pusai, ipek kumaş üzerine altın işleyen oldukça beceri gerektiren bir göreve atandı. Hristiyanlığa geçen bir Fars kadınla evlendi ve vaftiz edip, Hristiyanlık konusunda eğittiği çocukları oldu. Daha sonra tüm hane halkı II. Şāpur'un emriyle Karka de Ledan'a taşındı. Orada kendisine bir ikametgâh, hediyeler ve bir unvan verildi. *Pusai'nin Şehitliği*'ne göre, unvanı verildikten birkaç gün sonra, diğer zanaatkarları ziyaret etmek üzere Karka de Ledan'dan başka bir şehre gönderildi ve bu sırada Şimon bar Şabba'e'ye eşlik eden kalabalıkla karşılaştı.²⁰

Sasani zamanlarından İslam'ın yükselişine kadar yeni şehirlerin oluşumunu inceleyen Hugh Kennedy, Sasani sosyal elitlerinin kentsel sahnede bulunmadığını belirtmektedir. Onlar, Zerdüşt ritüel alanlarına yakın, müstahkem arazilerde, kırsal kesimlerinde yaşıyorlardı. Benzer şekilde, hükümdarlar ve yönetici sınıfı kırsalda yaşıyordu. Şehirlerde anıtsal binalar veya kamusal hey-

and Byzantine East: Proceedings of a Colloquium Held at the University of Sheffield, Ed. Philip Freeman ve David Kennedy, Oxford: Archaeopress, 1986, s. 479.

¹⁶ Michael Morony, "Population Transfers between Sasanian Iran and the Byzantine Empire", s. 162.

¹⁷ Michael Morony, a.g.e., s. 168-169.

¹⁸ *Chronicle of Se'ert, Histoire Nestorienne in édite*, Arapçadan Fransızcaya çeviren Ed. Addai Scher ve R. Griveau et al., Patrologia Orientalis, Paris: Firmin-Didot, 1908-1919, Bölüm I, s. 9.

¹⁹ *Martyrdom of Pusai, Acta martyrum et sanctorum II*, Ed. Paul Bedjan, Paris: Otto Harrassowitz, 1891, s. 209.

²⁰ *Martyrdom of Pusai*, in *Acta martyrum et sanctorum II*, Ed. Paul Bedjan, Paris: Otto Harrassowitz, 1891, s. 210-211.

keller yoktu. Kennedy, Talmud metinlerinden ve Merv ve Seleukia Konsili'ndeki kazılardan yola çıkarak şehirlerdeki inşaatın yollara, atölyelere ve pazarlara kadar uzandığını ileri sürmektedir.²¹ Şehirlerin temel işlevi zanaatkar üretimi ve ticareti barındırmaktı. I. Şāpur'un saltanatı sırasında Roma İmparatorluğu'nun fethedilen bölgelerinden taşınan zanaatkarlarla doluydular.

Roma ve Sasani imparatorlukları arasındaki çatışma, Şāpur'un halefleri döneminde, Narseh'in (293-302) zamanına kadar etkin değildi. O zaman, Diocletianus'un bir generali olan Galerius, Narseh'e büyük bir yenilgi yaşattı ve bu durum eşleri ve çocukları da dahil olmak üzere kraliyet ailesinin esir alınmasına yol açtı. Bunun ardından, Nisibis Antlaşması müzakere edildi. 298 tarihli bu barış antlaşmasıyla ilgili bilginin ana kaynağı, Patrician Petro'nun (yaklaşık 500-564) anlatımıdır. Diğer taraftan eser, Roma tarafının İmparator Valerian'ın I. Şāpur tarafından esir alınması ve Perslerin Roma imparatorunu kandırıp esir tutmasının nasıl adil olmadığını açıklar; buna karşılık, Romalılar "kendi atalarının ayak izlerini takip eder ve tebaalarını bağışlarlar."²² Bu antlaşmaya göre, kraliyet ailesinin geri dönmesi karşılığında, kurtarılan Mezopotamya şehri Nisibis iki imparatorluk arasındaki ticaretin merkezi yeri olacaktı; doğu bölgelerinde Romalılar İngilene ve Sophene, Arzanene, Karduenne ve Zabdikene'yi alacaklardı ve Dicle Nehri iki devlet arasındaki sınır olacaktı. Med toprakları sınırında bulunan Zinitha, Ermenistan sınırının işareti oldu; ayrıca, İberya kralı Roma egemenliğine boyun eğecekti.²³ Nisibis antlaşmasının şartları, Roma'nın 363'te İmparator Julian dönemindeki yenilgisine kadar değişmedi. Bu nüfusun Sasani İmparatorluğu'nun yeni kurulan şehirlerine yeniden yerleştirilmesi, Sasani İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın ortaya çıkmasının arkasındaki ana faktör olarak öne sürüldü.²⁴

²¹ Hugh Kennedy, "From Shahrestan to Medina," *Studia Islamica*, sayı 102, 2006, s. 5-35.

²² Peter the Patrician, *fig.* 13-14, s. 181-191

²³ Peter the Patrician, *fig.* 13-14, s. 181-191.

²⁴ Samuel N.C. Lieu, "Captives, Refugees and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian", *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceeding of a Colloquium Held at the University of Sheffield in April 1986*, Ed. Philip Freeman ve David Kennedy, Oxford, 1986, s. 475, 505; Philip Wood, *The Chronicle of Seert*, s. 16; Richard Payne, *A State of Mixture*, s. 64-69.

Kettenhofen, bu nüfusun imparatorluğun güneybatı kuşağında, ilk başkent Seleukia Konsili'nin yakınında bulunan Beit Lapat/Gundişapur²⁵ gibi şehirlerde bulunduğunu belirtir.²⁶ Ancak Morony bu durumun sınır bölgesinden oluşan Sasani şehirleri için Hristiyan topluluklarının ortaya çıkışının ana kaynağı olarak algılanmaması gerektiğini ifade eder. O, bu şehirlerdeki Hristiyanların yüzdesinin, III. yüzyılda Roma İmparatorluğu'ndaki Hristiyan nüfusunun yaklaşık %7 ila %10'unu yansıttığını, o zaman sürgün edilenlerin çoğunun Hristiyan olmadığını da görüşüne ekler.²⁷ Fakat, sürgün edilenlerin başlangıçta Hristiyan olmasalar dahi yer değiştirmelerinden sonra Hristiyan olabileme olasılığını göz ardı etmemek gerekmektedir.

Hristiyanlığın misyonerlik potansiyeli ve sürgün edilen insanların imparatorluğun geri kalanından ziyade birbirleriyle daha fazla ortak nokta hissetmiş olabilecekleri düşüncesi göz önüne alındığında, sürgünden sonra Hristiyanlığı kabul ettikleri olasıdır. Sasani Hanedanının kurucusu I. Ardaşir (?-MS 242) ve oğlu I. Şāpur (239-270), imparatorluktaki Hristiyanlara karşı kayıtsızdı.²⁸ Önemli Zerdüşt rahibi Kartir'in bazı dini gruplar üzerinde nüfuzunu kullandığı yıllar dışında, III. yüzyıl genel olarak Hristiyanlar için barışçıl bir zamandı. I. Hürmüzd'ün (272-273), II. Bahram'ın (276-293) ve daha sonra Narseh'in (293-302) saltanatları, Hristiyanların imparatorluk endişesi taşıması için çok kısa ve bazen de çok kaotikti.²⁹ Buna karşılık, II. Hürmüzd'ün oğlu II. Şāpur'un (309-379) saltanatı, imparatorluktaki Hristiyanlar için uzun ve zor bir dönemdi. V. yüzyılda yazılan 70 "Hristiyanlık Şehitlik Anlatıları"nın neredeyse üçte ikisinin II. Şāpur'un saltanatındaki olaylarla ilgili olması, Hristiyanların bu dönemde ciddi zorluklara karşılaştığını göstermektedir.³⁰

²⁵ Beit Lapat/Gundişapur kelimesi Orta Farsça'da: Weh-Antiyōk-Şāpūr ve Khūzestān, Ērān-Xwarrah-Şāpūr /Šuš ve Ērānšahr-Şāpūr olarak bilinir.

²⁶ Eric Kettenhoffen, "Deportation, ii. In the Parthian and Sasanian Periods," in *Encyclopedia Iranica*, VII, Costa Mesa: Mazda Publishers, 1996, s. 297-308.

²⁷ Michael Morony, "Population Transfers between Sasanian Iran and the Byzantine Empire.", s.163.

²⁸ Michael Morony, "Population Transfers between Sasanian Iran and the Byzantine Empire.", s.162-164.

²⁹ W. Stewart McCullough, *A Short History of Syriac Christianity to the Rise of Islam*, Atlanta: Scholars Press, 1982, s. 112.

³⁰ Kyle Smith, introduction to *The Martyrdom and History of Blessed Šimon bar Šabbā'e*, Piscataway, NJ, Gorgias Press, 2014, s. xxii.

IV. yüzyılda Sasani İmparatorluğu'nda, üyelerinin sosyal statüsü, mesleği, dili veya coğrafi konumu yerine diniyle tanımlanan bir topluluk ortaya çıktı.³¹ Morony, dini toplulukların varlığını gösteren faktörleri şu şekilde açıklamaktadır; Birincisi, Yahudiler ve Hristiyanlar arasında, öncelikle dini kişisel kimliğin ve yaşam biçiminin yayılması; İkincisi Yahudi topluluğu söz konusu olduğunda, dini yasayla uygulanan ve dini eğitimle güçlendirilen topluluklar içindeki liderlik ve üçüncüsü dini liderler, piskoposlar ve sürgün memurları ile Sasani Devleti arasındaki dinamiğe bağlı toplulukların yapısıdır.³²

Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların zihniyetini, imparatorluk içindeki durumları veyahut statüleri hakkında tam olarak ne hissettiklerini belirlemek, kaynak eksikliği nedeniyle zordur. Ancak bir zamanlar Roma İmparatorluğu sınırında yaşamış olan Süryanice konuşan bazı Hristiyanların, sürgünlerinden nesiller sonra dahi kendilerine Roma esirleri veya esirlerin oğulları demeleri, kendilerini hala yabancı olarak gördüklerini göstermektedir. Söz konusu durum için Payne, "esir" teriminin Hristiyan ile değiştirilebilir hale geldiğini savunmaktadır.³³ Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların "*ba-mi šebya*" esir terimini Hristiyanlar olarak kendilerine özgü kimliklerini iddia etmek için kullandıkları yaygındır. Diğer taraftan terimin ne kadar yaygın olduğu veya daha sonraki Zerdüşt din değiştirenlerin kendilerini esir olarak adlandırıp adlandırmadıkları çok açık değildir. Örneğin, *Pethion Faaliyetleri*'nde, Zerdüştlükten Hristiyanlığa geçmiş olan kahraman esir olarak anılmıştır. Diğer taraftan aynı *Faaliyetler*'de ona saygı duyan bazı Hristiyanlar esirlerin oğulları (*Ordik' gerwt'can*) olarak adlandırılmıştır.³⁴

Payne, *Pusai'nin Şehitliği* ve *Esirlerin Şehitliği*'nde, potansiyel olarak aşağılayıcı olan terimin, Doğu Suriye hagiografik anlatılarında gurur duygusuyla kullanıldığını ifade etmektedir.³⁵ Nitekim şehitlikler, Pers şehitlerini Sasani İmparatorluğuna ait olmayan kişiler olarak tasvir ederdi. Dini çalışmalar için

³¹ Michael Morony, "Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XVII, sayı 2, 1974, s. 113-135.

³² Michael Morony, "Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XVII, sayı 2, 1974, s. 113-135.

³³ İmparatorluğun Hristiyanları, *Psalms 137*'de (137. Mezmur) Yahudilerin sürgün ve yerlerinden edilmeleri sırasında Babil'de esaret altına alınmasına ilişkin atfı ödünç almış olabilirler.

³⁴ *Martyrdom of Holy Pethion*, Ermenice Versiyonu, s. 436.

³⁵ Richard Payne, *A State of Mixture*, s. 64-69.

bir kılavuz olan Herbadestan³⁶ da *agden* (kâfir), *aner* (İranlı olmayan) her ikisi de *Wehdēn* (iyi dinli) olmayan insanları ifade etmek için kullanıldı.³⁷ Örneğin Pusai, II. Šāpur tarafından esir alınan bir Romalının soyundan gelen biri olarak tanıtılmıştı. İmparatorluğa yeniden yerleştirildi ve hükümdar onun asimile olmasını kolaylaştırmaya çalıştı. *Pusai'nin Şehitliği*'nin anonim yazarı, kralın Pusai gibi sürgünleri evlenip yerleşmeye teşvik ederek “aile ve sevginin onların zincirleri olacağını” umduğunu açıklamaktadır.³⁸

Şimon bar Šabba'e, *Pusai*, *Marta*, *Şahdost* ve diğerleri gibi piskoposlar ve şehitlerin anlatıları aracılığıyla yaratılan söylem, Hristiyan topluluğu için birleştirici bir unsur ve onlar ile diğer Hristiyan olmayanlar arasında bir kama oluşturunuyordu. Bu anlatıların tarihselliği sorgulandı ve bunların abartılı hikayeler, güçlü ve açık bir gündemle birlikte genel ve tekrarlayan topoiler (geleneksel temalar) içerdiği tespit edildi. Bahsi geçen kaynaklar tipik olarak konularını örnek kişiler olarak resmeder, bu durum eserlerin doğruluğu konusunda meşru bir şüpheciliğe yol açardı. Metinlerde şehitlere atfedilen bakış açılarının bile güvenilir olduğu garanti edilemezdi. Bununla birlikte, hikayeler, sözlü ve yazılı, Sasani İmparatorluğu'nun Hristiyanları arasında yayıldı ve aziz ile dinleyici/okuyucu arasında bir tür toplumsal söylem yarattı.

XX. yüzyılın başlarında yaşamış bir Bollandist olan Hippolyte Delehaye, birçok hagiografik materyali düzenledi, derledi ve inceledi. Azizlerin hayatlarının dönüşümü yoluyla bu eserlerin sıklıkla kamusal ibadetin nesnesi haline geldiğini ve hagiografların eserlerini yazma konusundaki bu ilgiye yanıt vermeye çalıştıklarını açıkladı. Ayrıca Delehaye bize tarihçinin rolü hakkındaki eski anlayışı hatırlattı; tarihçi bir retorikçi ile bir şair arasındaki yerde duruyordu. Bazı hagiograflar, eski bir hikâye anlatıcısı gibi benzetmeler veya masallar aracılığıyla ahlaki bir ilkeye işaret etmeye çalıştı. Amaç okuyucuyu memnun etmek, inancını sürdüren ve böylece cezbedici bir azizin hayatını anlatan bir anlatı aracılığıyla sadece zevk için değil, toplum için bir taklit nesnesi haline

³⁶ Harbadestan, Sasani ve Sasani sonrası materyal ve işlevlere sahip olduğu için tarihi belirlenemeyen bir metindir.

³⁷ Firoze M. Kotwal ve Philip G. Kreyenbroek, Ed. ve Çev., *The Hērbedestān and Nērangestān I: Hērbedestān*, *Studia Iranica*, Cahier 10: Paris, 1992, s. 60-65.

³⁸ *Martyrdom of Pusai*, AMS II, s. 209.

gelen bir figürü sunmaktı.³⁹ Bu anlatıların Sasani İmparatorluğu'ndaki Süryanice konuşan Hristiyanlar arasında korunması ve aktarılması, Hristiyan olmanın ne anlama gelmesi gerektiğine dair bir anlayışın şekillenmesine yardımcı oldu. Bir topluluğa ait olma duygusunun bu tür eserlerin okunmasıyla inşa edildiği iddia edilebilirdi. Dini bir ortamda küçük bir okuryazar grup bile belirli bir zihniyetin ve bir topluluğa ait olma duygusunun yayılmasında etkili olabiliyordu. Okurların nüfusun okuma yazma bilmeyen çoğunluğuyla karşılaştırıldığında çok az sayıda olduğu açıktır, ancak Roma İmparatorluğu'ndaki durumunda gösterdiği gibi, hagiografik anlatıları dinlemek için herkesin okuryazar olması gerekmiyordu.

Şehitlik yazını konusundaki Süryani geleneği, bunun karşılığında faydalandı. Sezariye piskoposu Eusebius tarafından yazılan ve 411 yılına tarihlenen *Filistin'deki Şehitler* adlı kısa kitap, Süryaniceye çevrilen en eski eserlerden biriydi. Eser, Eusebius tarafından toplanan itiraf ve Roma şehitlikleriyle ilgili kısa öyküler içeriyordu; koleksiyonun Yunanca ve Latince versiyonları henüz bulunamadı. Eserin aslen Eusebius tarafından Süryanice dilinde yazıldığı iddiasını destekleyen kanıtlar, Süryanice konuşulan bir bölgede yaşadığı için bildiği Süryaniceden yoksundu, çünkü Eusebius'un Süryanice dilinde başka bir eseri de yoktu.⁴⁰ Bu nedenle, Sasani krallarının imparatorluğun Hristiyan topluluğuyla ilişkisini incelemek için çoğunlukla anonim Hristiyan yazarlar tarafından yazılmış kaynaklar ele alınmaktadır. *Pers Şehitleri Eylemleri* gibi anlatılar güvenilir tarihsel belgeler olarak okunamasa da bu anlatıların oluşturduğu kolektif hafıza, II. Şāpur'un (MS 309-379) saltanatının imparatorluktaki Hristiyanlar için özellikle zor bir dönem olduğunu doğrulamaktadır.⁴¹ Tarihçilerin bazen bu hikayeleri anlamlandırmada veya tarihselliklerine inanmada zorluk çekmeleri, belki de zulüm görmüş bir grup insanın söylemine erişimin yaygın olmamasından kaynaklanmaktadır.

Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların tarihi, en azından IV. yüzyıl boyunca, şehitlik ve zulüm hikayelerinin hâkim olduğu bir dünya görüşü tara-

³⁹ Père Hippolyte Delehaye, S.J., Bollandist, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, çev. V. M. Crawford, University of Notre Dame Press, 1961, s. 61-62.

⁴⁰ Eusebius, of Caesarea, *History of the Martyrs in Palestine: Discovered in a Very Ancient Syriac Manuscript* Ed. W. Cureton London and Edinburgh, Paris: Williams ve Norgate: C. Borani, 1861.

⁴¹ Sebastian Brock, "A Guide to the Persian Martyrs Acts", *The History of the Holy Mar Ma'in with a Guide to the Persian Martyrs Act*, Piscataway; Gorgias Press, 2008, s. 77-125.

findan şekillendirildi. *Aphrahat Gösterileri*'nde (yaklaşık IV. yüzyılın ilk yarısı), zulüm başlığı altında zulmün günahlarının sonucu olduğunu belirten bir bölüm vardı. Aphrahat, Sasani İmparatorluğu'ndaki belirli bir zulümden bahsetmemiş ve çeşitli zulüm görmüş kişiler hakkında İncil benzetmeleri kullanmıştı. Belirli zulüm örneklerinden bahsederken bunu herhangi bir Sasani otoritesine açıkça atıfta bulunmadan gizlice yapmıştı.⁴² Zulüm tarih yazımı üzerine yapılan son çalışmalar, hoşgörüsüzlük teorisini iki farklı amaçla yeniden ele aldı. İlk kategoride, zulmün ardındaki seküler nedenleri ortaya koymaya çalışarak zulmü haklı çıkarmaya çalışan çalışmalardır: merkezi bir hükümet kurma arzusu, Romalılarla savaş, imparatorlukta mali sorunlar, piskoposların Hristiyanlar ve Zerdüşter arasındaki dinler arası gerginliği azaltmadaki başarısızlığı, vb.⁴³ İkinci grup, hagiografilerin tarihselliği ve bu anlatılardaki Roma İmparatoru Büyük Konstantin hakkındaki söylemle daha fazla ilgilenmektedir. Phillip Wood ve Richard Payne, zulmün hükümdar II. Şāpur tarafından doğal ve beklenen bir tepki olduğunu savunmaktadır. Hükümdar, Hristiyanları itaatkâr tebaalara dönüştürme hedefine ulaşamayınca ve piskopos da cemaatlerinin vergilerini toplamayı reddettikten sonra, imparatorluktan bir misilleme beklenebilirdi. Payne, argümanında daha da ileri giderek, II. Şāpur'un kitlesel zulmünün bir efsane olduğunu iddia etmektedir. Nitekim zulüm sistematik değildi, çoğunlukla Hristiyan cemaatinin liderlerine yönelikti ve Kralların Kralı'na itaatsizlik eden herhangi bir piskopos veya kişinin maruz kalabileceği bir sonuçtu.⁴⁴ Zulüm sırasında şehit edilenler Hristiyan nüfus değil, piskoposlardı. Muhtemelen Sasani yetkilileri onları cemaatlerinin liderleri olarak tanıdıkları için, bu durum onları özel hedefler haline getirdi. Ancak, Piskopos Şimon bar Şabba'e'nin, II. Şāpur'un imparatorluk için vergi toplama ve kraliyet yönetiminin bir parçası olma fırsatını görmede başarısız olup olmadığı konusunda Payne'nin argümanları yetersizdir. Diğer yaklaşım, hagiografik anlatıların tarihselliğini belirlemek ve Şimon bar Şabba'e anlatısındaki Konstantin imgesinin gerçeğe ne kadar yakın olduğunu ölçmek için *Pers Elçilerinin Eylemleri*'ni araştırmayı amaçlamaktadır. Smith, Roma imparatorunun imgesini değerlendirmeye daha fazla ağırlık vererek, eldeki karmaşık sorunu - nüfusun aşırı vergilendirilmesi- araştırmamış ve çevresel bir soruya odaklan-

⁴² Aphrahat, "On Persecution."

⁴³ Wood, *Chronicle of Seert*, s. 21; Payne, *A State of Mixture*, s. 43.

⁴⁴ Payne, *A State of Mixture*, s. 40-42.

mıştır. Smith, piskopos *Şimon bar Şabba'e'nin Tarihi*'ni analiz ederken, ölümlüyle II. Şāpur'un Hristiyanlara karşı saldırganlık göstermesine izin veren hayali bir Konstantin'i yorumladığı sonucuna varmaktadır.⁴⁵

Şimon bar Şabba'e'nin Tarihi adlı eserde, Konstantin'den kutsanmış ve bir barış meleği olarak bahsedilir, ancak metinde onun Pers Hristiyanları için bir şey yaptığına ve hatta onların zulmünden haberi olup olmadığına dair bile bir iddia yoktur. Metnin, zulmün kutsanmış Konstantin'in ölümünden sonra başladığını çok erken bir zamanda belirttiği gerçeği göz önüne alındığında, Hristiyanların umutlarını imparatorun onlar adına yaptığı eylemlere bağlamaları anlamsız olurdu. Yani, *Şimon bar Şabba'e'nin Tarihi*'nde Sasani İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan topluluğunun neden bir kurtarıcıya ihtiyacı vardı? Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların hayatlarını karmaşıklaştıran ve onları Roma imparatoru I. Konstantin'de hayali bir kurtarıcı görmeye ve yeniden yapılandırmaya iten sorunlar nelerdi? Bu yaklaşımların her ikisi de bu anlatıların dini bir çatışmayı ele alan dini metinler olduğu gerçeğini göz ardı etti. Genellikle hagiografide Sasani kralları arasındaki çatışmaların kralın kendi dini şevkinden ziyade Zerdüşt din adamları tarafından kışkırtıldığı doğrulanır, ancak din konusundaki çatışmaların aslında dinle ilgili olmadığını, bunun yerine sınıf mücadelesi veya etnik meselelerle ilgili olduğunu iddia etmek indirgemeciydi. Din konusundaki çatışma sadakatle ilgili bir çatışmaydı.⁴⁶ Dini çatışmalar, her şeyden önce dinle ilgiliydi. Bu nedenle dini davranış indirgemeci sosyal, politik, antropolojik veya kültürel-teorik açıklamalara göre değil, onu ilham eden görüşe göre incelenmeliydi.

İmparatorluk Kasasına Bir Borç: Hristiyanların Vergilendirilmesi

Süryanice ve Ermenice dillerinde vergi, görev ve yükümlülük fikri birleştirilmişti. Vergi için kullanılan Ermenice kelime *hark*'tır, MacKenzie'ye göre, haraç, iş, çaba ve görevler olarak çevirdiği Part ve Orta Farsça *hrg/xrg* kelimelerinden ödünç alınmıştır.⁴⁷ Ermenistan'da da kullanılan Süryanice *nks* kelimesi yükümlülük ve vergi anlamında ikili bir anlama sahiptir; Süryanice

⁴⁵ Kyle Smith, *Martyrdom and History of Blessed Şimon*, 2014, s. xiv.

⁴⁶ Sebastian Brock, "Christians in the Sasanian Empire: A case of Divided Loyalties", *Religion and National Identity*, Ed. Stuart Mews, Oxford: Basil Blackwell, 1982, s. 1-19.

⁴⁷ D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford, University of Oxford Press, 1971, s. 43.

hagiografilerde kullanılan kelime haraç anlamına gelen *mdata*'dır, para cezası veya cezanın ikincil anlamı da vardır.⁴⁸ Seleukia Konsili piskoposu Şimon bar Şabba'e'nin iki anlatısı vardır.⁴⁹ Birincisi, Şimon bar Şabba'e'nin Tarihi, ikincisi ise Şimon bar Şabba'e'nin Şehitliği adlı eserdir.⁵⁰ Hem Şehitlik hem de Şimon'un Tarihi için birincil el yazmasının tarihi, *Vat. Syr. 160-161*, tartışmalıdır. Araştırmacılar arasında Van Rampey bu eserin çok geç olduğunu ve X. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Ayrıca el yazmasının belirli bir bölümün daha erken tarihe yani VI. yüzyıla tarihlenmesi de savunmaktadır.⁵¹ Diğer taraftan, Kyle Smith, Süryaniceyi Michael Kmosko'nun 1907'de yayınladığı eleştirel baskıdan çevirdi. Smith, Kmosko'nun her iki anlatının da tarihlenmesine katılmakta ve dolayısıyla Makkabiler'e dair İncil benzetmeleriyle dolu daha kısa bir anlatı olan Şehitliği, IV. yüzyıla ve daha uzun bir anlatı olan ve Kmosko ve Smith'e göre V. yüzyılda Doğu Kilisesi'nin sinodlarından sonra oluşturulan Faaliyetleri adlı eserinden önceye tarihlendirilmeliydi.⁵²

Şimon'un Tarihi adlı eserde Şimon'a verilen unvan "Doğu Kilisesi'nin başpiskoposu ve katolikosu" iken, Şehitlik'te kendisinden Seleukia Konsili piskoposu olarak bahsedilmektedir. Şehitliğin analogik anlatımı, Judas Macca-beus ve Şimon arasında güçlü bağlantılar kurar: Judas inancı için öldürmeye hazırdı, Simon ise inancı için öldürüldü, ikisi de toplumları adına mücadele etti, ikisi de güçlü krallara meydan okudu. Nitekim daha kısa olan Şehitlik, IV. yüzyıl olaylarının şiirsel bir yorumudur. Şimon'un Tarihi'nin aksine, Şehitlik'in anonim yazarı, zulme yol açan kronolojik olayları listeleme gereği hissetmez ve bir şekilde dinleyicilerin bunun farkında olduğunu varsayar. Şehit-

⁴⁸ J. Payne Smith (Mrs. Margoliouth), *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford: Clarendon Press, 1903, s. 251.

⁴⁹ Kyle Smith bu anlatıları *Şehitlik* ve *Faaliyetleri* başlıkları altında tercüme etti.

⁵⁰ *Patmutiwn Varuts Srboyn Shmawoni Episkoposi ew char i Vkaysn Arewelits*, in Sop'erk' Haykakank' series, sayı: 20, Verenttik: Tparan Mkhit'areants', 1854, s. 8-158. (BHO 1118).

⁵¹ J. Bidez and G. C. Hansen, *Sozomenus, kirchengeschichte* (GSC 50; 1960), s. 61-65 (II. 9-10); Lucas Van Rompay, Shem'on bar Şabba'e, *Gorgias Encyclopedia Dictionary of the Syriac Heritage*, Ed. Sebastian Brock, Aaron Butts, George Kiraz, Lucas Van Rompay, Piscataway: Gorgias Press, 2011, s. 373-374.

⁵² Kyle Smith, "Constantine and Judah the Maccabee: History and Memory in the *Acts of the Persian Martyrs*", *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, sayı: 12, 2012, s. 16-33; Michael Kmosko, *Saint Simon Bar Şabbā'ē: Martyrium et Narratio*, PS 2, Paris, 1907, s. 690-713.

lik, en başta Makabiler'in bir anlatımını verir ve Şimon ile Yahuda arasında benzerlikler kurardı. Müellif, olayları en yakın İncil eşdeğerini yansıtacak şekilde biçimlendirmekle daha çok ilgilenirdi. Öte yandan Şimon'un Tarihi, Şimon bar Şabba'e'nin II. Şāpur tarafından itaatsizliğinin ve zulmünün ardındaki nedenler konusunda çağdaş olayların daha iyi anlaşılmasını ve farkında olunmasını sağlayan daha ayrıntılı bir anlatımdır.

Smith, Kmosko'nun sonucunu takip eder ve Şehitliğin Sozomen'de yansıtılan anlatımın temeli olduğunu savunur.⁵³ Ancak Sozomen'in 445'te yazdığı Kilise Tarihi'ne (II. 9-10) eklediğini, Şimon'un Tarihi'nde veya ona yakın bir metnin olduğunu ileri sürmek gereklidir. Şehitliğin ana odağı, piskoposun şehitliğinden Makabiler'in eylemlerine kadar olan olayları yorumlamak ve analiz etmektir; bu önemli unsur Sozomen'un anlatısında eksiktir. Şimon'un Tarih'indeki anlatıya paralel olarak Sozomen, Hristiyanlara "aşırı" vergiler uygulandığını kaydeder. Ayrıca, Şimon'un "toplamayı" reddettiği veya halkının ödemesini beklediği çifte vergiler vardı ve vergileri başlı başına ödemeye itirazı vardı.⁵⁴ Şehitlikte, aşırı olarak kabul edilen şey, İsa'nın Hristiyanları vergilerden ve herhangi bir dünyevi krala kölelikten kurtarması nedeniyle herhangi bir verginin ödenmemesidir.⁵⁵ Şehitlikte Şimon, imparatorluk gücüne karşı direnişi ve toplumunun yararına hayatını tehlikeye atma isteği nedeniyle Judas Macabeus ile karşılaştırıldı:

"Ey rahip, Yahuda ve Şimon! Biri halkını savaşta kurtardı, diğeri halkını ölümden kurtardı. Biri fethederken yüceltildi, diğeri fethedilirken üstün geldi. Kutsal alanın efoduyla giyinmiş, sunağa kutsal hizmet eden, hayranlık duyulan, kutsal hizmeti onurlandıran, su ile adil bir şekilde arınma sağlayan, üzümlerin kanını cesurca gösteren, halkını korku içinde silah taşıyarak hevesle cesaretlendiren, güvenle ölüme seslenen, yiğitçe kılıcı çağuran, kanla asil bir şekilde vaftiz edilen, kadehi sevinçle içen, kutsayan ve armağanlar dağıtan, taçları layığına dağıtan, Tanrının emrini titizlikle destekleyen, Tanrının yasasını saf bir şekilde tutan baş rahipler ve piskoposlar oldular. Zira biri, bir can için bir can öldürerek ve öldürülerek, kurtularak yasayı düristçe yerine getirdi ve diğeri, kendisine boyun eğyerek (yasaya) önem verdi, çünkü "eğer biri yanağına vurur-

⁵³ Smith, *The Martyrdom and History of Blessed Şimon bar Şabba'e*, 2014, s. xxxiv-xxxviii.

⁵⁴ *History of Blessed Şimon bar Şabba'e*, s. 9.

⁵⁵ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba'e*, s. 10.

sa” diye karşılık olarak boynunu kılıca uzattı. Biri intikam alırken öç alındı, diğeri alçaltılırken alçaltıldı.”⁵⁶

Sasanilerin, Hristiyanlardan vergi toplanması talebi Makabilere yapılan zulme benzetildi:

“Halkımız acı çekti ve vergilerle ezildiler... Ve Yahuda, zaferle yüceldikten sonra, kendi kanıyla baş kâhin olarak durup aklanmak için sende indi. Ve Şimon, zaferle düştükten sonra, kendi kanıyla baş kâhin olarak eğilip aklanmak için sende durdu.”⁵⁷

Anlatı, “gerçek çobanların” ve “bilge liderlerin” sürüleri için kendilerini feda etmeleri gerektiğini tekrarlayarak, Şimon’un topluluğu içindeki yerini “Tanrı’nın oğlu İsa’da muzaffer” olarak vurgular ve “halkının vergilerini Pers ve Suriye kralının esaretinden” çeker. Şimon’a yüklenen görev, “Kralların Kralı” olan İsa’nın üstlendiği göreve benzerdi.⁵⁸ Bu nedenle, inananların topluluğunun başı olarak, boyunduruğu onların omuzlarına yüklemeydi. Şimon krala:

“Tanrımız tanrılarımızın yaratıcısıdır, bize emretti, ‘keseleriniz için altın veya gümüş almayın,’ bu yüzden size verecek altınımız veya size vergiler için getirecek paramız yok. Onun elçisi bizi uyardı, ‘ağır bir bedel karşılığında fidye ile kurtarıldınız, bu yüzden insanların kölesi olmayın.’”⁵⁹

Bu nedenle bir piskopos olarak görevi, “kilisesini ölümüyle özgürleştiren, halkını kanıyla özgür kılan, çilesiyle ağır yükler taşıyanları rahatlatan ve haçıyla boyunduruğu hafifleten” İsa’yı takip etmektir.⁶⁰ Anlatıcı, Şimon’un “sürüsüne” olan bağlılığının derinliğini göstermek için Şimon ve II. Şāpur’un topluluğa yaklaşımını yan yana koyardı. Anonim yazar, Yahudilerin ve bilgelelerin komplosu sonucu Şimon’un iki rahibiyle birlikte zincirlenip kralın sarayına getirildiğini belirtir. Şimon’a karşı yargılama yapılırken mahkemede Yahudilerin bulunması, İsa’nın yargılanmasını mümkün olduğunca çağrıştırmak için olayı şekillendirmeye çalışan bir hagiografik topos olabilirdi. Magi, vergi öde-

⁵⁶ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba*’e, s. 18.

⁵⁷ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba*’e, s. 20.

⁵⁸ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba*’e, s. 22.

⁵⁹ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba*’e, s. 20.

⁶⁰ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba*’e, s. 22.

meyi reddetmenin krallığa karşı bir isyan eylemi olduğunu duyurdu.⁶¹ Ancak kral, vergi meselesini bir kenara bıraktı ve Şimon'a güneş tanrısına tapmasını emretti, aksi takdirde öldürülecekti. Piskopos ve kral arasındaki vergi tartışması teolojik bir tartışmaya dönüştü. Hagiografi, izleyicilerini bir şiddet anına hazırlar: Piskoposu disiplin altına alamayan kral, onu geniş bir izleyici kitlesine göstererek ona aleni bir ceza verdi.⁶²

Roma İmparatorluğu'nda zulüm gören bir topluluk olarak başlayan Hristiyanların, öldürülmeyi bir zafer, muzaffer bir şehitlik ve bir başarıya dönüştürmüş olmalarıdır. Sasani İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar gibi alt bir grubun söylemi, yerleşik normları bu şekilde gizemden arındırır, meşruiyetini ortadan kaldırır ve yapı bozuma uğratar. Söylem, herhangi bir toplumsal düzenin kaçınılmaz eşitsizliklerini gizemli hale getirerek ve iktidarın uygulandığı kişilerin rızasını kazanarak basit gücü meşru otoriteye dönüştüren bir tür "kuvvet"⁶³ biçimine dönüştürdü. Kendisini topluluğunun ruhani lideri olarak gören piskoposa yönelik şiddet anlatıları, kusurlu bir şekilde bütünleşmiş bir Hristiyan topluluğunun İmparatorluktan kurumsal farklılıklarını fark ettiği anın bir hatırlatıcısıdır. Çifte vergilendirme, sadakati şüpheli bir topluluk için bir cezaydı. Kralların Kralı için topluluğun kendisiyle mi yoksa Sezar'la mı müttefik olduğu açık değildi. Tarih'te, kral şöyle yakınr:

*"Çünkü bizim için sıkıntılar ve savaşlar var, onlar içinse huzur ve lüks. Onlar bizim topraklarımızda yaşıyorlar ve yine de düşmanımız Sezar'la aynı fikirdeler ve biz savaşıyoruz ama onlar sessizliğin tadını çıkarıyorlar."*⁶⁴

Şimon'un Tarih'inde, Şāpur'un zulmü Büyük Konstantin'in ölümünden sonra başlar. Zulmün nedeni, Konstantin'in Hristiyan oğullarıyla bir savaş ve imparatorluğun Hristiyanlarına karşı nefretti. Doğu'nun Sezar'ı II. Konstantin, babasının II Şāpur ordularına karşı savaş hazırlığındaki niyetlerini gördü. Fakat savaşın dini bileşeni örtüktür. Ertesi yıl Konstantin, kralın Mezopotamya ve Ermenistan'daki faaliyetlerini durdurmak için Şāpur'a karşı muaz-

⁶¹ *History of Blessed Simon bar Šabba'e*, s. 120.

⁶² *History of Blessed Simon bar Šabba'e*, s. 122.

⁶³ Bruce Lincoln, *Discourse and the Construction of Society: Comparative Studies of Myth, Ritual, and Classification*, Oxford: Oxford University Press, 1989, s. 4-5.

⁶⁴ *History of Blessed Simon bar Šabba'e*, s. 76.

zam bir kuvvet yönetti. Savaş 338’de başladı ve her iki taraf için de önemli bir kazanım olmaksızın bir dizi askeri çatışma yaşandı. II. Şāpur’un ana hedefi, Narseh’in Romalıları Nisibis, Amida ve Singaria’yı kaybettiği 299 yılındaki savaşının sonucunu tersine çevirmek olmalıydı ve karşılığında Romalıların rehin aldığı kraliyet ailesini geri almaktı. Sonunda Konstantin, II, Şāpur’a elçiler göndererek barış istedi. Şāpur, özellikle Hristiyan olduğu için kralının sadakati kesin olmayan Mezopotamya ve Ermenistan’ı Roma’ya iade etmesini talep etti. Julian’ın savaşı, yenilgisi ve 363’teki ölümü, Roma’nın anlaşmazlık konusu toprakları iade etmesi ve Ermenistan’a karışmamayı kabul etmesiyle iki imparatorluk arasındaki sorunu nihayet çözdü.⁶⁵

Piskopos Şimon’un sadakatini kanıtlaması, halkı için bir vergi tahsildarı olması anlamına geliyordu. Bunu yapmak için bir piskopos olarak sorumluluklarının sınırlarını aşması ve kralın emrinde bir memur olması gerekiyordu. Anlatı, vergileri toplama görevinin kendisine verilmesinin başlı başına bir ceza olduğunu göstermektedir. Şimon krala şöyle dedi:

“Bedenlerimiz majestelerinin hizmetkârlarıdır ve evlerimiz, tüm mallarımız senindir, Kral. Çünkü bu sıkıntı ülkesinde hiçbir şeyimiz yok. Efendim Kral, eğer isterse bir emir versin ve onları alsın, gerçekten söylüyorum ki, halkıma baskı yapmayacağım ve inançları yüzünden onları vergiye tabi tutmayacağım kudretli majesteleri derimin bedenimden yüzmesini emretse bile. Çünkü kendi derimin bedenimden soyulmasını, bir yoksulun giysilerini soyamak ve Tanrı tarafından serbest bırakılanlara baskı yapmak zorunda kalmaktan daha çok isterim.”⁶⁶

Şimon’un Şāpur’un emrini reddetmedeki direnci, kraliyet yönetiminin bir parçası olma fırsatını göremediği için değil, tam olarak topluluk içindeki yerini değiştirmek istemediği veya onları Kralların Kralı’na “vermek” istemediği içindi. Ancak, vergiler uğruna sürüsünü krala vermesinin beklenmesi, Şimon’un kendisinin kralın bir tebaası haline gelmesinin cezasının bir parçasıydı. Şehitlikte, Şimon İsa’nın sözcüsü olur ve halkını her türlü vergi ve kölelikten kurtarır. Ancak Şimon’un Tarihi’nde cevap çok daha ayrıntılıdır. Şimon’un Şāpur’a verdiği yanıtı kaydeden yetkililer, ona Kutsal Yazılarının bir yönetim otoritesine vergi ödenmesini zorunlu kılacağı konusunda uyardılar.

⁶⁵ Beate Dignas ve Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbors and Rivals*, s. 89-91.

⁶⁶ *History of Blessed Şimon bar Şabba’e*, s. 122.

Şimon, Kutsal Yazıların çifte vergilendirmeye onay vermediğini açıkladı. Bununla birlikte, her iki anlatımda da kral, Şimon'un Hristiyanları kendisine karşı isyan etmeye ve Roma Sezar'ına hizmet etmeye teşvik etmeye çalıştığı sonucuna vardı.⁶⁷

Ekonomik bir antropolog olan David Graeber, *Borç: İlk 5000 Yıl* adlı eserinde borç ve vergilendirme gibi karmaşık konuları yeniden ele alırken, Mesih'in halkını borçlarından kurtaran kişi olarak nasıl görüldüğünü ifade eder. Eski Ahit kitaplarında, özellikle *Çıkış Bölümü*'nde, yenilmiş ve sürgün edilmiş ancak kurtuluşu bekleyen insanların izleri vardır.⁶⁸ Graeber, kurtuluşu günah ve suçluluk yükünden kurtulmaya bağlamaktadır. Burada Mesih'in bir kurtarıcı olarak önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Kurtuluş, mali kayıtların tutulduğu tabletleri kelimenin tam anlamıyla kırmak için bir muhasebe sistemini yok etme meselesiydi. Mesih'in yapacağı şeye benzer şekilde, Piskopos Şimon bar Şabba'e halkından vergi toplama emrine şöyle tepki gösterdi:

*"Tanrı'nın kendisi insanın suçu için kendini feda ediyor; Tanrı'nın kendisi kendini ödetiyor, Tanrı, insanı, insan için, insanın kendisi için kurtarılması imkânsız hale gelen şeyden kurtarabilecek tek kişi olduğundan alacaklının kendisi borçlu için, borçlusuna olan sevgisinden kendini feda ediyor!"*⁶⁹

Sahip olduğumuz sınırlı sayıdaki kaynakla Sasani krallarının inançlarının ne olduğunu belirlemek zordur. Ahameniş döneminde, krallar kozmostaki yerlerini tanımlamak için kozmolojiyi kullandılar ve tanrıların dünyadaki temsilcileri oldular. Prod Oktor Skjærvø'nun Darius'un Eski Farsça yazıtlarına dayanarak belirttiği gibi, tanrı, kral ve tebaası arasındaki ilişki, borç, yükümlülük ve sahiplik ilişkiydi:

"Ahuramazda, bu dünyayı yerleştiren, şu göğü yerleştiren, insanı yerleştiren, insan için mutluluğu yerleştiren, Dārayawahuş'u birçoklarının kralı, bir, birçoklarının komutanı yapan büyük tanrıdır. Ben Dārayawahuş, büyük kral, kral-

⁶⁷ *History of Blessed Šimon bar Šabba'e*, s. 76.

⁶⁸ David Graeber, *Debt: The First 5,000 Years*, Brooklyn, N.Y.: Melville House, 2011, s. 82-84.

⁶⁹ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *A Genealogy of Morals*, Ed. Alexander Tille, New York: Macmillan, 1897, s. 118.

ların kralı, birçoklarının topraklarının kralı, bu dünyanın kralı, Wishtāspa'nın oğlu, Hahōmaniş'in soyundan geliyorum."⁷⁰

Sasani döneminde, I. Šāpur'un (ŠKZ) bir yazıtının sonunda, *yazdan*lar ile kral arasındaki bu alışveriş fikrini doğrulayan bir ifade mevcuttur. Yazıtta, ülkenin servetinin tanrılara iyi hizmet etmeye (*yazdan ir ud kerdagan*) bağlı olduğu belirtilmektedir. Huyse bu kavramı tanrılara yönelik kült hizmeti olarak tercüme etmektedir. I. Šāpur, tanrıların gelecekteki krallara tıpkı kendisine yardım ettikleri gibi yardım edeceklerini ve onları yardımcıları yapacaklarını veya Skjærvø'nin *dastgerd*'i tercüme ettiği gibi onların "mülkleri" yapacaklarını ifade eder:

*"Şimdi, tıpkı bizim tanrıların işlerinde ve hizmetlerinde çaba sarf ettiğimiz (yazdan) ve tanrıların malı (dastgerd) olduğumuz gibi, tanrıların yardımıyla bütün bu toprakları aradık, elimizde tuttuk ve büyük bir ün kazandık, aynı şekilde bizden sonra gelen ve şanslı olan da tanrıların işlerinde ve hizmetlerinde çaba sarf etsin (yazdan ir ud kerdagan), böylece tanrılar da ona yardım etsin ve onu kendi malları (dastgerd) yapsın."*⁷¹

II. Šāpur'un krallığına refah getirecek kozmolojik düzeni nasıl anladığını açıklayan mevcut bir yazıt yoktur. Ancak, piskopos Şimon için, onun ve topluluklarının Tanrı'ya olan borcu Mesih'in fedakarlığıyla ödenmiş ve bağışlanmış. II. Šāpur ise bu tür yükümlülüklerle farklı yaklaşmıştır. Onun için *yazdan*, kendisinin ve krallığının refahının nihai kaynağıydı. Krala sunulan tüm topraklar ve büyük şöhret karşılığında, iyiliği geri ödemeli ve tanrılar için ritüeller gerçekleştirerek borcunu ödemeliydi (*yazdan ir ud kerdagan*). Vergi ödemeyi, nihai alacaklıya karşı yükümlülükleri kabul etmenin bir işareti olarak görürsek -II. Šāpur için *yazdan* olan ve piskopos Şimon için borcunu çoktan bağışlanmış olan Tanrı-krallığın, piskoposun vergi toplamayı veya ödemeyi reddetmesine verdiği tepkinin neden bu kadar sert olduğu anlaşılmaktadır. Şimon'un reddinin mali bileşenine odaklanmak, yalnızca piskopos ile kral arasındaki bu temel farkı maskeleymektedir.

⁷⁰ Prods O. Skjærvø, *The Spirit of Zoroastrianism*, New Haven: University of Yale, 2011, s. 44.

⁷¹ Philip Huyse, *Die Dreisprachige Inschrift Šābulurs I. an Der Ka'ba-I Zardušt (ŠKZ) 3:1*; Corpus Inscriptionum Iranicarum London: School of Oriental and African Studies, 1999; Skjærvø, *The Spirit of Zoroastrianism*, s. 223.

Sasani İmparatorluğu'nda Vergilendirme Örnekleri

Bu aşırı vergilerin Hristiyan topluluklar için neden özellikle baskıcı olduğunu açıklamak için, bu toplulukların imparatorluk ekonomisindeki özel konumları nedeniyle artan vergilendirmenin nasıl önemli bir sorun haline geldiğini irdelemek gerekmektedir. Pusai'nin şehit edilmesinden, Pusai'nin yanı sıra diğer sürgünlerin ve tebaanın da çoğunlukla vasıflı işçi olarak imparatorluğa gönderildiği sonucuna varılabilir. Morony, ekonominin sürgün edilen nüfustan faydalanmasının birkaç yolu olduğunu ileri sürer. İlk olarak, hükümdar ve saray tarafından istenen ürünlerin üretiminde yer alan saray organizasyonunun bir parçasıydılar. Bunun ötesinde II. Şāpur zanaatkarları yerleştirdi ve yeni kurulan şehirlere atölyeler inşa etti. İkincisi, daha fazla emek kentsel ekonomiye fayda sağladığı için varlıkları vergi tabanını artırdı. Son olarak, Roma tarafında ürettikleri her şeyi Sasani topraklarında üreteceklerdi.⁷² Sasaniler, farklı bölgeleri birleştirme hedeflerine, çoğunlukla doğrudan kraliyet otoritesi altındaki şehirler olarak yeniden tanımlanan önceden var olan kasabalar olan şehirlerin temeli yoluyla ulaşılar. Bu şekilde, bu şehirler gelir elde edebiliyordu. Güçlü soylular hükümetin kontrolü dışında kaldığı ve vergi yükü nüfusun geri kalanına düştüğü için, bu şehirlerin yaratılması devlet için gelir sağlamaya yardımcı oldu.⁷³

Bu şehirler modern İran'ın güneybatı bölgelerinde bir kuşak oluştuyordu. Ardaşir'in Basra Körfezi'ndeki deniz ticaretinden faydalanmayı planladığı öne sürüldü. Taberi'ye göre, Basra Körfezi'nin diğer tarafında, Aşağı Mezopotamya'da da yeni şehirler inşa edildi.⁷⁴ Ardaşir, Charax Spasinu⁷⁵'nu işgal etmiş ve Geç Antik dünyanın önemli ticaret merkezlerine erişim sağlayan

⁷² *Martyrdom of Pusai*, in *Acta martyrum et sanctorum* II, Ed. Paul Bedjan, Paris: Otto Harrassowitz, 1891, s. 209; Oscar Braun, *Märterkten Ausgewählte Akten persischer Märtyrer*, Bibliothek der Kirchengäter, I Reihe, Band Kempten, Munich, 1915, s. 59; Michael Morony, "Population Transfers between Sasanian Iran and the Byzantine Empire", s. 162.

⁷³ Ryka Gyselen, "Economy in the Sasanian Period", *Encyclopædia Iranica*, C.VIII, S.1, s. 104-107; <http://www.iranicaonline.org/articles/economy-iv> (Erişim Tarihi: 28 Aralık 2024).

⁷⁴ Al-Tabarī, *Tā'riḫ al-rusul wa'l-mulūk*, çev. by C. E. Bosworth as *The History of al-Tabarī*, vol. V, *The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, Albany: State University of New York Press, 1999, s. 16.

⁷⁵ Charax Spasinu, günümüz Irak'ında Basra Körfezi'nin başında bulunan bir antik limanın eski adıdır.

büyük bir ticaret merkezi olan Palmira⁷⁶'nın ticaret metropolünü ve Roma kolonisini tehdit etti.⁷⁷ Gyselen'in ifade ettiği gibi, bu kraliyet mülkleri doğrudan Sasani krallarının yetkisi altındaydı. Part metninde kraliyet mülkleri olarak tercüme edilen *dst...* kelimesi *dastkart* anlamına gelirdi. *dst/krt/* ifadesinden sonraki ifade, bu toprakların I. Şāpur'un babası ve ataları tarafından kurulduğunu belirtir; bu da Kettenhofen'in kelimeyi kraliyet mülkü olarak tercüme etmesini açıklar. Bunlar asıl topraklar değildi. Huyse'ye göre Part metninin tam metni ve çevirisi şöyledir:

“...Ve Romalıların ülkesinden, Anērūn'dan gelen adamlar, babam ve atalarım tarafından kurulan İranşehr'e, Persis'e, Partlara, Huzistan'a, Aşurestan'a ve ülkeden ülkeye sürgün edildiler, oraya yerleştirildiler.”⁷⁸

Bir imparatorluğun üst hiyerarşisinde statü ve rütbe yelpazesi olsa da aynı şey alt uçta da görülebilirdi. Moses Finley, bu grubun üyelerini “bağımlı emek” olarak tanımladı. Söz konusu etiket, borç, esir alınma, bağımlı sınıfa doğma veya başka herhangi bir durum nedeniyle gönülsüzce çalışan herkesi tanımlardı.⁷⁹ Bu şekilde sürgün edilen insanlardan uzun bir süre veya yaşam boyu bir miktar özgürlük kaldırıldı. Elbette, bu sürgün edilenlerin becerileri, zanaatları onurlandırıldı ve değer verildi. Ancak bahsi geçen tebaa imparatorluk için vazgeçilmez değildi. Zanaatkarlara uygulanan vergiler, emeklerinin maliyetine bağlıydı. Bu da beceri seviyeleri veya bir ürünü bitirmek için harcadıkları zaman miktarı gibi faktörlere bağlıydı ve hesaplanması zordu. Mevcut faktörlerin ölçülmesi kolay olmadığından, üretilen malzemenin fiyatı taşta yazılmazdı. Zanaatkarlara bir miktar kâr marjı sağlayacak olan fiyatlandırması esnekti. Ancak, Pusai gibi sürgünler için durumu farklı kılan şey, ürünlerinin saray ve kral tarafından sipariş edilmesi ve talep edilmesiydi. Kral aynı ürün için daha fazla ödeme yapmaya istekliyse, vergilendirmedeki artış hesaplanabilirdi. Ancak kral aynı ürün için daha fazla ödeme yapmayı kabul etmeyebileceğinden, vergilendirme kısa sürede Hristiyan nüfusu yoksullaştırabilirdi.

⁷⁶ Palmira, Suriye'nin güney-orta bölgesinde, Şam'ın 130 mil (210 km) kuzeydoğusunda bulunan antik bir ticaret kentidir.

⁷⁷ Geo Widengren, “The Establishment of the Sasanian Dynasty in the Light of New Evidence”, *La Persia nel Medioevo*, Rome: Atti del Convegno Internazionale, 1971, s. 754-755.

⁷⁸ ŞKZ, *Inscription of Ka'abe Zartusht*.

⁷⁹ Moses Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley: University of California Press, 1973, s. 69.

Klasik Yunanistan'da, Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nda vergilendirmeyi inceleyen Finley, vergilendirmenin bir kölelik işareti olduğunu ve ağır vergilendirmenin hayal edilemez zorluklara yol açabileceğini beyan eder. Finley'in iddia ettiği gibi, Klasik Yunanistan'da vatandaşlar üzerindeki herhangi bir doğrudan vergi biçimi tiranlık olarak kabul edilirdi. Çok açık bir doğrudan vergi, yabancıların aşağılayıcı işaretiydi. Roma devletinde, fethedilen ve imparatorluğa eklenen eyaletler, vergi gelirinin ana kaynağıydı. Cumhuriyet döneminde kendi bölgelerinden sorumlu olan eyalet valileri ve vergi tahsildarları daha sonra imparatorun yönetimi altında kaldılar. Finley, Roma İmparatorluğu'ndaki eğilimin giderek daha fazla imparatorluk aristokrasisinin taşralaşmasını teşvik etmek olduğunu savunmaktadır. Buna binaen, David Goodblatt, Babil Talmud'undaki vergilendirme referanslarına dayanarak Sasanî İmparatorluğu'ndaki Yahudi nüfusunu inceledi.⁸⁰

Goodblatt, kişi başına verginin önemli bir miktar olduğunu ileri sürdü. Oran düşükse, taşınır malların satışı bu tutarı karşılayabilirdi, ancak ödeme yapılmaması nedeniyle köleleştirme de olabilirdi.⁸¹ IV. yüzyıldan kalma bir hesapta, Papa (ö. 378), Rava'ya (ö. 352) *"Efendi, Papa b. Abba'nın evinden insanların kişi başına vergisini ödeyen ve onları köleleştirenleri görüyor mu?"* diye sormaktadır. Goodblatt'ın ifade ettiği gibi, ev zengin bir Babil Yahudi ailesine aitti. Rava ise bu soruyu şu şekilde cevaplamaktadır:

*"Bunların [vergi borcundan dolayı el konulanların] belgeleri kralın arşisinde muhafaza ediliyor ve kral, vergi ödemeyen kişinin, vergi ödeyenin kölesi olduğunu söylüyor."*⁸²

Vergi zaten yüksek olduğundan, bir toplumun çifte vergilendirme konusunda ekonomik olarak zorlanması son derece olağandır. II. Şāpur döneminde Romalılar ve Sasaniler savaş halindeydi ve bu savaşların maliyeti halka yansiyabilirdi. Nitekim Richard Payne, vergilerin savaşın maliyetini karşılamaya yardımcı olacağını vurgulamaktadır. Dahası, II. Şāpur'un Roma ile savaşa hazırlık sırasında saray için en önemli iki bölge olan Mezopotamya ve Huzis-

⁸⁰ Moses Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley: University of California Press, 1973, s. 164.

⁸¹ David M. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia: The Talmudic Evidence", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XXII, sayı 3, 1979, s. 23-95.

⁸² Yev. 46a- BM 73b. Bkz. David M. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XXII, sayı 3, 1979.

tan'daki piskopos Şimon'un örgütsel gücünden faydalanabileceğini eklemektedir. Payne, 340'larda Şimon ve arkadaşlarının öldürülmesini Hristiyanlıklarına karşı bir saldırı olarak değil, mali sistemin genişletilmesine iş birliği yapmadıkları için bir ceza olarak yorumlamaktadır. II. Şāpur'un "imparatorluğun yönetimine katılma" davetini reddettikleri için cezanın haklı olduğunu ileri sürmektedir.⁸³

Sasani İmparatorluğu'nda bir piskoposun vergi tahsildarı olması fikri, muhtemelen özellikle IV. yüzyıldan sonra imparatorluğun yönetiminde daha pratik rolleri olan Roma İmparatorluğu'ndaki piskoposların sorumlulukları üzerine yapılan çalışmalardan doğmuştur. Claudia Rapp, Geç Antik Çağ'daki çoğu Roma piskoposunun kent elitlerinden -*curiales*⁸⁴- geldiği için, bölge için vergi toplama görevinin onlara düştüğünü ileri sürdü. Curial statüsündeki piskoposlar erken bir olguydu. Rapp, Marcionite sapkınlığının lideri olan ve 85 yılında doğan Marcion'un babasından bu tür piskoposların ilk örneklerinden biri olarak bahseder. Tahminler, IV. yüzyılın sonlarında aralarında piskoposluk için uygun adayların bol olduğu yaklaşık 250.000 *curiales* olduğunu göstermektedir. İmparatorluk mevzuatında, diyakozdan piskoposa kadar her seviyedeki kilise rütbeleri için işe alınanların çoğu *curiales*'ti.⁸⁵

Sasani İmparatorluğu'ndaki çoğu piskoposun sosyal geçmişi idari ailelerden gelmiyordu. Pers Şehitlik Yasaları, şehit edilen Hristiyanların çoğunun zanaatkar ailelerden geldiğini doğrulamaktadır. Örneğin, Şimon bar Şabba'e, "dinsiz krallık" için yün boyayan bir ailenin oğluydu.⁸⁶ Hem Şimon'un Şehitlik ve Şimon Tarihi'nde adı geçen Pusai, "zanaatkarların başı" anlamına gelen *quragbed* unvanına sahipti. Dahası, Doğu Kilisesi'nin piskoposlarının, diyakozlarının ve rahiplerinin çeşitli sorumluluklarını listeleyen Synodicon Orientale'yi incelediğimizde, vergi toplama yükümlülüklerine dair hiçbir atfı olmadığı açıktır. David Goodblatt'ın ifade ettiği gibi, Yahudi sürgün erkânının da benzer bir sorumluluğu yoktu. Goodblatt'a göre, vergiler sürgün erkânı tarafından değil, kanal erkânının başı olarak anılan bir imparatorluk temsilcisi

⁸³ Payne, *A State of Mixture*, s. 41-43.

⁸⁴ *Curiales*, kelimesi "curia" kelimesinden türetilmiş ve Roma İmparatorluğu'ndaki siyasi elitleri tanımlamak için kullanılmıştır.

⁸⁵ Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkeley: University of California Press, 2005, s. 183-184.

⁸⁶ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba'e*, s. 7.

tarafından toplanıyordu. Goodblatt, vergi tahsildarının unvanını gözden geçirmek için Sanh'a atıfta bulunmaktadır:

R. Zera'nın babası 13 yıl boyunca vergi toplama (*gbywt*) ile uğraştı. "Kanalın başı" (*rys nhr*) şehre geldiğinde, efendileri gördüğünde onlara şöyle derdi: "*Halkım gelin, odalarınıza girin [ve kapılarınızı arkanızdan kapatın; ülke geçene kadar kısa bir süre saklanın]*", [Yeşaya 26:20]. Şehir halkını gördüğünde, "*Kanalın başı şehre geldi ve şimdi babayı oğlunun ağzından, oğlu da babasının ağzından öldürecek*" derdi. Ve herkes saklanırdı. O [kanalın başı] geldiğinde, [Zera'nın babası] ona, "*Kimden toplayabiliriz?*" diye sorardı.⁸⁷

Goodblatt'ın çalışması, vergilerin *exilarch*⁸⁸ tarafından toplandığı fikrinin yanlış bir anlayış olduğunu ortaya koydu. Vergi toplayan temsilcilere ilişkin bir atfın Babil Talmud'unda bulunamayacağını savundu. Exilarch'ın vergi topladığı iddiası, bunun Hristiyan piskoposların sorumluluğu haline geldiği varsayımına dayanan bir benzetme yapısıydı.⁸⁹ İronik olarak, halkının vergi toplayıcısı olmaktansa ölmeyi tercih eden Şimon'un rolü, piskoposların vergi topladığı argümanını desteklemek için kullanılmıştı. Goodblatt'a göre, kişi başı vergi kasabadan kasabaya toplanıyordu. Yahudi vergi toplayıcıları yerel topluluğun veya exilarch'ın temsilcileri değildi. Ancak Şimon gibi bir piskopos topluluğu adına vergi toplaması emredildiği için böyle bir rol üstlenildi.⁹⁰

⁸⁷ David M. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XXII, 25a-25b; s. 250-251.

⁸⁸ Exilarch, Hz. Davut'un soyundan geldiğine inanılan Yahudi cemaatinin liderine verilen unvandır. Sasani İmparatorluğu içinde Exilarch, *Doğu Hristiyanlığı Katolokos* ünün siyasi eşdeğeri idi ve bu nedenle haham mahkemelerini yönetmek, Yahudi topluluklarından vergi toplamak, Babil'deki Talmudik okullarını denetlemek, finansman sağlamak ve sürgün topluluğunun muhtaç üyelerine hayırsever yeniden dağıtım ve mali yardım gibi topluma özgü organizasyonel görevlerden sorumluydu. Exilarch pozisyonu kalıtsaldı. Hz. Davut'tan kaynaklanan antik çağdan beri ataerkil soyunu izleyen bir aile tarafından süreklilik içinde tutuldu. Detaylı bilgi için bkz. Richard Gottheil ve Wilhelm Bacher, "Exilarch", *Jewish Encyclopedia*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5937-exilarch>, (Erişim Tarihi: 22.01.2025).

⁸⁹ David M. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XXII, s. 250.

⁹⁰ David M. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XXII, s. 233-295.

İnanç ve İktidar Arasında: Sasani Hristiyanlarının Ritüel, Güç ve Şiddetle İmtihanı

Hem Şimon'un Tarih'inde hem de Şehitlik'te bulunan diğer olgu, başlangıçta Hristiyan olduğunu inkâr eden ve güneşe tapan, ancak hemen tövbe eden kralın öğretmeni Gushtazad adlı yaşlı bir hadımdır. Kralın önünde inancını itiraf ettiğinde, kral onun idamını emretti. Gushtazad, diğer Hristiyanların bunun hakkında ne düşüneceğinden endişe ediyordu. Bu yüzden inancından dolayı öldürüldüğünün, -krala veya krallığa ihanet ettiği için değil- duyurulmasını talep etti. Şimon, Gushtazad'ın ölümünü duydu ve kendisi de şehit olmak için dua etti. Ertesi gün, kralın önünde eğilmesi veya güneşe tapınması için kendisine son bir şans verildi, ancak reddetti. Hagiografi, piskoposun, Pers'in çeşitli şehir ve kasabalarından 100 piskopos, rahip, diyakoz ve *bnay qyama*⁹¹ ile idam yerine götürülüp öldürülmesiyle sona erdi. *Dadestan-I Minoy-I Khrad*'da (Bilgelik Ruhu'nun Yargısı), Bilgelik Ruhu'ndan gelen soru ve cevapların bir koleksiyonu olarak, duanın güneşe ve *Mithra*'ya (Avesta'da) veya *Mihra*'e (Pehlevi'de) dönük olarak yapılması tavsiye edildi. *Miθra/Mihra*⁹², Venüs ile özdeşleştirilen ve anlaşmaları denetleyen bir tanrıdır. Venüs şafak vakti güneşten önce gelir, bu nedenle dua bu gök cisimlerinin temsil ettiği her iki tanrıya da söylenmiştir.⁹³ Dua, aya ve ateş tapınağına veya ateş tapınağındaki ateşe dönük olarak söylenirdi. Kişi güneş, Mihr, ay ve Hormezd'in önünde tövbe etmeliydi.⁹⁴ Tanrılara yapılan genel yakarış, bir lütfun verilmesi için hediyeler ve övgüler sunmayı içerirdi. Raşnu Yaşt'ındaki Khorde Avesta'da yemin etme ritüeli tasdik edilmiştir. Raşnu, Ahura Mazda ve Amaiti'nin oğlu ve Sraoşa, Miθra, Aši ve Daena'nın kardeşidir. Miθra, neredeyse Raşnu ile özdeşleştirilmiştir (Yt. 10.79-81). Raşnu Yaşt'ta, ateşin önünde ve diğer ritüel

⁹¹ Bu terim, IV. yüzyılda manastır öncesi bir organizasyonda bir araya gelen münzevi bireylerden oluşan bir topluluk için kullanılıyordu. Bekarlık ve yoksulluk gerekmiyordu, ancak gayretli oruç ve dua öneriliyordu. Bu kelime, genellikle tüm Süryani Hristiyan topluluğunu ifade etmek için kullanılır. Detaylı bilgi için bkz. R. A. Kitchen, Bnay Qyama, Bnat Qyama, *Gorgias Encyclopedia Dictionary of the Syriac Heritage*, eds. Sebastian Brock, Aaron Butts, George Kiraz, and Lucas Van Rompay, Piscataway: Gorgias Press, 2011, s. 84-85.

⁹² Antonio Panaino ve David Pingree, "Saturn, the Lord of the Seventh Millennium", *East and West*, cilt XLVI, sayı 3/4, 1996, s. 235-250.

⁹³ Skjærvø, *The Spirit of Zoroastrianism*, s. 16.

⁹⁴ *Dânâk-u Mainyô-i Khrad; Pahlavi Pazand and Sanskrit Texts*, Ed. T. D. Anklesaria, n.p. (Bombay), 1913, Bölüm 53.

gereklilikleriyle gerçekleşen yemin töreninde veya çilede (*varah*) hazır bulunmaya çağrılır (Yt. 12.3):

“Ey sen, kutsal Raşnu! Ey en gerçek Raşnu! En iyiliksever Raşnu! En bilgili Raşnu! En anlayışlı Raşnu, beni en önceden bilen Raşnu! En ileri görüşlü Raşnu, ben Raşnu, adaletin en iyi uygulayıcısı! Raşnu, hırsızların en iyi vurucusu; Yaralanmayan, en iyi katil, vurucu ve haydutların yok edicisi! Dünyanın hangi yerinde olursan ol, insanların yaptıklarını izliyor ve hesap veriyorsun... (?)”⁹⁵

Vendidad 4.54-55’te eğer bir şüpheli, yargıç Raşnu’ya aykırı davranarak yalan yere yemin ederse ve Miθra’yı sözleşme veya vaade aldatırsa, ağır şekilde cezalandırılacaktı.⁹⁶

Şimon’un Tarihi’nde, Kral II. Şāpur (309-79) adına çift vergi toplamayı reddetti. Şehitlik’te vergiyi ibadeti ile ödedi. Bu metinlerin müelliflerinin, din daşlarına II. Şāpur döneminde karşılaştıkları çalkantıları hatırlatmaları neden gerekti? Bu anlatılar, diğer birçok kişi arasında piskopos Şimon’un kralın iradesine nasıl boyun eğmediğini gösterdi. Bunlar, iktidar gücü ile piskoposların manevi gücü arasında uygun bir ilişki örüntüsü tanımlamaya yardımcı oldu. Bu anlatılar, kiliselerin, iktidar düzeninin taleplerine karşı çıkan ve onları patronları olarak güvenen toplumu savunan sözde “güçsüz” piskoposlar olarak meşruiyetinin kaynağıdır. Dinin toplumsal uyumu güçlü bir şekilde teşvik ettiği araçları anlamak, bizi Hristiyan topluluğunu Sasani İmparatorluğu’na entegre etmenin karmaşıklıklarını takdir etmeye götürecek bir alan açar. Örneğin, krallığın nitelikleri Zerdüşt kozmolojisinin merkezindeydi:

“Kral dedi ki, “Yaşayan tanrıyı itiraf etseydin, bir mazeretin olurdu. Ama aslında söylediğin gibi çarnuha gerilmiş bir tanrıya inanıyorsun. Şimdi bana itaat et ve burada, tüm yaratılışın yaşadığı doğuşunda güneşe tapın, sana en muhteşem armağanları vereceğim ve senin için sayısız armağan biriktireceğim, seni tüm krallığımı boyunca büyük ve güçlü yapacağımı.”⁹⁷

Kralın, Şimon’un güneşe dua etmeyi reddetmesine verdiği tepki ve tanrılara saygı göstermekle krallığa sadakat arasında kurduğu bağlantı, onun bu

⁹⁵ Yt. 12.7-8.

⁹⁶ Hanns-Peter Schmidt, “Mithra I. Mitra in Old Indian and Mithra In Old Iranian”, *Encyclopædia Iranica*, 2018, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithra-i> (Erişim Tarihi: 26.12.2024).

⁹⁷ *Martyrdom of Blessed Şimon bar Şabba’e*, s. 14.

tür dini ritüelleri hem tanrıların yardımını sağlayabilecek bir eylem hem de imparatorluktaki farklı gruplar arasındaki boşlukları kapatabilecek, gerginliği azaltabilecek güçlü ve önemli bir ritüel olarak gördüğünü göstermektedir. Güneşe tapınma ritüeli, “temel çatışmaları örtbas etmek” için bir araç olarak görülebilirdi. Bazı araştırmacılar, ritüellerin grupların ve bireylerin anlaşmazlıklarını bir süreliğine unutmalarına yardımcı olduğunu ve böylece bir miktar iyi niyet ve istikrarın ortaya çıkabileceğini öne sürer.⁹⁸ Foucault, *Discipline and Punish*’te bu hususu şöyle açıklar:

“Ceza sistemleri bedenin belirli bir ‘politik ekonomisi’ içine yerleştirilmelidir; şiddetli veya kanlı cezalandırma kullanmasalar dahi, hatta hapsedme veya düzeltme gibi ‘hoşgörülü’ yöntemler kullansalar bile, söz konusu olan her zaman bedendir: beden ve onun güçleri, yararlılığı ve uysallığı, dağıtımı ve teslimiyeti... Beden aynı zamanda doğrudan doğruya politik bir alana dahildir; iktidar ilişkileri onun üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir; onu kuşatırlar, işaretlerler, eğitirler, işkence ederler, görevler yapmaya, işaretler yaymak için törenler yapmaya zorlarlar.”⁹⁹

Hagiografi, piskoposun “ritüelin pelerini” altında saklanmaya istekli olmadığıyla övünür. Güneşe eğilme ritüelinde bedenini yönlendirmeye çalışan güç değişti, piskopos ve takipçilerinin kamusal infazında kendini gösterdi.¹⁰⁰ Piskopos ile kraliyet sarayındaki yaşlı Hristiyan hadım Gushtazad arasındaki karşılık, ritüele geçici olarak katılmayı kabul etti ancak yaptıklarından pişman oldu ve anlatıda şehitliği memnuniyetle karşıladı. Bu anlatı esasında izleyicilere inançlarında kararlı kalmaları için bir hatırlatmadır:

“Gushtazad ikinci kez haber gönderdi ve ona [Şimon] dedi ki: ‘Bu günahımı bu sefer bağışla ve bir daha asla işlemeyeceğim!’ Şimon cevap verdi ve ona haber gönderdi: ‘Bu seni affedebileceğim bir günah değil, seni affedebileceğim bir suç da değil. Sen bir günah değil, bir küfür işledin! Tanrımı inkâr ettin. Seni kim affedebilir? Sana hayat veren Mesih’ten yüz çevirdin- hangi ölümlü insan senin ölümlülüğüne hayat verebilir?... Kötü bir cezayı hak ediyorsun

⁹⁸ Max Gluckman and Forde Daryll, *Essays on the Ritual of Social Relations*, Manchester: Manchester University Press, 1962, s. 40

⁹⁹ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trs. Alan Sherdian, New York: Vintage Books Division of Random House, 1977, s. 25.

¹⁰⁰ *History of Blessed Şimon bar Şabba’e*, s. 95.

*çünkü görüşün geçici ihtişamdan dehşete kapıldı ama görkemli ve kutsal olan-
dan, gizli varlıktan, tüm çağların kralından korkmadın...*¹⁰¹

Gushtazad'ın abartılı din değiştirmesi anlatımı, geçici olsa da gelecekte okuyuculardan benzer davranışlar elde etmek için bir örnek olarak verilmiştir. Herkes şehit olmaya hazır olmadığından, Hristiyanların hayatlarına inançla-
rından daha fazla değer vermeleri olasıdır. Daha fazla insanın hayatlarını ko-
rumak için bir tanrıya “geçici olarak” haraç ödemesi olasılığı vardır ki bu da
tam olarak hagiografinin açıklığa kavuşturmak istediği konudur. Herhangi bir
nedenle herhangi bir süre için din değiştirmek, hayatı korumak için bile olsa
affedilemez bir günahıdır. Ancak mürted hayatını şehitlik yoluyla sunarak kayıtları
düzeltirse affedilebilecek bir günahıdır. Şimon ve Guştazad'ın durumunda,
kralın Hristiyan topluluğu ile krallık arasındaki temel ayrılığı örtmek yerine
kısa bir süre giyilmesini istediği güneş tapınmasının ritüel pelerini onu parça-
ladı ve çatışmayı açığa çıkardı. Lincoln'ün ifade ettiği gibi, daha önce kurul-
muş bir bütünleşme düzeyi bir toplumda bu şekilde bozuldu.

Toplumun düzgün ve uyumlu bir şekilde işlemesi için gerekli olan toplu-
lulukların bütünleşmesi, çok sayıda örtüşen sistem ve mekanizmaya bağlıydı:
hukuk, pedagoji, görgü kuralları, estetik ve ideoloji, özellikle de dini ideoloji.¹⁰²
Bu dürtü, kralın Şimon'a “*şimdi vergileri bir kenara bırakalım. Ancak bu ko-
nuda sana tavsiyem, bütün benimle güneş tanrısına tapman ve sen ve tüm
halkın hayatta kalacaksınız*” dediği Şehitlik'te görülmektedir.¹⁰³ Ancak konu
kral için ne kadar önemliyse, tek tanrılı bir inanca bağlı olan ve Gerçek Tanrı'dan başka hiçbir Tanrı'ya tapınmayan piskopos için iki kat daha önemliydi.
Nüfusun bazı kesimlerinin birbirinden yabancılaştığı (dini, siyasi, ekonomik,
coğrafi, ahlaki, estetik veya kültürel farklılıklar nedeniyle) bu gibi durumlarda,
toplumsal bütünleşmeyi sürdürmenin normal, daha az dramatik ve daha az
kanlı yolları başarısız oldu. Bunun yerine, çatlak genişledi ve insan hayatlarına
mal oldu.

¹⁰¹ *History of Blessed Şimon bar Şabba'e*, s. 32.

¹⁰² *History of Blessed Şimon bar Şabba'e*, s. 32.

¹⁰³ *History of Blessed Şimon bar Şabba'e*, s. 89.

SONUÇ

V. yüzyılda yazılan Farsça Elçilerin İşleri, IV. yüzyılda bir piskoposun ne yapmaya yetkili olduğunu ve neleri yapabileceğini yansıtır. Bu eser, V. yüzyılda Hristiyan topluluğunun uygun bakış açısının ne olduğu, bir piskoposun topluluğu ve imparatorluk karşısındaki yeri ve statüsü ve bir Hristiyan'ın hayatını nasıl yaşaması gerektiği konusunda fikir verir. Bu anlatılar, gelecekte bu ayrımı sürdürme beklentisini güçlendirdi ve yeniden yarattı. Bu anlatıların şekillendirdiği sınır, bizi -Hristiyanları, esirleri, zulüm görenleri, şehitleri- onlardan -emperyal yetkililerden, kraldan, Magilerden ve Yahudilerden- ayırdı. Kimlik oluşturma süreci, kralın uyguladığı şiddete karşı ve buna yanıt olarak gelişti. Kral, dini bir uygulamayı talep etti: Güneş tapınması, piskopos tarafından yapılırsa toplumunu onları bekleyen cezadan kurtarabilecek bir ritüeldi. Ritüelin icrası, kralın vergiler konusundan daha önemliydi, vergileri, mali önemlerinden dolayı değil, imparatorlukta çok aranan bir birliğin sembolü olduğu için talep etti. Bu birliğe direnen piskopos ve arkadaşları isyancı ve sorun çıkaran kişiler olarak muamele gördüler. Onların kamusal infazları, benzer itaatsizlikleri engellemek için acılarına tanık olan halk arasında dolaşacak bir görüntü yaratmak içindi. Ancak, konsilin piskoposuna uygulanan şiddet ve zorluk, Süryani kaynaklarında onun erdeminin bir göstergesi olarak yankılandı ve İsa ve Judas Maccabeus'un eylemlerine benzer bir eylem olarak övüldü.

KAYNAKÇA

Al-Tabarī, Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk, çev. by C. E. Bosworth as *The History of al-Tabarī*, vol. V, *The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, Albany: State University of New York Press, 1999.

BAUM, Wilhelm, vd., *The Church of the East*, New York; London: Routledge Curzon, 2002.

BIDEZ, Joseph, HANSEN G. Christian, *Sozomenus, kirchengeschichte (GSC 50; 1960), s. 61-65 (III. 9-10)*; Lucas Van Rompay, Shem'on bar Šabba'e, *Gorgias Encyclopedia Dictionary of the Syriac Heritage*, Ed. Sebastian Brock, Aaron Butts, George Kiraz, Lucas Van Rompay, Piscataway: Gorgias Press, 2011.

BRAUN, Oscar, *Märterkten Ausgewählte Akten persicher Märtyrer*, Bibliothek der Kirchengväter, I Reihe, Band Kempten, Munich, 1915.

- BROCK, Sebastian, "A Guide to the Persian Martyrs Acts", *The History of the Holy Mar Ma'in with a Guide to the Persian Martyrs Act*, Piscataway; Gorgias Press, 2008, s. 77-125.
- BROCK, Sebastian, "Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties", *Studies in Church History*, sayı: 18, 1982, s. 1-19.
- CHAUMONT, Marie-Louise, *La christianisation de l'empire iranien: Des origines aux grandes persecutions du IV Siecle*, Leuven: Peeters, 1988.
- Chronicle of Se'ert*, Histoire Nestorienne Inédite, Chronique de Se'ert. Text Arabe avec Traduction Française, Ed. ve çev. Addai Sher R. Griveau. Patrologia, Orientals, sayı: 4. Paris: Firmin-Didot, 1908-1919.
- Chronicle of Se'ert, Histoire Nestorienne in édite*, Arapçadan Fransızcaya çeviren Ed. Addai Scher ve R. Griveau et al., Patrologia Orientals, Paris: Firmin-Didot, 1908-1919, Bölüm I.
- Dânâk-u Mainyô-i Khrad; Pahlavi Pazand and Sanskrit Texts*, Ed. T. D. Anklesaria, n.p. (Bombay), 1913, Bölüm 53.
- DARYAEE, Touraj, "ŠĀPUR II", *Encyclopædia Iranica*, 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/shapur-ii> (Erişim Tarihi: 18 Kasım 2024).
- DELEHAYE, Père Hippolyte, S.J., Bollandist, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, çev. V. M. Crawford, University of Notre Dame Press, 1961.
- Eusebius, of Caesarea, History of the Martyrs in Palestine: Discovered in a Very Ancient Syriac Manuscript* Ed. W. Cureton London and Edinburgh, Paris: Williams ve Norgate: C. Borroni, 1861.
- FINLEY, Moses, *The Ancient Economy*, Berkeley: University of California Press, 1973.
- FOUCAULT, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trs. Alan Sheridan, New York: Vintage Books Division of Random House, 1977.
- GLUCKMAN, Max ve DARYLL Forde, *Essays on the Ritual of Social Relations*, Manchester: Manchester University Press, 1962.
- GOODBLATT, David M., "The Poll Tax in Sasanian Babylonia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XXII, s. 233-295.

- GOTTHEIL, Richard ve BACHER, Williem, “Exilarch”, *Jewish Encyclopedia*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5937-exilarch>, (Erişim Tarihi: 22.01.2025).
- GRAEBER, David, *Debt: The First 5,000 Years*, Brooklyn, N.Y.: Melville House, 2011.
- GYSELEN, Ryka, “Economy in the Sasanian Period”, *Encyclopædia Iranica*, cilt VIII, sayı: 1, s. 104-107; <http://www.iranicaonline.org/articles/economy-iv> (Erişim Tarihi: 28 Aralık 2024).
- HARRAK, Amir, *The Acts of Mar Mari the Apostle*, 2005, Syr., İngilizce Versiyonu.
- HUYSE, Philip, Die Dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an Der Ka’ba-I Zardušt (ŠKZ) 3:1, *Corpus Inscriptionum Iranicarum* London: School of Oriental and African Studies, 1999.
- Inscription of Ka’abe Zartusht, (ŠKZ).*
- KENNEDY, Hugh, “From Shahrestan to Medina,” *Studia Islamica*, sayı 102, 2006, s. 5-35.
- KETTENHOFFEN, Eric, “Deportation, ii. In the Parthian and Sasanian Periods,” in *Encyclopedia Iranica*, VII, Costa Mesa: Mazda Publishers, 1996, s. 297-308.
- KITCHEN, R. A., Bnay Qyama, Bnat Qyama, *Gorgias Encyclopedia Dictionary of the Syriac Heritage*, Ed. Sebastian Brock, Aaron Butts, George Kiraz, and Lucas Van Rompay, Piscataway: Gorgias Press, 2011.
- KMOSKO, Michael, *Saint Šimon Bar Šabbā’ē: Martyrium et Narratio*, PS 2, Paris, 1907, s. 690-713.
- KOTWAL, M. Firoze, KREYENBROEK, Philip G., RÜSSEL R. James (Çev ve Ed.), *Hērbedestān and Nērangesān I: Hērbedestān*, *Studia Iranica*, Chaier 10, Paris 1992.
- LIEU, Samuel N. C., “Captives, Refugees and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian”, *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceeding of a Colloquium Held at the University of Sheffield in April 1986*, Ed. Philip Freeman ve David Kennedy, Oxford, 1986.
- LINCOLN, Bruce, *Discourse and the Construction of Society: Comparative Studies of Myth, Ritual, and Classification*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

- MACKENZIE, Nail David, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford, University of Oxford Press, 1971.
- Martyrdom and the History of Blessed Simeon bar Šabba'e*. Translated by Kyle Smith, Piscataway: Gorgias Press, 2014.
- Martyrdom of Pusa'i*, in *Acta martyrum et sanctorum II*, Ed. Paul Bedjan, Paris: Otto Harrassowitz, 1891.
- Martyrdom of Simeon*, Armenian version. *Patmutiwn Varuts Srboyn Shmawoni Episkoposi ew chař i Vkaysn Arewelits*, in *Sop'erk' Haykakank'* series, sayı: 20, Verentik: Tparan Mkhit'areants', 1854, s. 8-158.
- Martyrdom of Simeon*, In *Patrologia Syriaca*, edited by Michael Kmosko, Paris: Firmin-
- MCCULLOUGH, W. Stewart, *A Short History of Syriac Christianity to the Rise of Islam*, Atlanta: Scholars Press, 1982.
- Menander Protecotr, FHG IV, fig. II, Beate Dignas ve Engelbert Winter, Rome and Persia in Late Antiquity Neighbors and Rivals*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Menander Protecotr, FHG IV, fig. II, Beate Dignas ve Engelbert Winter, Rome and Persia in Late Antiquity Neighbors and Rivals*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- MORONY, Michael, "Population Transfers between Sasanian Iran and the Byzantine Empire", *La Persia e Bisanzio: Convegno internazionale*, Ed. Antonio Carile et al., Rome: Academia dei Lincei, 2004, ss. 161-179.
- MORONY, Michael, "Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt XVII, sayı 2, 1974, s. 113-135.
- NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm, *A Genealogy of Morals*. Ed. Alexander Tille, New York: Macmillan, 1897.
- PANAINO, Antonio ve PINGREE, David, "Saturn, the Lord of the Seventh Millennium", *East and West*, cilt XLVI, sayı 3/4, 1996, s. 235-250.
- Patmutiwn Varuts Srboyn Shmawoni Episkoposi ew chař i Vkaysn Arewelits*, in *Sop'erk' Haykakank'* series, sayı 20, Verentik: Tparan Mkhit'areants', 1854, s. 8-158. (BHO 1118).

- PAYNE, Richard, *A State of Mixture: Christian, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, 2015.
- Peter the Patrician, Fragmenta Historicorum Graecorum IV*, Ed. Carolus Müller, Paris, 1868, s. 181-191.
- RAPP, Claudia, *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkeley: University of California Press, 2005.
- SACHAU, Eduard, "Vom Christentum in der Persis," Sitzungsberichte der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaft en-*Sitzung der philosophisch-historischen Klasse*, 1916, s. 958-980.
- SCHMIDT, Hanns-Peter, "Mithra I. Mitra in Old Indian and Mithra In Old Iranian", *Encyclopædia Iranica*, 2018, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithra-i> (Erişim Tarihi: 26.12.2024).
- SKJAERVO, Prods O., *The Spirit of Zoroastrianism*, New Haven: University of Yale, 2011.
- SMITH, J. Payne (Mrs. Margoliouth), *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford: Clarendon Press, 1903.
- SMITH, Kyle, "Constantine and Judah the Maccabee: History and Memory in the *Acts of the Persian Martyrs*", *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, sayı 12, 2012, s. 16-33.
- SMITH, Kyle, *The Martyrdom and History of Blessed Şimon bar Şabba'e*, Piscataway, NJ, Gorgias Press, 2014.
- Sozomen, Ecclesiastical History [HE]*, Ed. J. Bidez veG. Hansen, GCS n.f. 4. Berlin, 1995.
- SUNDERMANN, Werner, "Mani", *Encyclopædia Iranica*, 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/mani-founder-manicheism> (Erişim Tarihi: 08 Ocak 2025).
- Synodicon Orientale*, Ed. ve Çev. J. B. Chabot. Paris, 1902.
- WIDENGREN, Geo, "The Establishment of the Sasanian Dynasty in the Light of New Evidence," *La Persia nel Medioevo*, Rome: Atti del Convegno Internazionale, 1971, s.140-142.
- WIDENGREN, Geo, "The Status of the Jews in the Sassanian Empire", *Iranica Antiqua* 1, 1961, s. 135-138.

WOOD, Philip, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, 2013.

KAZAKİSTAN'DAKİ SOVYET ÇALIŞMA KAMPLARININ GÜVENLİK YAPILARI ÜZERİNE BİR ANALİZ*

HASAN GÖRAL**

Öz: Sovyetler Birliği'nin otoriter yönetim yapısının kurumsallaştığı alanlardan biri olan GULAG sistemi, geniş bir coğrafyaya yayılan kamplar aracılığıyla siyasi, ekonomik ve toplumsal işlevler üstlenmiştir. Bu sistemin en önemli merkezlerinden biri konumuna gelen Kazakistan, yalnızca zorla çalıştırma uygulamalarının yürütüldüğü bir alan değil, aynı zamanda sıkı güvenlik ve denetim mekanizmalarının sistematik biçimde tesis edildiği bir coğrafya olmuştur. Ülkede kurulan geniş ölçekli kamp yapıları, mahkûmlar üzerinde fiziksel kontrolün yanı sıra psikolojik baskı ve ideolojik disiplinin kurumsallaştığı mekânlar hâline gelmiştir. Kamp yönetimleri, Sovyet güvenlik aygıtının doğrudan bir uzantısı olarak faaliyet göstermiş, gözetim ve disiplin uygulamalarıyla merkezî otoritenin toplumsal kontrol hedeflerini sahada gerçekleştirmiştir. Bu konunun incelenmesi, otoriter rejimlerin güvenlik temelli toplumsal kontrol stratejilerinin tarihsel süreçteki uygulama biçimlerini anlamlandırmak açısından önem arz etmektedir. Bu çalışma, Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan'da kurulan çalışma kamplarının güvenlik yapısını kurumsal, işlevsel ve ideolojik boyutlarıyla analiz etmeyi hedeflemektedir. Araştırma kapsamında kamp içi güvenlik önlemleri, kolluk kuvvetleri ile kamp idaresi arasındaki ilişkiler, kaçışlara karşı uygulanan fiziksel ve psikolojik yöntemler ile disiplin politikaları bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu bağlamda, kamp sisteminin yalnızca ekonomik bir araç olmadığı, aynı zamanda devletin güvenlik mantığını toplumsal alanlara nüfuz ettirme biçiminin bir tezahürü olduğu ortaya konmuştur. Çalışma, güvenlik aygıtlarının toplumsal yapıyı şekillendirme araçlarına dönüşme sürecine dair tarihsel bir değerlendirme sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Güvenlik Politikaları, Gulag Sistemi, Kazakistan Çalışma Kampları, Toplumsal Kontrol, Totaliter Rejimler.

* Bu makale, "Kazakistan'daki Çalışma Kampları (1930-1953)" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrenci, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, hasangoral79@gmail.com, ORCID: 0009-0007-3331-4793.

AN ANALYSIS OF THE SECURITY STRUCTURES OF SOVIET LABOR CAMPS IN KAZAKHSTAN

Abstract: The GULAG system, one of the domains in which the authoritarian governance structure of the Soviet Union was institutionalized, assumed political, economic, and social functions through a network of camps spread across a vast territory. Kazakhstan, which became one of the most significant centers of this system, was not only a site for the implementation of forced labor practices but also a region where strict security and surveillance mechanisms were systematically established. The large-scale camp structures built in the country became sites where psychological pressure and ideological discipline were institutionalized alongside physical control over prisoners. Camp administrations functioned as direct extensions of the Soviet security apparatus, implementing surveillance and disciplinary measures to fulfill the central authority's objectives of social control on the ground. Examining this issue is crucial for understanding how security-based strategies of social control were implemented by authoritarian regimes in historical contexts. This study aims to analyze the security structure of labor camps established in Kazakhstan during the Soviet period from institutional, functional, and ideological perspectives. It examines internal security measures within the camps, the relationship between law enforcement bodies and camp administrations, physical and psychological methods employed to prevent escapes, and disciplinary policies through a comprehensive approach. The study demonstrates that the camp system was not merely an economic instrument but also a manifestation of the state's logic of security penetrating into the social sphere. It offers a historical assessment of the process through which security apparatuses evolved into tools for shaping the social structure.

Keywords: Soviet Security Policies, Gulag System, Labor Camps in Kazakhstan, Social Control, Totalitarian Regimes.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin totaliter yapısı, toplumu dönüştürme ve denetim altında tutma hedefi doğrultusunda geliştirdiği politikalarla biçimlenmiştir. Bu bağlamda GULAG sistemi, yalnızca siyasi muhaliflerin cezalandırılması ya da ekonomik kalkınmaya katkı sağlama amacıyla oluşturulmuş bir yapıdan ibaret değildir; aynı zamanda güvenlik, gözetim ve toplumsal disiplinin sistematik olarak uygulandığı kapsamlı bir kontrol mekanizmasıdır. Zorunlu çalışma politikalarının hayata geçirilmesiyle birlikte, kısa süre içinde ülke genelinde yaygın bir kamp ağı inşa edilmiş; bu kamplar özellikle ulaşımı güç, stratejik

öneme sahip bölgelerde konumlandırılmıştır. Söz konusu yapılar, mahkûmları fiziki izolasyona tâbi tutarken, aynı zamanda devletin ideolojik hedefleriyle güvenlik önceliklerini bir araya getirdiği, merkezî otoritenin mutlak kontrol sağladığı alanlara dönüşmüştür. Bu çerçevede çalışma kampları, Sovyet iktidar aygıtının güvenlik ve toplumsal mühendislik işlevlerini somutlaştıran yapılar arasında yer almaktadır.¹

Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, GULAG sisteminin coğrafi ve stratejik açıdan en önemli merkezlerinden biri konumuna gelmiştir. Geniş bozkır alanları, düşük nüfus yoğunluğu ve sert iklim koşulları gibi etkenler, bu bölgeyi Sovyet otoriteleri açısından hem izolasyon politikalarının uygulanabileceği hem de ekonomik potansiyelin değerlendirilebileceği bir mekâna dönüştürmüştür. *Karlag*,² *Steplag*³ ve *Aljir*⁴ gibi büyük kamp kompleksleri bu coğrafyada inşa edilmiş; on binlerce mahkûmun çeşitli gerekçelerle bu kamplarda

¹ Anne Applebaum, *Gulag: A History*, New York, Doubleday, 2003, s. 50-53.

² *Karlag* (*Karaganda Islah ve Çalışma Kampı*), 1931 yılında Karaganda bölgesinin Dolinka kasabasında kurulmuş olan geniş çaplı bir kamp kompleksidir. Sovyetler Birliği'nin GULAG sistemi içerisinde en büyük kamplardan biri hâline gelen Karlag, 1930'lu yıllar boyunca hem "halk düşmanı" ilan edilen siyasi mahkûmları hem de adi suçluları barındırmıştır. Kamp, başta tarımsal üretim ve hayvancılık olmak üzere, inşaat gibi çeşitli alanlarda zorunlu mahkûm emeğine dayalı üretim faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. On binlerce kişi bu kampta ağır koşullar altında çalıştırılmıştır. Sovyet rejimi, Karlag üzerinden hem ekonomik kalkınmayı hedeflemiş hem de güvenlik politikalarını pekiştirmiştir. Bu çok yönlü işleviyle Karlag, Kazakistan'daki kamp sisteminin merkezi örneklerinden biri olarak tarihsel önem taşımaktadır.

³ *Steplag* (*Stepnoy Çalışma Kampı*), İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1948 yılında Cezkazgan (Jezkazgan) bölgesinde kurulmuştur. "Özel Kamp No. 4" adıyla da bilinen bu kamp, vatana ihanet, casusluk ve milliyetçilik gibi ağır siyasi suçlardan hüküm giymiş erkek mahkûmlar için tasarlanmıştır. Kazak bozkırının sert doğa koşulları ve coğrafi izolasyonu içinde yer alan kamp, yüksek güvenlik önlemleriyle dikkat çekmektedir. Burada tutulan mahkûmlar, Sovyet ceza sisteminde "özellikle tehlikeli" olarak sınıflandırılmış ve ağır çalışma koşullarına maruz bırakılmıştır. Gözetim sistemleri, disiplin uygulamaları ve fiziki sınırlandırmalar kamp yaşamını şekillendiren temel unsurlar olmuştur. Steplag, Sovyetler Birliği'nin seçici ve baskıcı güvenlik stratejilerini yansıtan karakteristik bir örnek olarak öne çıkar.

⁴ *Aljir* (*Akmola Kadınlar Kampı*), 1938 yılında Akmola bölgesinde, bugünkü Astana yakınlarında kurulmuştur. "Akmola Ceza Kampı -Vatan Hainlerinin Eşleri" olarak adlandırılan bu kamp, yalnızca hükümlülerin eşleri, anneleri ve kız kardeşleri gibi yakın kadın akrabaların tutulduğu, Sovyet sistemindeki ender örneklerden biridir. "Vatan hainlerinin eşleri" olarak damgalanan bu kadınlar, herhangi bir kişisel suça dayanmaksızın topluca cezalandırılmıştır. Aljir, Sovyet baskı rejiminin kadınlara yönelik kolektif suçlama ve cezalandırma politikalarını simgeleyen çarpıcı bir örnek olarak öne çıkar. Kamp, aynı zamanda aile kurumunu ideolojik temizlik hedefi doğrultusunda dönüştürme çabasının bir yansımasıdır. GULAG sistemi içerisindeki cinsiyetlendirilmiş şiddet pratiklerinin belirgin biçimde görüldüğü merkezlerden biri olarak da tarihsel önem taşımaktadır.

tutulmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu kamplar yalnızca siyasi suçlulara değil, aynı zamanda etnik sürgünlere, dini azınlıklara ve adi suçlulara da ev sahipliği yapmıştır. Kazakistan'daki kamp ağları, Sovyet ceza sisteminin çok katmanlı yapısını ve güvenlik stratejilerinin coğrafi faktörlerle nasıl bütünleştirildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu çerçevede, bölgedeki uygulamalar kamp sisteminin ideolojik yönelimi, ekonomik işlevi ve güvenlik politikalarının eşzamanlı ve birbirini tamamlayıcı biçimde yürürlüğe konulduğu örnekleri ortaya koymaktadır.⁵

Sovyet kamp sistemi üzerine yapılan çalışmalar, çoğunlukla mahkûmların yaşamı koşulları, zorunlu emek süreçleri ve totaliter devletin kurumsal tezahürleri çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak bu literatürde, kamp sisteminin güvenlik boyutu, disiplin mekanizmaları ve iç denetim uygulamaları genellikle ikincil bir tema olarak ele alınmıştır. Oysa bu yapıların işleyişinde güvenlik, yalnızca destekleyici bir unsur değil, sistemin sürekliliğini ve etkinliğini sağlayan yapısal bir bileşendir. Kamp çevresine konuşlandırılan askerî birlikler, iç güvenlik devriyeleri, kaçışları önlemeye yönelik fiziki düzenekler ve muhbir ağları; kamp mekânını yalnızca bir cezalandırma alanı değil, aynı zamanda çok katmanlı bir gözetim ve kontrol yapısı hâline getirmiştir. Bu bağlamda, Kazakistan'daki kamp sistemlerinin güvenlik mimarisi, Sovyet devletin kolluk mantığını ve toplumsal disiplin anlayışını anlamak açısından önemli bir analitik çerçeveye sunmaktadır.

Çalışmanın temel amacı, Kazakistan'daki Sovyet çalışma kamplarının iç ve dış güvenlik yapısını çok boyutlu bir perspektifle analiz etmektir. Bu çerçevede, kamp içi disiplin politikaları, mahkûmlar üzerindeki gözetim ve denetim araçları, kaçışlara karşı geliştirilen önlemler ile kamp yönetimi ve güvenlik birimleri arasındaki kurumsal ilişkiler sistematik biçimde ele alınacaktır. İnceleme, yalnızca fiziksel güvenliğe odaklanmakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda bu güvenlik düzenlemelerinin toplumsal kontrol işlevine nasıl hizmet ettiğini de ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma, arşiv belgeleri, tanıklıklar ve ikincil akademik kaynaklar temelinde yürütülmekte; nitel analiz yöntemiyle güvenlik yapılarına ilişkin çok katmanlı bir çözümleme sunulmaktadır. Bu kapsamda, kamp yönetimlerinin başta NKVD olmak üzere Sovyet güvenlik aygıtıyla kurduğu kurumsal bağlar, disiplinin uygulama biçimleri ve gözetim mekanizmalarının işleyişi ayrıntılı biçimde incelenecektir. Çalışma, güvenlik

⁵ Hikmet Demirci, "Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk", *Türk Dünyası Araştırmaları* 127 (251), 2021, s. 242-243.

çalışmaları ile kamp tarihçiliğini bir araya getirerek disiplinler arası bir yaklaşım ortaya koymayı hedeflemektedir.

Sovyet kamp sistemine dair literatürde, güvenlik mekanizmaları çoğunlukla ikincil bir unsur olarak ele alınmıştır. Bu çalışma, Kazakistan örneği üzerinden yürütülen analizle, kamp güvenliğinin yalnızca fiziksel önlemlerle sınırlı olmadığını; aynı zamanda ideolojik kontrol ve toplumsal mühendislik stratejilerinin önemli bir aracı olarak kurgulandığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma hem tarih yazımına hem de güvenlik çalışmalarına disiplinler arası bir katkı sunmaktadır. Sovyet kolluk sisteminin kamp düzeyindeki yansımaları incelenerek, güvenlik-devlet ilişkisine dair daha derinlikli bir kavrayış geliştirilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, disiplinin araçsallaştırılması, iç kontrol biçimlerinin kurumsallaşması ve ceza mekanizmalarının toplum üzerindeki etkileri bakımından anlamlı bir çözümleme zemini sunmaktadır. Bu yönüyle araştırma, totaliter rejimlerde güvenlik politikalarının hem kamusal hem de kapalı mekânlardaki tezahürlerini kavramsal bir bakış açısıyla değerlendirmeye olanak sağlamaktadır.

1. SOVYET KAMP SİSTEMİNDE GÜVENLİK YAPILANMASI

Sovyetler Birliği'nin erken dönem güvenlik politikaları, Leninist ideolojinin devrimci savunma anlayışı ile şekillenmiş, toplumsal muhalefeti bastırma ve rejimi koruma amacı taşıyan bir baskı aygıtı olarak kurgulanmıştır. Bu anlayış, yalnızca muhalif unsurlara değil, aynı zamanda geniş halk kitlelerine yönelik gözetim ve disiplin mekanizmalarının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından kurulan Çeka,⁶ bu politikanın ilk kurumsal ifadesi olmuş, kısa süre içinde yerini GPU ve sonrasında OGPU gibi daha yapısal güvenlik örgütlerine bırakmıştır. 1934'te oluşturulan NKVD,⁷ hem iç

⁶ Çeka (*Vserossiyskaya Chrezvychaynaya Komissiya po Borbe s Kontrevolyutsiey i Sabotazhem- Tiim Rusya Karşı-Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu*), 20 Aralık 1917 tarihinde Sovyet hükümeti tarafından kurulan ilk merkezi güvenlik ve istihbarat teşkilatıdır. Başta karşı-devrim, sabotaj ve spekülasyonla mücadele amacıyla oluşturulan Çeka, kısa sürede geniş yetkilere sahip bir baskı ve infaz aygıtına dönüşmüştür. Felix Dzerjinski'nin başkanlığında faaliyet gösteren bu kurum, 1922 yılında GPU (Devlet Siyasi İdaresi) yapısına dönüştürülmüştür.

⁷ NKVD (*Narodnyy Komissariat Vnutrennikh Del*- Halk İçişleri Komiserliği), 10 Temmuz 1934 tarihinde kurulan, Sovyetler Birliği'nin iç güvenlik, polis teşkilatı ve kamp sistemlerini yöneten merkezi devlet organıdır. NKVD, yalnızca kamu düzenini ve iç güvenliği sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Gulag kamp sistemlerinin yönetiminden, kitlesel tutuklamalar ve infazlardan sorumlu olmuştur. 1937-1938 yıllarını kapsayan "Büyük Tasfiye" sürecinde önemli

güvenliğin hem de kamp sistenlerinin ana yürütücüsü konumuna gelmiştir. Bu yapı, güvenliği ideolojik sadakat temelinde tanımlayarak, ceza ve zorunlu çalışma kurumlarını doğrudan devletin sürekliliği ve merkezî otoritesinin korunmasıyla ilişkilendirmiştir.

Sovyet güvenlik anlayışı, kamp sisteminin kuruluşundan itibaren işleyişin merkezinde yer almıştır. Kamplar yalnızca cezalandırma mekânı değil, aynı zamanda ideolojik yeniden yapılandırmanın uygulandığı yerler olarak tasarlanmıştır. Bu bağlamda, güvenlik unsurları yalnızca fiziki koruma sağlamakla kalmamış; bireylerin düşünsel ve davranışsal dönüşümünü izleyen, denetleyen ve yönlendiren bir araç işlevi de görmüştür. Kamplarda uygulanan sistematik disiplin ve gözetim politikaları, mahkûmlar üzerinde tam kontrol sağlamayı hedeflemiştir. Sovyet güvenlik anlayışında birey, potansiyel bir tehdit olarak görülmüş; bu nedenle kamplar, tehdidin kontrol altında tutulduğu, sınırlandırıldığı ve yeniden biçimlendirildiği mekânlara dönüşmüştür. Bu yaklaşım, güvenliğin sadece dış tehditlere değil, içsel muhalefete karşı da seferber edilmesini gerektirmiştir.⁸

Sovyet kamp sisteminde güvenlik yapılanması, yalnızca fiziksel denetimle sınırlı kalmamış, merkeziyetçi bir örgütlenme anlayışıyla tüm idari işleyişe nüfuz etmiştir. NKVD'nin merkezi komuta yapısı altında biçimlenen bu düzen, kampların kendi içinde özerk değil, doğrudan Moskova'ya bağlı birimlerce denetlenmesini garanti altına almıştır. Bu yapı, rejim içi tutarlılığı ve ideolojik homojenliği sağlamak amacıyla yerel karar alma süreçlerini büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Kamp içindeki güvenlik personelinin, yalnızca düzeni sağlamakla değil, mahkûmların ruhsal ve ideolojik eğilimlerini analiz etmekle de yükümlü kılınması, güvenliğin düşünsel bir tahakküm aracı haline geldiğini göstermektedir. Mahkûmların davranış kalıplarının düzenli olarak raporlanması, olası muhalefetin erken teşhisini mümkün kılmış; böylece kamplar yalnızca cezai değil, aynı zamanda önleyici ve yönlendirici kurumlara dönüşmüştür. Bu strateji, Sovyet otoritesinin güvenliği ideolojik sadakatle özdeşleştiren yapısal zihniyetini yansıtmaktadır. Güvenlik personelinin ideolojik eğitimden geçirilmesi, kamp rejimini uygulayanların da denetim altında tutulduğu bir mekanizma olarak işlemekteydi. Böylece rejimin sürekliliği, yalnızca yukarı-

bir rol oynamış; özellikle Lavrenti Beriia döneminde etkinliği daha da artmıştır. NKVD, 1946 yılında İçişleri Bakanlığı (MVD- Ministerstvo Vnutrennikh Del) olarak yeniden yapılandırılmıştır.

⁸ Paul Gregory, *Lenin's Brain and Other Tales from the Secret Soviet Archives*, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2008, s. 90-95.

dan aşağıya bir baskı ile değil, içeriden içselleştirilmiş bir ideolojik bağlılıkla da sağlanmıştır. Bu durum, Sovyet güvenlik anlayışının yalnızca bireyleri gözetlemeyi değil, onları ideolojik olarak dönüştürmeyi hedefleyen kapsamlı bir denetim mekanizmasına dayandığını ortaya koymaktadır.⁹

Sovyet kamp sisteminin güvenlik yapısında temel amaçlardan biri, sistematik bir korku ortamı yaratarak mahkûmların itaatini sağlamaktır. Güvenlik politikaları, yalnızca kaçışları önlemekle sınırlı kalmamış; mahkûmların birbirleriyle ilişkilerini kontrol etmek, haberleşmeyi denetlemek ve olası örgütlenmeleri daha oluşmadan bastırmak üzerine şekillenmiştir. Bu doğrultuda, her kamp içerisinde resmi muhbir ağırları oluşturulmuş, mahkûmlar arasında güven duygusu zayıflatılarak bireysel yalnızlık artırılmıştır. Ayrıca, disiplin cezalarının rastlantısal değil, stratejik olarak seçilmiş örnekler üzerinden uygulanması, genel nüfusun davranışlarını yönlendirme amacına hizmet etmiştir. Böylece güvenlik politikası, yalnızca cezalandırma değil, aynı zamanda psikolojik yönlendirme aracı hâline gelmiştir.¹⁰

Fiziksel güvenlik yapıları da Sovyetler Birliği'nin güvenlik anlayışı çerçevesinde sistemli bir biçimde inşa edilmiştir. Kamplar, genellikle ulaşılması güç ve coğrafi olarak izole bölgelerde konumlandırılmış; çitler, nöbet kuleleri, dikenli teller ve hendeklerle çok katmanlı şekilde çevrelenmiştir. Devriye birliklerinin 24 saat esasına göre görev yaptığı bu alanlarda, dış çevreye yerleştirilen dikenli tellerin ötesinde tanımlanan "ölüm bölgeleri", olası kaçış girişimlerini henüz gerçekleşmeden bastırmaya yönelik yüksek caydırıcılığa sahip bir güvenlik katmanı işlevi görmüştür. Bu fiziksel unsurlar, yalnızca kaçışı önleme amacı taşımamakta, aynı zamanda tutuklular üzerinde sürekli bir baskı ve denetim mekanizması oluşturmaktadır. Güvenlik personelinin ağır silahlarla donatılması ve herhangi bir kaçış girişiminde doğrudan ateş etme yetkisine sahip olması, sistemin korkuya dayalı yapısını açık biçimde ortaya koymaktadır. Tüm bu düzenlemeler, cezalandırmayı görünür kılarak sürekli gözetim altında tutma ve itaat kültürünü pekiştirme işlevi görmüştür.¹¹

⁹ Steven A. Barnes, *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*, Princeton, Princeton University Press, 2011, s. 111-117.

¹⁰ Aleksandr Soljenitsin, *Gulag Takımadaları*, C. I, Çev. Çağan Er, İstanbul, Felix Kitap, 2023, s. 187-195.

¹¹ Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*, New Haven, Yale University Press, 2004, s. 152-156.

Sovyet kamp sistemindeki güvenlik politikaları yalnızca dışsal önlemlerle sınırlı kalmamış, içsel kontrol mekanizmalarıyla da desteklenmiştir. Mahkûmlar arasından seçilen “öncüler” ve “blok sorumluları” aracılığıyla yönetim otoritesi kamp içerisinden güçlendirilmiştir. Bu kişiler, diğer mahkûmların davranışlarını raporlamak, düzeni sağlamak ve gerektiğinde yaptırım uygulamakla görevlendirilmiştir. Söz konusu uygulama, iç denetimi artırmakla kalmamış; mahkûmlar arasında hiyerarşik ayrımlar oluşturarak kolektif dayanışmayı zayıflatmıştır. Ayrıca “urki” olarak bilinen profesyonel suçlular da yönetim tarafından ayrıcalıklı konumlara getirilmiş; şiddet ve baskı aracı olarak kullanılarak kamp içi kontrol mekanizmasına entegre edilmiştir. Bunlara ek olarak, rejimle iş birliği yaptığı düşünülen bazı mahkûmlar, siyasi tutuklular tarafından aşağılayıcı biçimde “*pridurki*”¹² olarak anılmış ve bu kişiler de sistemin içsel denetim işlevinde rol oynamıştır. Böylece kamp yönetimi, yalnızca dışsal kontrol unsurlarına değil, mahkûmların birbirleri üzerindeki denetim ve baskı mekanizmalarına da dayandırılmıştır. Bu çok katmanlı gözetim yapısı, Sovyet güvenlik sisteminin toplumsal kontrol tekniklerini kamp ölçeğinde çeşitlendirdiğini ve derinleştirdiğini ortaya koymaktadır.¹³

Bununla birlikte, Sovyet kamp sisteminde güvenlik yalnızca fiziksel ve yapısal önlemlerle sınırlı kalmamış, ideolojik düzlemde de derinleştirilmiştir. Mahkûmların “yeniden eğitilmesi” ve sisteme sadık bireyler hâline getirilmesi, kamp politikalarının asli hedeflerinden biri olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda, propaganda seansları, zorunlu ideolojik eğitimler ve sistematik sorgulamalar gerçekleştirilmiştir. Güvenlik birimleri bu faaliyetleri gözetleyerek katılım düzeylerini raporlamış ve ideolojik sapmalara karşı müdahalede bulunmuştur. Mahkûmların ideolojik uyuma zorlanması, Sovyet güvenlik anlayışının bireyleri yalnızca fiziksel olarak değil, zihinsel olarak da kontrol altına alma amacını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, güvenliğin yalnızca dış

¹² *Pridurki* terimi, Sovyet kamp sisteminde yönetimle iş birliği yapan ve bu sayede belirli ayrıcalıklara sahip olan mahkûmları tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Kampın sınırlı imkânları ve zorlu yaşam koşulları altında bazı mahkûmlar, küçük imtiyazlar karşılığında yönetimin güvenini kazanarak görece daha iyi koşullarda yaşama fırsatına erişmiştir. Bu çerçevede, rejime sadakat gösteren ve yönetimle yakın ilişkiler kuran mahkûmların, örneğin kadın tutukluların kamp görevlileriyle kurduğu temaslar üzerinden daha avantajlı bir konuma ulaşmaları, bu iş birliğinin pratik sonuçlarına örnek teşkil etmektedir. Bkz.: Elanur Köse Kızır, “Sovyet Zorunlu Çalışma Kampları Üzerine Bir Araştırma: Gulag”, *Gazi Türkiyat* (33), 2023, s. 310.

¹³ Applebaum, a.g.e., s. 271-280.

tehditlere karşı değil, aynı zamanda içerideki “fikir suçlarına” karşı da uygulandığını göstermektedir.¹⁴

Sonuç olarak, Sovyet kamp sisteminin güvenlik anlayışı çok yönlü, kurumsallaşmış ve ideolojik temellere dayanan bir yapı sergilemektedir. Bu sistem yalnızca kampların fiziksel sınırlarını değil, bireylerin zihinsel dünyalarını da denetim altına almayı amaçlamıştır. Güvenlik, bu bağlamda yalnızca bir korunma yöntemi değil, totaliter bir rejimin tüm kurumsal aygıtlarıyla inşa ettiği bir toplumsal kontrol biçimi olarak işlev kazanmıştır. Kazakistan’daki kamp sistemleri özelinde bu yapının ayrıntılı şekilde incelenmesi, Sovyet güvenlik stratejisinin yalnızca toplumsal ölçekte değil, aynı zamanda gündelik yaşamın küçük ölçekli yapılarında da nasıl hayata geçirildiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda kamp güvenliği, sıradan bir idari uygulamanın ötesine geçerek, ideolojik bir rejimin hem varlığını sürdürme hem de toplumu dönüştürme aracına dönüşmüştür.

2. KAZAKİSTAN’DAKİ ÇALIŞMA KAMPLARININ YAPILANMASI

Sovyetler Birliği’nde 1930’lardan itibaren giderek kurumsallaşan kamp sistemi, yalnızca cezalandırma mekanizması olarak değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmanın zorunlu bir parçası olarak kurgulanmıştır. Bu bağlamda, geniş bozkır coğrafyası, yer altı kaynakları ve ulaşım potansiyeli nedeniyle Kazakistan, kamp organizasyonları açısından öncelikli bölgelerden biri hâline getirilmiştir. Kazakistan’daki kamp ağının yaygınlaştırılmasında hem coğrafi etkenler hem de bölgenin Sovyet ideolojik ve güvenlik politikaları içerisindeki konumu belirleyici olmuştur. Kamplar, yalnızca suçluların değil, siyasi mahkûmların, etnik grupların, askerî esirlerin ve çeşitli kategorilerdeki “istenmeyen unsurların” da toplandığı alanlar olarak işlev görmüştür. Bu çeşitlilik, kamp organizasyonlarının hem yapısal hem de fonksiyonel açıdan farklılaşmasına neden olmuştur. Aşağıda, bu kamp sisteminin genel yapısı ve Kazakistan’daki uygulamaları örneklerle ele alınacaktır.

Sovyetler Birliği’nin merkezî planlamaya dayalı ceza ve çalışma sistemi, Kazakistan’ı kamp ağı bakımından stratejik bir bölgeye dönüştürmüştür. 1930’lardan itibaren sistemli şekilde yaygınlaştırılan kamp organizasyonları, NKVD’nin doğrudan denetiminde kurulmuş ve işletilmiştir. Bu kamplar

¹⁴ Yoram Gorlizki & Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953*, Oxford, Oxford University Press, 2004, s. 88-93.

yalnızca coğrafi olarak değil, işlevsel olarak da çeşitlilik göstermiştir. Karlag kampında mahkûmlar kömür ve demir dışı metal üretimi ile tarımsal faaliyetlerde çalıştırılmış, Aljir kampı, ise vatan hainlerinin eşleri ve çocuklarına ayrılmıştır. Çimkent kampında mahkûmlar kimya ve çimento fabrikalarında, Kazalinsk kampında ise tuğla üretiminde görevlendirilmiştir. Balkaş Kampı'nda bakır üretimi ve inşaat işleri yapılırken, Pesçanıy Özel kampı, manganez ve bakır üretimiyle öne çıkmıştır. Almatı Kampı inşaat faaliyetlerine, Jambyl kampı alçı ve çimento işlerine, Ust-Kamenogorsk kampı kurşun madeni üretimine, Aktöbe kampı ise kimya fabrikası inşasına odaklanmıştır. Ekibastuz kampında da benzer şekilde kimya ve çimento alanında üretim yapılmıştır.¹⁵

Kazakistan'daki kamp yapılarının idari sistemleri, merkezî otorite tarafından belirlenmiş ve her kamp, bir komutanın yönetiminde güvenlik, idare, üretim ve lojistik birimleriyle örgütlenmiştir. Bu organizasyon hem hiyerarşik kontrolün sağlanmasına hem de ideolojik yönelimin sahaya aktarılmasına hizmet etmiştir. Steplag Özel kampı, maden fabrikalarında çalıştırılan mahkûmları barındırmış ve merkezi Jezkazgan'da yer almıştır. Bunun yanında Türkistan, Irgız, Kamyşinsky Özel Kampı, Kızıl-Ordu, Luglager Özel Kampı, Kostanay, Petropavlosk, Kökşetau, Semey ve Ural kampları da Kazakistan genelinde konumlanmış ve farklı ekonomik faaliyet alanlarına entegre edilmiştir. Her biri Sovyetler Birliği'nin üretim hedeflerine katkı sağlamak amacıyla özel olarak yapılandırılmış bu kamplar, aynı zamanda kitlesel gözetim ve baskı mekanizmasının da birer aracı olarak işlev görmüştür.¹⁶

Kazakistan'daki kamp organizasyonları, özellikle Karlag örneğinde görüldüğü üzere, büyük ölçekli ve çok katmanlı yapılardan oluşmuştur. Karlag, yalnızca bir toplama kampı değil, aynı zamanda yüzlerce yerleşim birimine yayılan alt kamplar, üretim tesisleri ve idari birimlerden oluşan geniş çaplı bir sistem olarak yapılandırılmıştır. Her alt kamp, sorumlu bir yönetici tarafından idare edilmiş; bu yöneticiler doğrudan üst yönetimle koordineli biçimde çalışmıştır. Bu idari yapılanma, merkeziyetçi Sovyet yönetim anlayışının yerel düzlemdeki bir yansıması olarak, yerel inisiyatifleri asgari düzeye indirmiştir. Kampların işleyişi, yalnızca üretim faaliyetleriyle sınırlı kalmamış; güvenlik uygulamaları, disiplin süreçleri ve ideolojik yönlendirmelerle birlikte çok bo-

¹⁵ Ainur Arkhymatayeva, *Sovyetler Birliği'nin Kazakistan Politikası (1927-1938)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2021, s. 91-92.

¹⁶ Arkhymatayeva, a.g.t., s. 92-93.

yutlu bir kontrol mekanizmasına dönüşmüştür. NKVD, kamp yönetiminden düzenli ve ayrıntılı raporlamalar talep etmiş; bu raporlar doğrultusunda denetim süreçlerini üretkenlik, disiplin ve ideolojik bağlılık gibi alanlara yaymıştır. Karlag'a benzer biçimde yapılandırılan diğer kamplar da aynı idari ilkelere dayalı olarak işlev görmüştür. Böylece kamp sistemi, Sovyet devlet aygıtının siyasi, ekonomik ve ideolojik hedeflerinin sahadaki uygulama aracı hâline gelmiştir.¹⁷ Bu yönüyle kamplar, mahkûmların tutulduğu alanlar olmanın ötesinde, totaliter sistemin disiplinci ve üretim odaklı mekanizmalarının kurum-sallaştığı özgül mekânlar olarak değerlendirilmiştir.

Kamp organizasyonunda güvenlik, idari yapının ayrılmaz bir parçası olarak tasarlanmıştır. Her kampın kendi iç güvenlik bölümü bulunmakta ve bu birim doğrudan NKVD'nin ilgili dairesine bağlı olarak çalışmaktaydı. İç güvenlik birimi; kaçış önleme, mahkûmların izlenmesi, iç istihbaratın toplanması ve isyan olasılıklarının değerlendirilmesinden sorumluydu. Güvenlik personeli, genellikle ideolojik eğitime tabi tutulmuş bireylerden seçilmekteydi ve yüksek sadakat göstergeleri temel alınmaktaydı. Bu personelin kamp yönetimiyle ilişkileri çoğu zaman hiyerarşik değil, paralel düzeyde yürütülmüştür. Böylece kamp organizasyonları içinde çift yönlü bir denetim mekanizması oluşturulmuş, kamp yöneticileri de merkezi otoritenin gözetimi altında tutulmuştur.

Kampların organizasyon yapısı yalnızca güvenlik odaklı değil, aynı zamanda ekonomik üretime dayalı bir iş bölümünü de içermekteydi. Her kamp, belirli bir üretim alanına yönlendirilmiş; tarım, hayvancılık, inşaat, sanayi ve maden çıkarımı gibi alanlarda faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda kamp organizasyonu, üretim hatları doğrultusunda şekillendirilmiş; üretim birimleri, kamp hiyerarşisinin alt kademelerinde yer alan yöneticilerce denetlenmiştir. Mahkûmların çalışma verimliliği düzenli olarak raporlanmakta, bu raporlar güvenlik verileriyle birlikte merkeze iletilmekteydi. Bu sistem, cezalandırma ve ekonomik fayda hedeflerini birleştiren Sovyet kamp modelinin temel yapısını oluşturmaktaydı. Aynı zamanda güvenliğin yalnızca kolluk faaliyetleriyle değil, üretim süreçlerinin sıkı takibiyle de sağlandığı bir işleyiş sergilenmekteydi.

¹⁷ E. P. Gavrilova, *Khudozhniki: GULAG (KarLAG)*, Karaganda, Karagandinskaya Oblastnaya Organizatsiya Soyuzu Khudozhnikov Respubliki Kazakhstan, 1999, s. 5-6.

Kamp denetimi, merkezi ve yerel düzeyde ikili bir yapıya sahipti. Merkezî NKVD denetçileri, kamp alanlarını belirli aralıklarla ziyaret ederek idari, güvenlik ve ideolojik uygulamaları yerinde kontrol etmekteydi. Bu denetimler sırasında düzenlenen raporlar doğrudan Moskova'ya sunuluyor, kamp yöneticilerinin görevden alınmasına veya ödüllendirilmesine temel oluşturuyordu. Bunun yanı sıra, kamp içerisindeki iç denetim mekanizmaları sürekli faaliyet halindeydi. Kampın farklı birimleri arasında bilgi akışı sağlanmakta, muhbirlik sistemi aracılığıyla mahkûmların davranışları kayıt altına alınmaktaydı. Böylece hem yatay hem dikey denetim kanallarıyla kamp organizasyonu sıkı bir kontrol altında tutulmaktaydı.

Denetim süreci, aynı zamanda ideolojik işleyişin de bir parçasıydı. Kamp organizasyonunda propaganda faaliyetleri, ideolojik eğitimi yürütmek üzere özel görevliler aracılığıyla organize edilmekteydi. Bu görevli personel, düzenli ideolojik toplantılar yaparak mahkûmların sisteme olan bağlılığını artırmayı hedeflemiş, katılım oranları ve içerikler denetim raporlarına dahil edilmiştir. Bu durum kamp organizasyonunun sadece maddi değil, manevi düzeyde de kontrol mekanizmalarıyla desteklendiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle kamp yönetimi yalnızca fiziki emek değil, aynı zamanda düşünsel dönüşüm üretmeye çalışan bir yapıya bürünmüştür. Denetim faaliyetleri bu nedenle çok katmanlı bir yapıya sahip olmuştur.

Kazakistan'daki kamp organizasyonlarında dikkat çeken bir diğer unsur, kamp yönetimi ile yerel parti teşkilatları ve Sovyet idaresi arasındaki ilişkilere dir. Kamp yönetimleri, çoğu zaman bölgesel parti liderleriyle temas halinde olmuş, özellikle lojistik destek ve siyasi eşgüdüm konularında iş birliği yürütmüştür. Ancak bu ilişkiler bazen gerginlik yaratmış, kamp içi uygulamalar konusunda merkezî otorite ile yerel idare arasında çelişkiler doğmuştur. Bu durum, kamp organizasyonunun tamamen izole bir yapı olmadığını, zaman zaman yerel siyasi dengelerle etkileşim içinde şekillendiğini göstermektedir. NKVD'nin merkezî kontrol mekanizması bu tür etkileşimleri dengelemeye çalışsa da yerel uygulamalar kamp deneyimlerini çeşitlendirmiştir.

Kamp organizasyonunun önemli bir ayağını da belge üretimi ve bürokratik süreçler oluşturmuştur. Her kamp, günlük faaliyetler, mahkûm hareketleri, güvenlik olayları ve üretim performansı hakkında ayrıntılı raporlar düzenlemekle yükümlüydü. Bu belgeler arşivlenmekte, gerektiğinde üst düzey yetkililer tarafından incelenmekteydi. Belgelerin standart formatlarda tutulması, Sovyet bürokrasisinin kamp organizasyonları üzerindeki mutlak denetimini pekiştirmiştir. Belgeler üzerinden kurulan bu kontrol sistemi, herhangi bir

aksamanın merkezi düzeyde hızlı şekilde tespit edilmesine olanak sağlamıştır. Böylece kamp organizasyonu, belge üretimi yoluyla da denetlenen ve yönlendirilen bir yapıya dönüşmüştür.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Kazakistan'daki Sovyet çalışma kamplarının organizasyon ve denetim yapısı, totaliter bir rejimin ideolojik, güvenlik ve ekonomik hedeflerini eş zamanlı olarak gerçekleştirmeyi amaçlayan çok katmanlı bir sistem olarak şekillenmiştir. Kamp içi ve dışı yönetim yapıları, birbirini tamamlayan denetim mekanizmaları, merkezi hiyerarşi ile yerel işleyiş arasındaki ilişkiler bu organizasyonun başlıca dinamiklerini oluşturmuştur. Bu sistem, yalnızca bireylerin hareketlerini değil, düşünce ve üretim pratiklerini de kontrol altına alma hedefi gütmüştür. Böylece Kazakistan'daki kamp organizasyonları, Sovyet devlet aklının güvenlik ve disiplin temelinde şekillenmiş mikro düzeydeki birer yansıması hâline gelmiştir.

3. KAZAKİSTAN'DA ÇALIŞMA KAMPLARININ GÜVENLİK YAPISI VE KAMP YÖNETİMİ

Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan'daki çalışma kamplarının idari yapısını, güvenlik örgütlenmesini ve gündelik işleyişini incelemektedir. 1930'lu yıllarda "halk düşmanı" ilan edilen eski bürokratlar, kulaklar, aydınlar ve kolektivizasyona karşı çıkanlar bu kamplara sürülmüştür. Kazakistan'da kurulan kamplar, kısa sürede çok sayıda mahkûmun tutulduğu, üretimle cezanın iç içe geçtiği geniş ölçekli sistemler haline gelmiştir. Bu kamplar yalnızca cezalandırma amacıyla değil, aynı zamanda ideolojik yeniden şekillendirme ve ekonomik sömürü aracı olarak yapılandırılmıştır. Mahkûmlar ağır çalışma koşullarına tabi tutulmuş, her hareketleri sıkı denetim altında tutulmuştur. Kamplar, yerel sivil otoritelerden bağımsız olarak doğrudan Moskova'daki merkezi güvenlik organlarına bağlanmıştır. Bu yapı, kampları çevresindeki idarî ve toplumsal yapılardan izole, merkezi yönetime entegre edilmiş denetimli alanlar haline getirmiştir. Disiplin, gözetim ve askerî nitelikli güvenlik sistemleri bu düzenin temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede, bölümde kamp yönetiminin işleyişi, mahkûmların günlük yaşamı, güvenlik önlemleri ve iç denetim mekanizmaları detaylı olarak ele alınacaktır.

Kazakistan'daki çalışma kamplarının idari ve örgütsel yapısı, Sovyet güvenlik aygıtının merkezileşmiş denetim anlayışını yansıtan karmaşık bir bürokratik düzen temelinde yapılandırılmıştır. Bu kamplar, özellikle Karlag örneğinde görüldüğü üzere, bulundukları bölgenin yerel sivil yönetiminden

bütünüyle bağımsız biçimde faaliyet göstermiştir. Kamp yönetimi, doğrudan Moskova merkezli NKVD'ye bağlı Gulag tarafından yürütülmekteydi; yerel parti organları ile Sovyet idarelerinin kamp işleyişine müdahale yetkisi bulunmamaktaydı. Kamplar içerisinde idari-zirai işler, planlama ve denetim, personel, maliye, sağlık, siyasi işler, kültür-eğitim, ulaştırma ve lojistik gibi farklı alanlara ayrılmış çok sayıda departman yer almakta; bu örgütsel yapı sayesinde kamp içi işleyiş, merkezi direktiflere uygun biçimde sürdürülebilmekteydi. Haberleşme, ulaşım ve ikmal sistemleri dâhil olmak üzere birçok temel hizmetin kamp bünyesinde bağımsız olarak örgütlenmiş olması, bu alanların çevredeki yerleşim birimlerinden idari ve ekonomik olarak ayrılmış bir statü kazanmasına neden olmuştur. Üst düzey yöneticiler doğrudan NKVD kadrolarından atanmış, kamp içindeki emir-komuta ilişkisi askerî bir hiyerarşi temelinde işletilmiştir. Güvenlikten sorumlu birlikler, NKVD'ye bağlı İçişleri Birlikleri (Vnutrenniye voyska) içerisinde yer almakta ve genellikle askerlik hizmetini tamamlamış personelden oluşan sözleşmeli muhafızlar tarafından görev yapılmaktaydı. Kamp denetimi yalnızca merkezden gönderilen emirlerle sağlanmakta, yönetsel raporlamalar doğrudan Moskova'ya iletilmekteydi. 1946'da NKVD'nin görev ve yetkilerinin MVD'ye devredilmesinin ardından da bu yapılanma temel olarak korunmuş; kamp sistemindeki hiyerarşik ve idari işleyiş büyük ölçüde devam etmiştir.¹⁸

Sovyet çalışma kamplarında günlük yaşam, mahkûmların fiziksel kapasitelerinin sınırlarını zorlayacak şekilde düzenlenmiş ve işgücünün en yüksek düzeyde kullanımı esas alınmıştır. Gün, sabah erken saatlerde yapılan içtima ve sayım ile başlamakta, ardından oldukça yetersiz ve besin değeri düşük bir kahvaltı verilmektedir. Mahkûmlar çoğunlukla haftanın yedi günü ara vermeden, günde 12 ila 14 saat süren ağır işlerde çalıştırılmaktadır. Bu çalışma düzeninde dinlenmeye yer verilmemekte, günün büyük bölümü üretim alanlarında geçirilmektedir. Mahkûmların çalışması zorunlu tutulmuş, sağlık durumu uygun olanların iş yapmayı reddetmesi disiplin ihlali olarak değerlendirilmiş ve bu durumda cezai yaptırımlar uygulanmıştır. Savaş yıllarında bazı kamplarda günlük çalışma süresi 16 saate kadar çıkmıştır. Kamplarda izin ve tatil uygulamaları neredeyse hiç bulunmamaktadır. Resmî tatillerde bile çoğu

¹⁸ B. Yakovlev, *Kontsentratsionnye Lagerya SSSR*, Münih: Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR, 1955, s. 50-56.

zaman olağan çalışma düzeni devam etmiş, sadece istisnai durumlarda yarım gün istirahat verilmiştir.¹⁹

Mahkûmların beslenme düzeni, doğrudan üretkenliklerine bağlı olarak belirlenmiştir. Belirlenen iş normlarını karşılamayan tutuklular daha az gıda ile cezalandırılmıştır. Günlük yiyecek genellikle sulu ve besin değeri düşük tahıl çorbaları ile sınırlı kalmıştır. Mahkûmlar sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez ince taneli çorba tüketmekte, buna ek olarak 600 ila 800 gram arasında karne ekmeği verilmektedir. Verilen gıdalar, ağır fiziksel çalışma yürüten bir bireyin temel enerji ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Bu yetersiz beslenme koşulları, mahkûmlar arasında yaygın şekilde açlık, yetersiz beslenmeye bağlı hastalıklar ve güçsüzlük yaratmıştır. Karlag kampına ilişkin belgelerde, tutukluların günlük yaşamının yalnızca çorbasını içip tahta ranzasında uyumaktan ve sonra yeniden ağır işe gönderilmekten ibaret olduğu aktarılmaktadır. Bu düzen, insanları mekanikleşmiş, iradesi kırılmış ve tükenmiş bir iş gücüne dönüştürmeyi amaçlayan sistemli bir uygulama olarak tanımlanmıştır.²⁰

Mahkûmların fiziksel olarak tüketildiği bu zorlayıcı yaşam koşulları, yalnızca bedensel değil, zihinsel ve ideolojik açıdan da sistemli bir dönüşümün parçası olarak kurgulanmıştır. Kamp yönetimleri, kültür-eğitim bölümlerinin faaliyetlerini yalnızca mahkûmları oyalamak amacıyla değil, onların siyasi bakımdan dönüştürülmesini hedefleyen sistematik bir araç olarak değerlendirmiştir. Kamplarda oluşturulan yayın organları, düzenlenen kulüp etkinlikleri, okuma-yazma kursları ve propaganda içerikli toplantılar bu doğrultuda organize edilmiştir. Sovyet rejimini öven ve üretim başarılarını yücelten içeriklerle tutukluların ideolojik olarak yönlendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, üretkenlik ve disiplini teşvik etmek amacıyla işyeri temelli rekabetçi uygulamalar hayata geçirilmiş; bu çerçevede, başarılı mahkûmlar ödüllendirilmiş, başarısız veya kurallara uymayanlar ise çeşitli yaptırımlara maruz bırakılmıştır. Bu faaliyetlerin yalnızca bireysel dönüşümü değil, aynı zamanda kampın genel üretim kapasitesini artırmayı da amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu tür uygulamaların Karlag gibi büyük kamplarda yaygın şekilde yürütüldüğü ve kamp yönetimle-

¹⁹ B. S. Sailan & A. T. Qurbanbay, "Ekinşi Dümiejüzilik Soğıstan Keingi Qazaqstan Jerindegi Ğaskeri Tütqındar Jağdayı," *Abai Atındağy Qazaq Últıyq Pedagogıkalıyq Únıversıtetınıñ Habarshısy*, "Tarıh Jáne Sayası-Áleymettik Ğylymdar" 1(68), 2021, s. 64-65.

²⁰ G. M. Ivanova, "Prinuditelny Trud", *GULAG: Ego Stroitelı, Obitateli i Geroi*, Ed. I. V. Dobrovolskiy, Moskva, Mezhdunarodnoe Obshchestvo Prav Cheloveka, 1999, s. 29.

rinin ideolojik eğitimi kamusal düzenin bir parçası olarak gördüğü dikkat çekmektedir.

Kampın fiziksel güvenlik önlemleri, Gulag sisteminde mahkûmların hareket serbestisini kısıtlamak ve muhtemel kaçış ya da isyan girişimlerini engellemek amacıyla inşa edilen sıkı ve çok katmanlı bir gözetim mekanizması biçiminde yapılandırılmıştır. Kamp sahasının dışına çıkışlar yalnızca silahlı muhafızların eşlik ettiği konvoylarla gerçekleşmiş, kamp içerisinde de tutukluların belirlenmiş bölgelerin dışına çıkmaları kesin olarak yasaklanmıştır. Karlag'ın merkezî yerleşkesi Dolinka'nın etrafı tel örgülerle çevrili olup, kamp sahasına yalnızca özel izinli personelin girişine izin verilmiştir. Kamp iç düzeni de ayrıca iç bölgelere ayrılarak mahkûmların yaşam alanları, idari merkez ve lojistik birimler ayrı ayrı güvenlik bölgelerine bölünmüş ve bu alt bölgeler de çitlerle çevrilerek sıkı biçimde kontrol altına alınmıştır. Kamp alanlarının köşelerine gözetleme kuleleri kurulmuş ve bu kulelerde görevli silahlı nöbetçiler günün her saatinde sürekli gözetim sağlamıştır. Karlag çevresinde sürekli devriye gezen ve çoğunlukla askerî deneyime sahip güvenlik personeli görevlendirilmiştir. Mahkûmların çalışma sahalarına götürülüp getirilmeleri sırasında herhangi bir düzensizlik ya da itaatsizlik belirtisi sert şekilde bastırılmıştır. Kaçış girişimleri ve izin dışı hareketlere yönelik yaptırımlar katı kurallarla belirlenmiş ve bu kurallar kararlılıkla uygulanmıştır. Kamp yönetmeliğine göre, izin verilen çalışma bölgesi dışına çıkan ya da tel örgülere yaklaşan mahkûmlara önceden uyarı yapılmaksızın ateş açma yetkisi nöbetçilere resmî olarak tanınmıştır. Bu uygulamanın gerçek hayatta katı biçimde yürütüldüğü, Karlag örneğinde olduğu gibi resmî emirlerle desteklenmiştir. Karlag'ın bulunduğu açık bozkır coğrafyası ve en yakın yerleşim bölgelerine uzaklığı, firar girişimlerini son derece riskli hâle getirmiştir. Kaçmayı başaran az sayıdaki tutuklunun önemli bir kısmı ya takip eden devriyelerce vurulmuş ya da bozkırın zorlu koşullarında barınak ve yiyecek bulamadıkları için yaşamlarını yitirmişlerdir.²¹

Kazakistan'daki çalışma kamplarında fiziksel güvenlik önlemleriyle uyumlu biçimde iç güvenlik ve disiplin mekanizmaları da son derece ayrıntılı ve sert bir biçimde organize edilmiştir. Söz konusu kamplarda, sadece fiziki gözetim sistemleriyle yetinilmeyip, mahkûmların sürekli denetim altında tutulmasını sağlayan iç istihbarat yapıları kurulmuştur. Her kamp biriminin

²¹ Gregory, *a.g.e.*, s. 95.

bünyesinde faaliyet gösteren ve NKVD denetimindeki Özel Şube²², mahkûmlar arasındaki haberleşmeyi, davranışları ve ilişkileri yakından takip etmekle yükümlüydü. Bu yapının temel görevi, firar, sabotaj ya da karşı-devrimci faaliyetlerin henüz planlama aşamasında tespit edilmesini sağlamaktı. Bu doğrultuda, kamplarda geniş çaplı bir muhbir ağı oluşturulmuş; koğuş içi konuşmalardan yazılı mektuplara kadar her türlü iletişim vasıtası gözetim altına alınmıştır. Bu uygulama, yalnızca fiziksel sınırlamalarla değil, aynı zamanda yoğun bir psikolojik baskıyla mahkûmlar arasında yaygın güvensizlik ve paranoya ortamının oluşmasına yol açmıştır. Özel Şube'nin resmî görevi, "anti-Sovyet eğilimlerin, casusluk faaliyetlerinin ve isyan hazırlıklarının açığa çıkarılması" şeklinde tanımlanmıştır. Bu nedenle tutuklular, aralarındaki en sıradan temaslarda dahi dikkatli olmak zorunda bırakılmış, aksi hâlde ağır disiplin cezalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Böylece kamp yönetimi, fiziki güvenliğin ötesine geçerek bireyler arası ilişkileri zayıflatan çok katmanlı bir iç denetim sistemi kurmuştur.

Bu iç güvenlik yapılanmasını tamamlayan bir diğer unsur, kamp içi disiplinin sağlanmasına yönelik ayrıntılı yönetmelikler olmuştur. Her tutukluya yazılı olarak bildirilen bu kurallar, kamp yaşamının tüm yönlerini kapsamlı biçimde düzenlemiştir. Kazakistan'daki çalışma kamplarında uygulanan düzenlemeler doğrultusunda, mahkûmların sivil kıyafetlerini çıkararak kamp üniforması giymeleri zorunlu kılınmıştır. Tutukluların kesici veya delici aletler ile metal eşyalar gibi kişisel eşyalarını teslim etmeleri istenmiştir. Yabancı dilde hazırlanmış ya da Sovyetler Birliği dışında yayımlanmış kitap ve yayınlar yasak kapsamına alınmıştır. Bu tür materyallerin bulunması hâlinde, derhâl el konulmuş, imha edilmiş ve ilgili mahkûm disiplin cezasına çarptırılmıştır. Güvenlik görevlileri belirli aralıklarla koğuşlarda arama gerçekleştirmiş ve saat gibi tüm metal nesnelere el koymuştur. Bu aramaların, Sovyet bayramları öncesinde ya da üst düzey yöneticilerin kampı ziyaret edeceği zamanlarda

²² *Osoby Otdel*, (Особый Отдел- Osoby Otdel), Türkçeye "Özel Daire" veya "Özel Şube" olarak çevirmekle birlikte, terim özellikle Sovyetler Birliği'nde NKVD ve onun ardılı güvenlik kurumları bünyesinde faaliyet gösteren askeri karşı-istihbarat birimini ifade eder. Bu birimler, ordu ve donanma içinde, ayrıca Gulag sistemine bağlı çalışma kamplarında potansiyel karşı-devrimci faaliyetleri izlemek, ideolojik gözetim sağlamak ve casuslukla mücadele etmek amacıyla oluşturulmuştur. Özel Şubeler, Stalin döneminde siyasi baskı mekanizmasının kilit yapılarından biri hâline gelmiş ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: A. M. Plekhanov, "Osoby Otdel VCHK", *Bolshaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, Ed. Sergey Leonidovich Kravets, C. 24, Moskova, Nauchnoye Izdatelstvo, 2014, s. 567.

yoğunlaştırıldığı gözlemlenmiştir. Disiplin yönetmeliği, tutukluların kamp içinde belirlenen tüm kurallara uymalarını ve görevli personelin emirlerini eksiksiz biçimde yerine getirmelerini zorunlu kılmıştır. Kurallara aykırı davranışlar kamp rejiminin otoritesine yönelik ciddi bir ihlal olarak değerlendirilmiş ve cezai yaptırımlarla sonuçlanmıştır.²³

Disiplin kurallarına aykırı davranışlar, kamp yönetimi tarafından ciddi şekilde cezalandırılmıştır. Mahkûmlar, en hafif ihlallerde dahi ağır koşullar altında ek sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin, iş sırasında konuşmak veya izinsiz sigara içmek gibi basit eylemler, mahkûmun günlük yemek porsiyonunun azaltılmasıyla sonuçlanmıştır. Daha ağır ihlallerde ise tecrit cezası uygulanmış, bu kapsamda Karlag ve diğer kamplarda “karzer” adı verilen ceza hücreleri devreye sokulmuştur. Dolinka'daki Karlag Müzesi'nde sergilenen yer altı hücresi örneği, bu ceza biçiminin uygulamadaki sertliğini gözler önüne sermiştir. Hücrelerin içi bilinçli olarak suyla doldurulmuş, ortamın nemi ve soğukluğu artırılarak fiziksel direnci kırmaya yönelik koşullar oluşturulmuştur. Mahkûmlar bu hücrelerde genellikle iki ila on gün arasında tutulmuş, bu süre boyunca sadece 100 gram ekmek ve bir bardak suyla hayatta kalmaları beklenmiştir. Ayakta durmanın imkânsız olduğu dar alanda yalnızca oturabilen tutuklular, demir parmaklıklarla kapatılan hücrede mutlak bir tecrit altına alınmışlardır. Ceza sürecinde donma ve zatürre gibi sağlık sorunlarının ölümüne yol açtığına dair kayıtlar mevcuttur. Hücre cezası sırasında hayatını kaybeden mahkûmların varlığı, kamp görevlileri tarafından gizlenmeye çalışılmış, ancak bu tür vakaların üstü tamamen örtülememiştir. Disiplinin sağlanması adına kullanılan bu tür uygulamalara Gulag yöneticileri bilinçli şekilde göz yummuşlardır.²⁴

Bu tür disiplin uygulamaları, yalnızca bireysel cezalandırma amacı taşımamış, aynı zamanda tüm kamp nüfusu üzerinde baskı ve korku atmosferi yaratmayı hedeflemiştir. Fiziksel cezaların yanı sıra psikolojik yıldırma yöntemleri de sistemli şekilde kullanılmış, mahkûmlar arasındaki dayanışma duygusu bu yolla zayıflatılmaya çalışılmıştır. Kamp yönetimleri, en küçük bir muhalefet belirtisini bile kolektif düzeni tehdit eden bir unsur olarak görmüş, bu doğrultuda cezalandırma süreçlerini sertleştirmiştir. Mahkûmlar arasındaki ilişkiler gözetim altına alınmış, muhbirlik sistemleri teşvik edilerek güven or-

²³ Wilson Bell, “Was the Gulag an Archipelago? De-Convoyed Prisoners and Porous Borders in the Camps of Western Siberia”, *Russian Review* 72, No. 1, 2013, s. 121-123.

²⁴ Applebaum, *a.g.e.*, s. 358-360.

tamı bilinçli şekilde parçalanmıştır. Disiplinin sürdürülmesi, ideolojik eğitimin tamamlayıcısı olarak görülmüş ve cezalandırma pratikleri sosyalist düzene bağlılığın bir göstergesi sayılmıştır. Bu sistem, bireyin iradesini kırmaya, onu mutlak itaate zorlamaya yönelik araçlarla şekillendirilmiştir. Kamplarda uygulanan baskıcı rejim, yalnızca fiziksel sınırlarla değil, aynı zamanda zihinsel kontrol yöntemleriyle desteklenmiştir. Bu çerçevede Gulag sistemi, mahkûmları üretken kılmakla birlikte onları itaatkâr ve edilgen bireyler haline getirmeyi amaçlayan kapsamlı bir kontrol mekanizmasına dönüşmüştür. Yaşanan hak ihlalleri ve insanlık dışı uygulamalar, sistemin doğasında yer alan baskı mantığının doğrudan bir yansımasıdır. Bu gerçek, arşiv belgeleri ve tanıklıklarla gün yüzüne çıkmış, Gulag sisteminin yalnızca bir çalışma organizasyonu değil, aynı zamanda bir cezalandırma ve sindirme aygıtı olduğunu açık biçimde ortaya koymuştur.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'daki çalışma kampları, yalnızca birer cezalandırma ve ekonomik üretim merkezi değil, aynı zamanda merkezi otoritenin güvenlik temelli toplumsal kontrol stratejilerinin somutlaştığı çok katmanlı yapılar olarak öne çıkmıştır. GULAG sistemi, ideolojik tahakkümün fiziki gözetimle birleştiği bir baskı düzeni kurarak, rejimin hem içsel hem dışsal tehdit algılarına yanıt üretebileceği bir mekanizma geliştirmiştir. Bu yapı içerisinde Kazakistan, sahip olduğu coğrafi avantajlar ve stratejik konum nedeniyle özel bir rol üstlenmiştir. Sert iklim koşulları, düşük nüfus yoğunluğu ve geniş arazi yapısı, bu bölgeyi hem izolasyon politikaları hem de zorla çalıştırma rejimi için ideal bir zemin haline getirmiştir. Böylece Kazakistan, Sovyet kamp sisteminin hem lojistik hem ideolojik düzlemde merkezi bir uzantısına dönüşmüştür. Mahkûmların denetim altına alınması yalnızca fiziksel kontrolle sınırlı kalmamış, düşünsel dönüşüm hedefiyle yürütülen ideolojik faaliyetlerle desteklenmiştir. Bu yönüyle kamp yapıları, bireyleri yeniden şekillendirmeyi amaçlayan totaliter bir projenin mekânsal karşılıkları olarak işlev görmüştür.

Güvenlik yapıları, Kazakistan'daki kamplarda yalnızca fiziki önlemler üzerinden değil, kurumsal örgütlenme ve ideolojik yönelim temelinde çok katmanlı bir sistem olarak inşa edilmiştir. NKVD ve daha sonra MVD çatısı altında yürütülen bu yapılar, kamp yönetimiyle paralel ve zaman zaman iç içe geçmiş bir şekilde çalışarak güvenlik denetimini hem yukarıdan aşağıya hem içeriden dışarıya doğru tesis etmiştir. Askeri disiplinle donatılmış muhafız birlikleri, tel örgüler, gözetleme kuleleri ve "ölüm bölgeleri" gibi pasif güvenlik

önlemleri; iç muhbir ağı, özel şube denetimi ve disiplin sistemiyle desteklenmiştir. Bu sistemde güvenlik görevlileri yalnızca düzeni sağlamakla değil, ideolojik bağlılık ve siyasi davranışları da izlemekle yükümlü tutulmuştur. Mahkûmların birbirleri üzerindeki gözetimi teşvik eden yapı, rejimin yalnızca fiziki değil, psikolojik tahakküm kurma amacını da yansıtmaktadır. Böylece güvenlik, cezalandırıcı olduğu kadar yönlendirici bir işlev de üstlenmiştir. Mahkûmlar üzerindeki bu baskı rejimi, Sovyet devlet aklının mikro ölçekte nasıl yapılandığını gösteren temel göstergelerden biri hâline gelmiştir.

Kazakistan'daki kamp sisteminin dikkat çeken bir diğer yönü, merkeziyetçi planlama ile yerel uygulamaların iç içe geçerek çok ölçekli bir kontrol sistemi oluşturmalarıdır. Her kamp, yalnızca üretim faaliyetleri değil, aynı zamanda disiplin, gözetim ve ideolojik eğitim açısından detaylı bir organizasyonla yapılandırılmıştır. Bu bağlamda Karlag başta olmak üzere Steplag, Aljir ve diğer kamplar, yalnızca birer cezaevi değil, rejimin ideolojik mühendislik araçları olarak işlev görmüştür. Kamp yönetimleri, ayrıntılı raporlama, iç denetim ve propagandaya dayalı yönlendirme faaliyetleri ile yalnızca ekonomik çıktılar değil, siyasi sadakat de üretmeye çalışmıştır. Mahkûmların günlük yaşamı, üretim normları, ideolojik katılım oranları gibi göstergelerle ölçülerek merkezî denetime sunulmuştur. Bu yönüyle kamp sistemleri, Sovyet güvenlik devletinin üretim, kontrol ve dönüştürme hedeflerini bürokratik bir disiplin altında sahaya aktaran yapılar olarak değerlendirilmelidir. Kamp organizasyonu, disiplinin ve güvenliğin yalnızca araçsal değil, aynı zamanda sistematik olarak kurulanmış yapısal bir parçası hâline gelmiştir.

Kamp yönetiminin kurumsal yapılanması içerisinde güvenliğin araçsallaştırılması, disiplin politikalarının en uç sınırlarına kadar genişletilmesine olanak tanımıştır. Ceza hücreleri, zorla çalıştırma, yetersiz beslenme, işkence ve infaz gibi yöntemlerle güvenlik uygulamaları, mahkûmların fiziksel ve ruhsal dayanıklılığını kırmaya yönelik stratejik bir yönelim izlemiştir. İç denetimin artırılması amacıyla mahkûmlar arasında hiyerarşik yapılar kurulmuş, profesyonel suçlular rejimin hizmetine koşulmuş ve muhbir ağlarıyla sistemin içselleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu durum, yalnızca dış tehditlere karşı değil, potansiyel iç muhalefete karşı da sürekli bir alarm hâli oluşturan bir güvenlik rejiminin göstergesidir. Güvenlik, bu sistem içerisinde yalnızca kamp dışına kaçışları engellemek için değil, içerideki bireysel düşünce alanlarını sınırlandırmak, mahkûm davranışlarını öngörmek ve kontrol etmek için kullanılmıştır. Bu yönüyle kamp güvenliği, totaliter yönetimin birey üzerindeki kontrolünü içselleştirme mekanizmasına dönmüştür.

İdeolojik yönlendirme, kamp sisteminin güvenlik yapılarından bağımsız düşünülemeyecek bir başka boyutudur. GULAG sistemi, mahkûmları yalnızca çalıştırmak ve cezalandırmakla kalmamış, onları rejime sadık bireyler hâline dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede düzenlenen ideolojik eğitimler, propaganda seansları ve kültür-eğitim faaliyetleri, güvenlik birimlerinin denetiminde gerçekleştirilmiş; bireylerin düşünsel dönüşümü de bir tür güvenlik meselesi olarak ele alınmıştır. Özellikle Karlag örneğinde görüldüğü üzere, duvar gazeteleri, sosyalist yarışmalar ve örnek işçi uygulamaları aracılığıyla mahkûmların zihinsel olarak da denetlenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda güvenlik, sadece fiziksel kontrolün değil, ideolojik içselleştirmenin de temel taşı hâline gelmiştir. Böylece Sovyet kamp sistemi, bireylerin davranışlarını olduğu kadar düşünce dünyalarını da biçimlendiren çok katmanlı bir güvenlik mekanizması oluşturmuştur. Bu durum, Sovyet güvenlik anlayışının yalnızca askerî ya da polisiye tedbirlerle değil, ideolojik araçlarla da sürdürüldüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak, Kazakistan'daki Sovyet çalışma kampları, totaliter bir rejimin güvenlik, üretim ve ideoloji ekseninde şekillenen kurumsal ve toplumsal kontrol stratejilerinin birleşim noktasında yer almıştır. Kamplar, devletin birey üzerindeki mutlak kontrolünü pekiştiren bir araç olarak sadece dışsal denetim değil, içsel dönüşüm süreçlerini de barındırmıştır. Güvenlik, bu sistemin yalnızca kolluk kuvvetlerine dayanan bir yönü değil; ideolojik sadakatın, üretim performansının ve toplumsal itaatin teminat altına alındığı bütüncül bir yapı olarak işlev görmüştür. Bu çok katmanlı güvenlik rejiminin analizi, yalnızca Sovyetler Birliği'nin iç politik dinamiklerini anlamaya değil, aynı zamanda modern otoriter rejimlerin güvenlik stratejilerini tarihsel bir bağlamda değerlendirmeye olanak sağlamaktadır. Kazakistan'daki kamp sistemi özelinde yapılan bu inceleme, totaliter rejimlerin güvenlik aygıtları aracılığıyla toplum mühendisliği projelerini nasıl hayata geçirdiğini gözler önüne sermektedir. Bu nedenle çalışma hem kamp tarihçiliğine hem de güvenlik çalışmaları literatürüne disiplinler arası katkı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

APPLEBAUM, Anne, *Gulag: A History*. New York: Doubleday, 2003.

ARKHYMATAYEVA, Ainur, *Sovyetler Birliği'nin Kazakistan Politikası (1927-1938)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2021.

- BARNES, Steven A., *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- BELL, Wilson, "Was the Gulag an Archipelago? De-Convoyed Prisoners and Porous Borders in the Camps of Western Siberia", *Russian Review* 72, no. 1, 2013, ss. 116-141.
- DEMİRCİ, Hikmet, "Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk", *Türk Dünyası Araştırmaları* 127 (251), 2021, ss. 241-268.
- GAVRİLOVA, E. P., *Khudozhniki: GULAG (KarLAG)*. Karaganda: Karagandinskaya Oblastnaya Organizatsiya Soyuzu Khudozhnikov Respubliki Kazakhstan, 1999.
- GORLIZKI, Yoram & KHLEVNIUK, Oleg, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- GREGORY, Paul, *Lenin's Brain and Other Tales from the Secret Soviet Archives*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2008.
- IVANOVA, G. M., "Prinuditelnyi Trud", *GULAG: Ego Stroiteli, Obitatei i Geroi*, ed. I. V. Dobrovolskiy. Moskva: Mezhdunarodnoe Obshchestvo Prav Cheloveka, 1999, ss. 11-128.
- KHLEVNIUK, Oleg V., *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- KÖSE KİZİR, Elanur, "Sovyet Zorunlu Çalışma Kampları Üzerine Bir Araştırma: Gulag", *Gazi Türkiyat* (33), 2023, ss. 299-316.
- PLEKHANOV, A. M., "Osobyi Otdel VCHK", *Bolshaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, ed. Sergey Leonidovich Kravets, C. 24. Moskova: Nauchnoye Izdatelstvo, 2014, ss. 567.
- SAILAN, B. S. & QURANBAY, A. T., "Ekinşi Dümiejüzilik Soğıstan Keingi Qazaqstan Jerindegi Äskeri Tütqımdar Jaǵdayı", *Abai Atındaǵy Qazaq Últtyq Pedagogikalyq Universitetiniń Habarshysy, "Tarih Jáne Sayasi-Áleymettik Ğylymdar"* 1(68), 2021, ss. 60-66.

SOLJENITSIN, Aleksandr, *Gulag Takımadaları*, C. I, Çev. Çağan Er. İstanbul: Felix Kitap, 2023.

YAKOVLEV, B., *Kontsentratsionnye Lagerya SSSR*. Münih: Institut zur Erforschung Der Geschichte Und Kultur Der UdSSR, 1955.

**MUHAMMED İKBÂL'İN GÖZÜNDEN İDEAL İNSAN ÖRNEĞİ
OLARAK NADİR ŞAH
BÜŞRA BİLGİN**

Öz: Muhammed İkbâl, yaşadığı çevre itibariyle Hint düşüncesi, İslâm düşüncesi, Tasavvuf düşüncesi ve Batı'nın felsefi ilimlerine âşina olan çok yönlü bir düşünürdür. Hayat boyu tek derdi İslâm milletlerinin içinde bulunduğu müşkül durumdan onları kendi özlerine, kendi benliklerine döndürerek kurtarmaktır. Onun hayat felsefesi ve dînî-tasavvufî düşüncesi dinamizm üzerine kuruludur. Bu nedenle insan, ideal insan formuna ancak bu dinamizm ile ulaşılabilir. Dinamik insan, kendi benliğindeki potansiyel kuvvetleri keşfetmiş, kendini küçümsemeyen, özünü iyi bilen uyanık bireydir. Öte yandan kendini yalnızca bu dünyaya ait görmeyen ve benliğini asıl sahibi olan Allah'tan aldığı bilen fakr sahibi bir kimsedir. Bir yönüyle ideal insan, Allah'ın tevhid davasını üstlenmiş, yiğit bir cengâver olarak İslâm'ın bir neferidir; diğer yönüyle Allah'ın emirlerine uyan O'nun karşısında benliğini eriten mütevazı bir âşıktır. İkbâl, ideal insanı betimlediği bu özellikleri Nadir Şah'ın (ö. 1933) şahsında kişiselleştirmiştir. Ona göre Nadir Şah, günümüz gençlerinin örnek alabileceği hem cesur ve şahsiyet sahibi bir hükümdar hem de Allah huzurunda tevazu sahibi bir Allah eridir. Bu bakımdan gençler, kendi mazilerine dönüp baktıklarında kendileri için Nadir Şah gibi ideal bir insan örneğini bulacaklardır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Düşüncesi, Tasavvuf, Muhammed İkbâl, Nadir Şah, İdeal İnsan.

**NADIR SHAH AS THE IDEAL HUMAN EXAMPLE FROM THE
PERSPECTIVES OF MUHAMMAD IQBÂL**

Abstract: Muhammad Iqbal is a versatile thinker who is familiar with Indian thought, Islamic thought, Sufi thought and Western philosophical sciences due to the environment he lived in. His only concern throughout his life was to save the Islamic nations from the difficult situation they were in by returning them to their own essence, their own selves. His philosophy of life and religious-Sufistic thought are based on dynamism. Therefore, man can only reach the ideal human form with this dynamism. The dynamic person is an alert individual who has discovered the potential powers within his/her own self, does not belittle himself/herself, and knows his/her essence well. On the other

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, busracosanay@artvin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2918-6131.

hand, he/she is a poor person who does not see himself/herself as belonging to this world only and knows that he/she has received his/her self from his/her real owner, Allah. In this respect, the ideal person is a brave warrior who has undertaken the cause of Allah's monotheism and is a soldier of Islam; on the other hand, he/she is a humble lover who obeys Allah's commands and melts his/her self before Him. Iqbal has personified these characteristics of the ideal person in the person of Nadir Shah. According to him, Nadir Shah is both a brave and characterful ruler and a humble servant of God who can be taken as an example by today's youth. In this respect, when young people look back to their own past, they will find an ideal human example for themselves like Nadir Shah.

Keywords: Islamic Thought, Sufism, Muhammad Iqbal, Nadir Shah, Ideal Human.

Giriş

Muhammed Nadir Şah (1883-1933), Hindistan'ın Pencap eyaletinde Dehiredûn şehrinde doğdu. Baba tarafından Afgan hânedanlarından Muhammedzâyî'ye, anne tarafından Sadozâyî'ye mensuptur. Beççe-i Sekkâ ile girdiği hükümdarlık mücadelesi Kâbil'de karışıklıklara yol açtı. Ancak 16 Ekim 1929'da kabile reisleri ve din âlimlerini bir araya getirdiği toplantıda resmen Afgan hükümdarı ilân edildi. Afganistan'ın yeniden yapılanmasını gerçekleştirmek ve ülkede siyasî istikrarı sağlamak amacıyla bir program hazırladı. Eğitim ve askerî alanda reformlar, ticarî, sanayi ve zirai gelişmeler için yeni tedbirler aldı. Ülkede ilk defa Kâbil Üniversitesi'nin esasını teşkil eden Tıp Fakültesi kuruldu. İktidarının meşruiyetini sağlamak ve bunu sürdürmek için dinî otoriteyi yanına çekmeye büyük önem verdi. Eğitimde onların görüşlerine sıkça başvurdu. Daha sonraları yaptığı işlerden memnun olmayan muhalefet iktidarı rahatsızlık çıkarmaya başladı ve 1933'te Nadir Şah bir suikaste uğrayarak hayatını kaybetti.¹

Muhammed İkbâl, 1877 Siyalkot doğumlu Pakistanlı şair, filozof ve mutasavvıftır. Eğitiminin birçoğunu Batı'da tahsil etmiştir ancak fikirleri ve kalbi her daim Şarklı olarak kalmıştır. Hermann Hesse, yazdığı önsözde İkbâl'i, Kur'an terbiyesi almış, İran-Arap tasavvufu ve Vedanta eğitimi görmüş Hint menşeli bir Müslüman olarak tanımlar. Bununla birlikte, İkbâl'in kendini Allah'a adanmış bir dindar olduğunu ancak bu imanın çocukça değil tam aksine mertçe, erkekçe, cengâverce yapıp tutuşan bir iman olduğunu da belir-

¹ Rıza Kurtuluş, "Nâdir Şah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, cilt 32, s. 278.

tir.² Hayatı boyunca Acem etkisiyle örtülen İslâm'ı yeniden göstermek istiyordu. Amacı insanlara bir şahsiyet kazandırmak ve kuvvetli kılmaktı. Müslümanların pasifliği yüzünden bu kadar savrulduklarını düşünüyordu. Bu nedenle insanın kendi benliğini keşfetmesi ve bir doğan gibi, kartal gibi kuvvetli olması gerektiğine inanırdı.

İkbâl'e göre "ideal insan, gerçekliğin, aşkın ve ilimin peşinde olan insandır. Onun ideal insan hakkında yaptığı tanımlamalar dinamik ve canlıdır. *Merd-i Mî'mîn*, *Merd-i Hak*, *Fakir*, *Kalender* gibi kullandığı kavramları, ideal insanı temsil eder."³ Onun ideal insanı, bir insan olarak bütün potansiyellerini keşfetmiş ve onları kullanarak bütün üstün vasıfları kendinde toplamış olan insandır. Onun tasavvuf anlayışında insanın ben'i, pasif, sönük ve bastırılmış değildir aksine, dinamik, güçlü, kendinin farkında olan şuurlu bir varlıktır. Bu açıdan o, ideal insanı, bir yandan keskin zekâyâ ve sağlam duruşa sahip diğer yandan ilâhi gücü kaybetmeyen zengin ruhlu mütevazı bir kimse olarak görür.

Nadir Şah'ı beyitlerinde yaptığı benzetme ve betimlemelerle ideal insan örneği olarak sunar. Nadir Şah'ı ve onun gibi birkaç önderi kedisine örnek olarak almış ve ölmeden önce kabirlerini ziyaret edip bir de onlara beyitler yazmıştır. "Pakistan'ın Kaa'id-i Azami Muhammed Ali Cinnah şöyle diyor: İkbâl, sade bir mütefekkir değil, bir fikir lideri idi... İslâm ittihamı hususundaki rehberleri Nadir Şah, Seyyid Cemaleddin Afganî ve Said Halim Paşa'dır."⁴ İkbâl, bu kutlu şahsiyetler üzerine yazdığı beyitleri *Yolcu* adlı eserinde toplamıştır. Onların hem kuvvetli birer İslâm neferi olduklarını hem de ilâhi kelama boyun eğen mütevazı şahsiyetler olduğunu hayranlıkla belirtir. Çalışma, kapsamı itibarıyla İkbâl'in insan-ı kâmilî tanımlamak için Nadir Şah'ı betimlediği beyitleri temele almaktadır. Amacımız, Nadir Şah'ın yalnızca bir devlet adamı olmayıp aynı zamanda bir mutasavvıfın gözünden sahip olduğu ideal insan özelliklerini yorumlamaktır. Böylece Nadir Şah özelinde, İkbâl'in Müslüman şahsiyetlerden beklentisini ve onların yeniden ayağa kalkabilmesi için sunduğu reçeteyi dile getirmiş olmayı umuyoruz.

² Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, "Hermann Hesse'nin önsözü", Çev. Senail Özkan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, s. 13

³ Ahmet Albayrak, "Düşünür, Şair ve Bir Aydın Olarak Muhammed İkbâl Portresi", *Boyun Eğmeyen Ateşin dili Muhammed İkbâl*, Hece Aylık edebiyat Dergisi, S. 193, Ankara: Hece Yayınları, 2013, s. 17.

⁴ Muhammed İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, haz. Ali Nihad Tarlan, İstanbul: Sûfi Kitap, 2005, s. 17.

Muhammed İkbâl'in Beyitlerinde Nadir Şah

İkbâl, kendisi gibi İslâm milletlerinin derdini kendi derdi bilen bu uğurda hayatını buna adanmış önder kişileri daima över ve onların davalarının yalnızca devlet işi olmayıp Allah'ın halifeliğini üstlenmeleri olduğunu belirtir. Onlar öyle kudretli erler ki bu dünyada İslâm davası için hem bütün gücünü, cengâverliğini ortaya koymuş hem de Allah huzurunda fakr⁵ ve tevazuyu hiç elden bırakmamışlardır. Bunun en güzel örneklerinden biri de İslâm davasını yüklenen ve ideal bir insan örneği olan Nadir Şah'tır. İkbâl, *Yolcu* adlı şiirinde Nadir Şah'ı şu şekilde betimler:

“Afganistan'ın nadir yetiştirdiği bir insan olan Nadir Şah bir derviş kadar zengin ruhlu, fakat mütevazı bir padişah idi. Allah'ın rahmeti onun temiz ruhu üzerine olsun.

İsabetli ve âkilane tedbiri, milletin işini sağlam temellere oturtmuş, kılıcı ile de din-i Mübîn-i İslâm'ın koruyucularından biri olmuştur.

Sahabe-i Kiramdan Ebû Zer gibi namazda varlığını vecd ve takvâsı içinde eritirdi. Fakat kahramanlık zamanında kılıcı da mermerleri eritirdi.”⁶

İkbâl'in Nadir Şah hakkındaki yorumu, tasavvuf anlayışıyla uyum içindedir. Düşündür, Nadir Şah'ın şahsında Allah karşısında benliğini eriten ancak İslâm'ın bir neferi olarak benliğini güçlendiren bir Müslüman profili çizer. Çünkü İkbâl, Müslümanların ne bu dünyadan ne de öte dünyadan el etek çekmelerini haklı bulmaz. Özellikle İslâm milletlerinin etkisinde kaldığı, benliğini hiçe sayan dünyadan el etek çeken Acem etkisiyle gelişmiş sûfice yaşamı eleştirir. Tasavvuf, İkbâl için de ilâhi aşka ulaşmanın bir metodu veya yoludur. Ancak İkbâl'e göre, benlik (ego), Mutlak Ben (Tanrı) karşısında güçlendirilmeli ve O'ndan aldığı hayat vasıtasıyla yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak hâkimiyet kurabilmelidir. Bu ancak yüksek dirayet ve ilâhi aşk sayesinde mümkün olabilir. İkbâl, Nadir Şah örneğinde olduğu gibi benliği tanımının, kendini bilmenin insanı şehinşahlığa yükselteceği kanaatindedir. Bir şiirinde şu ifadeleri kullanır: “Ey benliğini tanımayan insan, kendini tanı! İnsan ile

⁵ “Fakr, kişinin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığı, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunun şuurunda olmasıdır.”; “Fakrın hakikati, kulun Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymamasıdır.” Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012, s. 131; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 204.

⁶ Muhammed İkbâl, “Yolcu”, *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul: Eser Matbaası, 1976, s. 26.

benliği arasındaki perde, İslâm dininde haramdır”.⁷ Benlik insan ile Allah arasında en büyük aracıdır. “Benlik insan denen varlığın toprağının altında yatan bir cevherdir. Bu öze veya cevher dirilip hayat bulmasını aşk ateşinde aldığı kıvılcıma borçludur.”⁸

İkbâl, Nadir Şah'ı sık sık sahabeden kimselerle karşılaştırarak örnek yönlerini anlatır. Yukarıdaki beyitlerin devamını şöyle getirir:

“Lûtuf ve ihsanı; olgun, anlayışlı, dürüst idaresi ile Ebubekir-i Siddık zamanını; sert, adaletten kıl kadar ayrılmayan davranışı ile de Hazreti Ömer devrini ihya etmişti.

Dini korumak, onun ahkâmı dairesinde hareket etmek, İslâm'a yararlı işler yapmak dâimi düşüncesi, endişesi idi. Bu üzüntü lâlenin gönlündeki dağ (Lâlenin içindeki siyahlık) gibi ruhuna yerleşmişti. Şarkın gecesi içinde onun varlığı bir meş'ale gibi parıl parıl yanar aydınlatırdı.

Bakışlarında mânevî zevk ve hâl sahiplerinin sarhoşluğu vardı. Canının cevheri baştan başa ateşin bir aşkın cezbesi içinde idi.

Kılıcı şahane, bakışı ise dervişane idi. Bu iki inci ancak Lâilaheillallah (tevhid) ummanından çıkar.”⁹

Nadir Şah, lütufkâr ve dürüst idare şekli ile Hz. Ebubekir'e, adaletten şaşmayan davranışı ile Hz. Ömer'e benzetilir. Doğru sultanlarına yazdığı şiirde ise Nadir Şah'ı şöyle anar:

“... Sultanların saraylarına doğru şimdi bir bak!

Doğu'nun sultanları toplanmışlar

İran, Afganistan ve Dekken'in övüncü bunlar

Birlik sırrını bilen o Nadir

Müslümanlara adalet mesajı verir...”¹⁰

O, girdiği her mücadelede İslâm'ın ve İslâm milletlerinin yararına işler yapmıştır. Bu işleri kendisine dava edinmiş ve bu sebeple dertlenmiştir. İkbâl'e göre bu cesur hükümdar, her ne kadar kılıcı ile güçlü idiyse de mânevî

⁷ İkbâl, “Yolcu”, s. 30.

⁸ Mehmet Kasım Özgen, “Muhammed İkbâl'in Aşk Görüşü”, *Boyun Eğmeyen Ateşin dili Muhammed İkbâl*, Hece Aylık edebiyat Dergisi, S. 193, Ankara: Hece Yayınları, 2013, s. 449.

⁹ İkbâl, “Yolcu”, s. 26-27.

¹⁰ Muhammed İkbâl, *Cavîdnâme*, Çev. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014, s. 229.

hâl sahiplerinin yani mutasavvıflarda olan hâllere sahip idi. Yukarıda bahsettiğimiz fakr sahibi kişilerdendir. Bunu İkbâl kendisi de belirtir:

“Fakr ve Şahlık (bir arada) Hazreti Muhammed’in zatında tecelli eden iki büyük mazhariyettir. Bunu o getirmiştir.

Bu iki kuvvet müminin varlığından taşar. Fakr onun kıyanı (namaz rükünlerinden ve ayaklanması ve şahlanması) Şahlık ise secdesidir. (Şahlık azametinin Allah huzurunda yere kapanması.

Fakr hakikat aşkı ile yanı, derde uğrayış, yaralanış ve hepsinin üstünde ideali içinde her an çırpınıştır. Fakrın şerefi toprak ve kan içinde çırpınmaktır.

Nadir Şah’ın fakrı da nihayet kanlar içinde sona erdi. O kahraman şehidin fakrı ne yücedir.

Ey bahar rüzgârı, ey hızlı koşan yolcu, onun mezarını aheste ve hürmetle tavaf et.

Şah uykuda, yavaş adım at, goncanın düğümünü daha yavaş aç.

Onun huzurundan ben emir aldım. Bu emir beni yeniden canlandırdı.”¹¹

İkbâl, fakrın yani Allah huzurunda benlik atfetmemenin ve yeryüzünde Allah’ın halifesi olarak benliği güçlendirmenin bir arada bulunmasını, Hz. Peygamber’in özelliğine benzetmiştir. Gerçek mümin, İslâm davası için dimdik kıyamda durmalı ancak Allah huzurunda yere kapanmalıdır. Bu ilâhi aşkın kendisinde bulunduğu kişilerin durumudur. Nadir Şah, bu şahlık ve fakr içinde ömrünü vefa etmiştir. Bu sebeple, İkbâl ondan bu şahsiyet biçimini ve davasını aldığını belirtir ve aynı sebeple dertlendiğini izah için ‘ondan emir aldım’ ifadelerini kullanır.

İkbâl, *Yolcu Kâbil’e Gelip, Şehid Hükümdar Nadir Şah’ın Huzuruna Çıkıyor* adlı şiirinde ise Nadir Şah’ın tasavvufî yönüne dikkat çeker.

“Kâbil şehri, cennet gibi bir yer... Asmasının damarından Âb-ı Hayât akıyor...

O diyarın; halkı tok gözlü ve güzel bir fitrata maliktir. Fakat kılıç nasıl kendi cevherinden haberdar değilse onlar da kendilerindeki bu yüksek vasıflardan bâhaberdirler.

¹¹ İkbâl, “Yolcu”, s. 27.

Dilküşa adlı hükümdar sarayının yolundaki toprak, ziyaretçiler için bir kimyadır.

O yüksek saray da Şah'ın huzuruna kabul olunmak şerefine nail oldum. Dertli bir fakir, sultanın huzuruna çıktı.

Onun büyük ahlâkı gönüller iklimini teshir ediyor. Orada hükümdar saraylarındaki merasim ve teşrifat yoktu.

Ben o büyük yaradılışlı hükümdarın huzurunda kendini Hazreti Ömer'in sarayında bir aç, yoksul insana benzetiyorum.

Onun sözleri adeta beni eritiyordu. Niyaz ederek ellerini öptüm.

O çok güzel konuşan, sade giyinişli, çok çalışkan, yumuşak huylu ve coşkum heyecanlı bir padişah idi.

Doğruluğu, hulûsu kalbi bakışlarına aksetmişti. Varlığı din ve devletin kudret ve metanetinin temeli idi.

Topraktan yaratılmış bir insan olduğu hâlde meleklerden daha ma'sum ve temizdi. Fakr ile şahılgı kendi nefsinde toplamıştı. Bunun ne yüksek bir makam olduğunu biliyordu.

Bakışlarında Şark ve Garbın hayatına derin bir vukuf aşikârdı. Felsefesi Şark ve Garbın sırlarına aşina idi.

Feylesoflar gibi ince düşünceli ve anlayışlı bir hükümdardı. Milletlerin yükselişlerinin, düşüncelerinin sırrını iyi biliyordu.

Ma'nanın yüzünden perdeyi açtı ve hükümdarlığın, dinin inceliklerini şerh ve izah etti.

Senin varlığındaki ateşi gördüm, ben seni büyük, aziz bir insan olarak tanıyorum.

Kendisinde sevginin renk ve kokusu bulunan insan benim nazarımda bir Haşim¹² ve Mahmud¹³ tur.¹⁴

İkbâl, şiirinin başında Afganistan'ın Kâbil şehri hakkında betimlemelerde bulunur. Bunun sebebi Nadir Şah'ın mezarının orada bulunmuş olması olabilir. Nitekim Nadir Şah'ın şahsiyetini övdükten sonra bu şiirinde, buranın halkının kendilerinin cevherinden bihaber olduğunu belirtir. Nadir Şah'ın

¹² Haşim b. Utbe (ö. 657), kahramanlığı ile tanınan sahâbî. Bk. Asri Çubukçu, "Hâşim b. Utbe" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, cilt 16, s. 410.

¹³ Mahmûd-ı Gaznevî (ö. 1030), Gazneli hükümdarı (998-1030). Bk. Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, cilt 27, s. 362.

¹⁴ İkbâl, "Yolcu", s. 34-36.

sarayında diğer saraylara kıyasla Nadir Şah'ta bulunan tevazuyu görür ve onun huzuruna çıktığını ifade eder. Bu huzura çıkma meselesi bir mânevî hâl durumudur. Onunla konuştuğunu ve ondaki şahılgı ve fakrı kendinde birleştiren ululuğu gördüğünü söyler. Burada yine bir Hz. Ömer benzetmesi vardır. İlim bakımından düşünceli ve bilgili, Şark ve Garb'a hâkim biri olduğunu ifade eder. İkbâl, şiirin devamında Nadir Şah ile konuşmayı sürdürür ve ona mânevî hâllerini bildirir:

“O kerem sahibi Müslümanın huzuruna hediye olarak bir Kur'an-ı Kerim takdim ettim.

Ve dedim ki: Bu ehli Hakk'ın sermayesidir. Onun içinde her türlü kayıttan âzâde (mutlak) bir hayat vardır.

Her başlangıcın sonu ondadır. Haydar (Hazreti Ali) onun kuvveti ile Hayber'i fethetmiştir.

Benim sözüm onu çok müteessir etti. Gözlerinden yaşlar akmaya başladı.

Dedi ki: “Nadir bu cihanda avare idi; din ve vatan dertleri karşısında çaresizdi.

Dağlar, çöller benim neler çektiğimi bilmiyor; benim sayısız ıstıraplarımdan bihaber.

Bülbüllerle beraber feryat ettim, ırmaklarla beraber ağladım.

Kur'an'dan başka dert ortağım yoktu. Onun kuvveti sayesinde kapalı kapılar önümde açıldı”.

Yüksek ruhlu hükümdarın bu sözleri beni cezbelere düşürdü.

İkinci namazı vakti gelmişti. Namaz mü'mini bütün mâsivâdan¹⁵ temizler.

Âşıkların sonu yanış ve eriyiştir. Ben de ona uyarak namaza durdum.

O kıyam ve secdedeki sırları ancak bu sırta mahrem olanlara anlatabilirim.”¹⁶

İkbâl, bu mânevî hâl durumunda Nadir Şah'a bir rehber olarak Kur'an-ı Kerim hediye eder. Hz. Ali'nin kuvvetinin kaynağı o rehberine sarılmasıdır. Nadir Şah ise, kendisi de Hz. Ali gibi Kur'an'a sarıldığını ondan başka dert

¹⁵ Allah'tan başka her şey anlamında bir tasavvuf terimi. Bk. Süleyman Uludağ, “Mâsivâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, cilt 28, s. 76.

¹⁶ İkbâl, “Yolcu”, s. 36-37.

ortağının olmadığını belirterek cenklerde edindiği başarıları onun kuvveti sayesinde aldığını söyler. Burada yine Nadir Şah'ı bir sahabeye, Hz. Ali'ye benzetme vardır. Bu benzetmelerin sebebi elbette, İslâm davası için yaşayan ve cenk eden kişiler üzerinden tevhid inancına işaret etmektir. İkbâl'in çağımız Müslümanlarından beklediği de tam olarak böyle bir kimliktir.

İkbâl için tevhid kelimesi (Lâilahaillallah), kâinatın nizamıdır. Lâ (yok) kelimesi, Allah'tan gayrı her şey için söylenecek sözdür. İkbâl'e göre, Allah adamının ilk merhalesi budur. Tevhidi kendine dert edinen millet kendi çamurundan kendini tekrar yaratır.¹⁷ Nadir Şah'ı övdüğü fakr da tevhidin bu ilk kısmıdır. Bir şiirinde fakr sahibi olmayı şöyle ifade eder:

“Fakr, kendi işini iyi düşünmek, tartmak, kelime-i tevhide sarılmak.

Fakr, arpa ile (en basit bir hayat şartına katlanarak) Hayber kal'asını fethetmektir. Fakr sultanları, beyleri esir edip atının tergisine bağlamaktır...

O, seni başka bir makama yükseltir. Bir camı parçası olan seni elmas hâline getirir.

Fakr, bütün varlığını, hüviyetini Kur'an-ı Azimüşşândan alır. Fakr sahibi bir derviş üstünde oturduğu kilime sığmayan bir varlıktır.”¹⁸

İkbâl, kendi tasavvufi anlayışına uygun olarak, fakrı ideal insan için üzerinde taşıması ve içselleştirmesi gereken bir özellik olarak belirler. Fakr sahibi kimselerin Allah'ın adamı olduklarını, artık Allah'ın diliyle konuşup O'nun kulağıyla duyduklarını ve isterlerse kendilerini yeni baştan yaratabileceklerini, zamana esir olmayıp aksine zamanın onların esiri olduğunu söyleyerek bu makamı yüceltir ve Nadir Şah'ı da bu makamın bir eri olarak över. Gelecekte İslâm milletleri ve özellikle gençler için bu şahsiyeti bir örnek olarak tanıtır ve onlara *Afgan Hükümdarı Nadir Şah'a* adlı şiirde şöyle seslenir:

“Allah'ın katından ışıklar saçan, inci gibi damlayı alıp gelen bulut,

Nefesin vücuda hayat verşi gibi gül damarına can vermektedir!

Yolunu alırken cennet üstünden geçti bulut,

Cenneti çok beğendi su olup yağmak istedi.

Herat, Kâbil, Gazne şehirlerinin gülleri gençleri,

¹⁷ Muhammed İkbâl, “*Ey Şark Kavimleri*”, *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul: Eser Matbaası, 1976, s. 74.

¹⁸ İkbâl, “*Ey Şark Kavimleri*”, s. 78.

Lâlenin ateşini öyle ateşlesin ki, Nadir Şah'ın gözyaşları;

Bundan böyle söndüremesin başkaları onun ateşini!"¹⁹

İkbâl, hayatı boyunca İslâm'ın derdiyle dertlenmiş, İslâm ümmetinin yeniden dirilişi ve ihyası için ömrünü adanmış bu düşüncelerini hem şiirleriyle hem de düzyazılarıyla özellikle Müslüman gençler için kaleme almıştır. Bu dünyada şah olmayı ama her şeyden evvel kul olmayı bize öğütlemiştir. Bu benliği inşa etmek bir şahsiyet kazanmaktır. "Ezilen sömürülen, kimliği, kişiliği yok edilen insanın yeniden dirilişi, kimliğini ve kişiliğini yeniden kazanmasıdır."²⁰ Başka kültürlerin ve dinlerin etkisinde kalıp kim olduğunu, benliğini unutmamak gerektiğini bu düzene karşı uyanık olmak gerektiğini sıklıkla tembih etmiştir. Çünkü kendini, benliğini unutan milletler ne dinini ne vatanını ne de ahlâkını koruyabilir.

İkbâl, mânevî değerden kopmuş maddî eğitim sisteminin bencil ve birbirli gençler yetiştirdiğinden ve gençlerin muhteşem mâzilerinden uzaklaşıp batı medeniyetinin köleleri hâline geldiğinden yakınır. Yeni kurulan okullar ile meydana gelen akademik sömürü gençliği zehirliyor ve gençler kendi tarih ve kültürlerine yabancı hâle gelip kendi benliklerini unutuyordu.²¹ Özellikle gençlere bu fikirleri enjekte edebilmek için tarihte başarılı ve takvâ sahibi Nadir Şah gibi hükümdarları örnek vermiştir. Dolayısıyla İkbâl tarafından Nadir Şah, bizim için hem bu dünya siyaseti hem de öte dünya hayatı için örnek alabileceğimiz ideal bir insan olarak sunulmuştur. İşte İkbâl'in "perişan İslâm için bitmeyen bir elemidir gönlüm" dediği davası ve derdi özetle budur.

Sonuç

İkbâl'in ideal insanı benlik, şahsiyet sahibi her an Allah ile bağımlı sınırlı tutan ama yeryüzünde de dinamik oluşa dâhil olan bir varlıktır. Hakiki Varlık daima oluş içindedir insan da kendi benliği ile bu oluşa dâhil olmalıdır. Bunun için kendi kimliğini bilmeli, bir Müslüman olarak kendi davasına sahip çıkmalı ancak bunu Müslüman olmanın en iyi örneği olarak yapmalıdır. Hem kalbinde ve tüm benliğinde ilâhî aşkı taşımalı hem de bu aşk ile benliğini inşa etmelidir.

¹⁹ Muhammed İkbâl, *Cebraîl'in Kanadı*, Çev. Yusuf Salih Karaca, İstanbul: Furkan Yayınları, 1983, s. 152.

²⁰ Cevdet Kılıç, "İkbâl'in Mücadelesi ve İslâm Dünyasına Etkileri", *Boyun Eğmeyen Ateşin dili Muhammed İkbâl*, Hece Aylık edebiyat Dergisi, S. 193, Ankara: Hece Yayınları, 2013, s. 188.

²¹ Ghulam Hussain Zulfikar, "İkbâl'in Gençliğe Yaşayan Mesajı", Çev. Zeynep Yazıcı, *Türkçe İkbaliyat*, İkbâl Akademisi (Pakistan Dergisi), 1993, s. 9-10.

İkbâl'in ilâhi aşka dayalı benliğin inşası fikri ideal insanı yani insan-ı kâmilî meydana getirir. O insan, Allah'ın adamıdır; her neye sahipse Allah'tan olduğunu bilir bu bakımdan fakr sahibidir. Bu yönleriyle Nadir Şah, İkbâl'e göre ideal bir Müslüman örnek bir Allah eridir. O, adaleti ile Hz. Ömer'e, Kur'an'a dayanan cesareti ile Hz. Ali'ye, dürüst yöneticiliği ile Hz. Ebubekir'e benzer. Nadir Şah, İslâm davasıyla dertlenmiş, tevhid inancıyla dolmuş bir hükümdardır. Şahlığı yanında kulluğunu hiç unutmamış, Allah karşısında benliğini eritmiş O'nda hayat bulmuştur. İkbâl'in bütün Müslümanlara örnek olarak nitelendirdiği Nadir Şah, onun gözünde ideal insan/insan-ı kâmil'dir.

Kaynakça

- ALBAYRAK, Ahmet, "Düşünür, Şair ve Bir Aydın Olarak Muhammed İkbâl Portresi", *Boyun Eğmeyen Ateşin dili Muhammed İkbâl*, Hece Aylık edebiyat Dergisi, S. 193, Ankara, Hece Yayınları, 2013, ss. 12-25.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- ÇUBUKÇU, Asri, "Hâşim b. Utbe" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 410.
- İKBÂL, Muhammed, *Cavidnâme*, Çev. Halil Toker, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014.
- İKBÂL, Muhammed, *Cebrail'in Kanadı*, Çev. Yusuf Salih Karaca, İstanbul, Furkan Yayınları, 1983.
- İKBÂL, Muhammed, *Esrar ve Rumuz*, haz. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, Sûfi Kitap, 2005.
- İKBÂL, Muhammed, "Ey Şark Kavimleri", *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, Eser Matbaası, 1976.
- İKBÂL, Muhammed, "Yolcu", *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, Eser Matbaası, 1976.
- KILIÇ, Cevdet, "İkbâl'in Mücadelesi ve İslâm Dünyasına Etkileri", *Boyun Eğmeyen Ateşin dili Muhammed İkbâl*, Hece Aylık edebiyat Dergisi, S. 193, Ankara, Hece Yayınları, 2013, ss.177-204.
- KURTULUŞ, Rıza, "Nâdir Şah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 278.

- MERÇİL, Erdoğan, “Mahmûd-ı Gaznevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 362-365.
- ÖZGEN, Mehmet Kasım, “Muhammed İkbâl’in Aşk Görüşü”, *Boyun Eğmeyen Ateşin dili Muhammed İkbâl*, Hece Aylık edebiyat Dergisi, S. 193, Ankara, Hece Yayınları, 2013, ss. 447-456.
- SCHİMMEL, Annemarie, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, “Hermann Hesse’nin önsözü”, Çev. Senail Özkan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2012.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Mâsivâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 76.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Kabalıcı Yayınları, 2012.
- ZULFİKAR, Ghulam Hussain, “İkbâl’in Gençliğe Yaşayan Mesajı”, Çev. Zeynep Yazıcı, *Türkçe İkbaliyat*, İkbâl Akademisi (Pakistan Dergisi), 1993, ss. 7-13.

**KUZAKÇI, BAŞAK, SOĞDLAR VE TÜRKLER İPEK YOLU'NUN
TÜCCARLARI VE HÂKİMLERİ, VAKIFBANK KÜLTÜR
YAYINLARI, I. BASKI, İSTANBUL 2023**

BATIN DURMAZ*

Öz: Türkistan'daki vaha şehirlerinin kuruluş ve yükselişi, Batılı araştırmacılar nezdinde Fırat-Dicle, Nil ve Sarı Irmak üçgeninin gölgesinde kalmıştır. Orta Asya'nın vaha şehirleri ve kültürü uzun yıllar Marksist bir okuma üzerinden incelenmiştir. Vaha şehirlerinin tarihi Türk akademisi nazarında tali bir konu olarak kalmıştır. Yakın zamanda popüler hale gelen İpek Yolu tarihiyle beraber antik bir toplum olan Soğdlar da akademik ilgiye mazhar olmuştur. Türkiye'deki Soğd tarihi ve kültürüne dair çalışmalar genel itibarıyla Türkoloji alanında yoğunlaşmıştır. Soğd-Türk ilişkilerinde ise Soğdlar etken bir konumda değil edilgen bir nesne durumunda kalmıştır. Tanıtım ve değerlendirme yazısını kaleme aldığımız bu eser Türkiye'deki tarih araştırmaları açısından önemli bir noktaya konumlanmıştır çünkü Soğdlar çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Eserde başta Türk halkları olmak üzere İpek Yolu toplumlarıyla kurdukları siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler incelenmiştir. Soğd toplumunun ve İpek Yolu'nun tarihini odak noktası almasından mütevellit bu eser üzerine bir değerlendirme yazısı kaleme alınması elzem olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Soğd, İpek Yolu, Hun, Göktürk

**KUZAKÇI, BAŞAK, SOGDIANS AND TURKS TRADERS AND
RULERS OF THE SILK ROAD, VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI, Ist
EDITION, İSTANBUL 2023**

Abstract: The establishment and rise of oasis cities in Turkestan have remained in the shadow of the Euphrates-Tigris, Nile, and Yellow River triangle in the eyes of Western researchers. The oasis cities and culture of Central Asia have been studied for many years through a Marxist reading. The history of the oasis cities has remained a secondary subject in the eyes of the Turkish academy. Along with the recently popularized of Silk Road history, the Sogdians, ancient society, have also attracted academic interest. Studies on Sogdian history and culture in Turkey have generally been concentrated in the field of Turkology. In Sogdian-Turkish relations, the Sogdians were not in an active

* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul, Türkiye, *batin.durmaz@std.yeditepe.edu.tr*, <https://orcid.org/0000-0001-9246-8740>

position but remained passive objects. This work, for which we wrote the introduction and evaluation, is positioned at an important point in terms of historical research in Turkey because the Sogdians are the focus of the study. In this work, the political, cultural and economic relations that the Sogdians established with the Silk Road societies, especially the Turkish peoples, were examined. It became necessary to write an evaluation article on this work because it focuses on the history of the Sogdian society and the Silk Road.

Keywords: Sogdian, Silk Road, Xiongnu, Gokturk

GİRİŞ

20. yüzyılda tarih yazımında dünya tarihini bütüncül bir şekilde ele alan çalışmaların geniş bir literatür oluşturduğu bilinmektedir. Yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılda dünya tarihi yazımında daha bölgesel tarihlerin, konsept tarihlerinin öne çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu noktada İpek Yolu araştırmaları özellikle batı tarih camiasında popülerleşmeye başlamıştır¹. Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen'in isim babası olduğu, Fransız Sinolog Paul Pelliot ve Macar asıllı İngiliz arkeolog Sir Marc Aurel Stein'in keşifleriyle temellerini attığı İpek Yolu araştırmaları Türk tarihçiliğinde ilgi odağı olmaya başlamıştır. Okurların dikkatine sunduğumuz bu eser de batı tarih yazımında giderek artan İpek Yolu araştırmalarının Türkiye'deki akademik bir uzantısıdır. Eserin odağında İpek Yolu'nun kalbinde yaşamış, onun tüm sosyoekonomik ve sosyopolitik yapısını şekillendirmiş tarihi halklardan birisi olan Soğdlar yer almaktadır. Türkiye'deki bozkır tarihçiliğinin araştırma konuları için periferide kalmış bir halk olan Soğdlar, bu eser ile Türk tarih yazımının merkezine taşınmaktadır.

Türkiye'deki tarih araştırmalarında Soğdlar, özne olmaktan çok özneye (bozkırdaki Türk tarihi) pasif bir etkide bulunan yapıda sunulmuştur. İsimleri

¹ Bu hususta başlıca şu eserler sıralanabilir; Peter Frankopan, *The New Silk Roads: The Present and Future of the World* (New York: Bloomsbury Publishing, 2019); Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Bloomsbury Publishing, 2016); Mark Norell, Denise Patry Leidy ve Laura Ross, *Traveling the Silk Road: Ancient Pathway to the Modern World* (New York: Union Square & Co., 2011); Valerie Hansen, *The Silk Road: A New History* (New York: Oxford University Press, 2015); Susan Whitfield, *Life Along the Silk Road* (California: California University Press, 2001); Susan Whitfield, *Silk Roads: Peoples, Cultures, Landscapes* (California: California University Press, 2019); Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (Oxford: Princeton University Press, 2011); Xinri Liu, *The Silk Road in World History* (New York: Oxford University Press, 2010).

çeşitli olaylarda geçer ancak tam olarak bu kavmin ne olduğu, yaşam tarzı, bozkır dünyasına etkileri ve genel manada İpek Yolu'ndaki rolleri pek incelenmemektedir. Oysaki İpek Yolu'nun kalbinde yaşamış olan bu halk, ekonomik, siyasi ve kültürel etkileri ile çevrelerini değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Soğdların tarihi, dili ve kültürü hakkında Fransız, Alman ve Rus literatürleri başat rol oynamakla birlikte Çin, İran ve Anglo-Sakson tarih camialarında da büyük bir literatür oluşmuştur. İpek Yolu'nun bu önemli kavmi Soğdların Türkçe üzerinde derin izleri bulunmaktadır. Türkler, bazı dönemlerde Soğd alfabesini doğrudan kullanmıştır. Soğd alfabesinden hareketle Uygur alfabesini geliştirmiştir². Dil gibi çok önemli bir sahada büyük etkileri olan bu kavim üzerine Türkiye'deki tarih çalışmaları ne hazindir ki çok temel bir seviyenin ötesine geçememiştir³.

Bugüne kadarki tarih yazımında Soğdlar çeperde kalmış bir halk iken yazarın, eserde seçtiği “Soğdlar ve Türkler” başlığı ile ilk kez tarih yazımımızda Soğdlar nesne olmaktan özne olmaya geçmiştir. Kitap isimleri de kitapların içeriği hakkında bize önemli anlamlar vermektedir. Eğer ki eserin adı “Türkler ve Soğdlar” olsaydı kanon durumundaki tarih bakışının bir tekrarı olacaktı. Eserin ismi ile zihni dünyası hakkındaki ilişkiye dair şu örneği vermek konunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır; Lucien Febvre, *Annales* ekolünün en ünlü siması olacak olan Braudel'e 1927 yılında, tezi için “II. Felipe ve Akdeniz”in iyi bir konu olduğunu ama “Akdeniz ve II. Felipe” başlığının çok daha iyi bir seçim olacağını belirtmiştir⁴.

² Leili Khabbazi, “TÜRKÇE-SOĞDÇA BİR BELGENİN IŞIĞINDA TÜRKÇE VE SOĞDÇANIN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİNİN İNCELENMESİ”, (Çev. Umut Başar), *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 211-212.

³ Soğd tarihi, dili ve kültürü hakkında belli başlı çalışmalar için bakınız; Aldülkadir İnan, “Orta Asya'da Muğkalle Hafriyatında Bulunan Vesikalar, Soğdiyskiy Sbornik, Leningrad, 1934. 121 Sah. [Kitap Tanıtımı]”, *Belleten* 7, S. 27 (1943): 615-616; Masao Mori, “Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri”, *Belleten* 47, S. 185, (1983): 339-352; Süer Eker, “Orta Asya'nın Gizemli halkı': Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig* 24, (2012): 77-92; Nicholas Sims-Williams, “Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni”, (Çev. Feryal Korkmaz, Berker Keskin), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57, S.57, (2017): 259- 269; Leili Khabbazi, “TÜRKÇE-SOĞDÇA BİR BELGENİN IŞIĞINDA TÜRKÇE VE SOĞDÇANIN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİNİN İNCELENMESİ”, (Çev. Umut Başar), *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 211-223; Sümeyra Türk Yıldız, “YEDİSU'DA SOGD KOLONİLERİ VE TÜRK-SOGD ETKİLEŞİMİ”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, S. 248 (2020): 121-32.

⁴ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimini Annales Okulu (1929-2014)*, çev. Umut Yener Kaya ve Turgay Sivrikaya (İstanbul: Ishk Yayınları, 2017), 69.

Eserin Bölümleri

İncelemesini yaptığımız bu eser altı bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk üç bölümü genel itibariyle Soğd tarihinin kaynaklarını, Soğdların kültürünü, dilini, tarihini ve içtimai yapısını içermektedir. Çalışmanın diğer üç bölümünde Türk halkları ile Soğdlar arasında kurulan ilişkilere odaklanılmıştır. Özellikle dördüncü ve beşinci bölümlerde siyasi tarih merkezli bir okuma gerçekleştirilmiştir.

Eserin ilk bölümünde bizzat Soğdlar tarafından kaleme alınmış kayıtlar okurlara tanıtılmıştır. Yine bu bölümün alt başlığında ise komşu devletlerin ve halkların Soğdlara dair kayıtları derlenerek incelenmiştir. Yazar girişte, Soğdları “tüccar toplumu” olarak tanımlamıştır⁵. Bu tanım önemlidir çünkü eserin genel içeriğinde Soğdların İpek Yolu’nun kültürünü ve tarihini sosyoekonomik ilişki ağları çerçevesinde nasıl değiştirip dönüştürdüğüne tanık olmaktadır. Eserin ikinci bölümünde ise Soğd etnogenezinin yapısı ele alınmıştır. Yazar, Soğdların çevrelerini kültürel olarak dönüştürdüğünü Göktürklerin tarihinden örnekler vererek açıklamaktadır. Çalışmada I. Türk Kağanlığı’nın yazı dilinin Soğdça olduğuna dair iddialı ancak bir o kadar da temelleri sağlam bir argüman ortaya konulmuştur.

İkinci bölümün alt başlıklarından birisinde ise Soğd halkının dini inançları ve bu inançlarda İpek Yolu’nun rolü ele alınmıştır. Soğd ve Batı İran Zerdüştlüğünün temel farkları ele alınmıştır. Yazar, Soğdlar arasında bir ruhban sınıfının mevcut olmadığı ifade etmektedir. Eserde Batı İran bölgesinde tek tip bir dini yapı görülürken aksine Soğdya’da “devlet dini”nin görülmediği vurgulanmaktadır. Yazar, Soğdlara has bu dini yapının sebebini Soğd siyasi yapısında aramaktadır. Bu noktada da verdiği cevap, Soğd siyasi yapısının çok parçalı olmasıdır⁶. Merkezileşmemiş bir toplumun dininin de merkezileşmediğini görmekteyiz. Arkeolojik ve kültürel veriler açısından Diaspora Soğdları ile Soğdya Soğdları arasında farklar olduğu ifade edilmektedir. Eserde bu farklardan bir tanesi olarak din tercihleri gösterilmektedir. Diasporada Budist öğretinin öne çıktığı ifade edilirken Soğdya’da ise Zerdüştlüğün dini inanç olarak egemen olduğu ifade edilmektedir. Bu husus belki de Doğu Türkistan’daki Uygurların Budizm etkisinde kalmasının arkasındaki bir etmendir.

⁵ Başak Kuzakçı, *Soğdlar ve Türkler İpek Yolu’nun Tüccarları ve Hakimleri*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023): 16.

⁶ Kuzakçı, a.g.e., s. 58.

İpek Yolu'nda sadece emtianın taşınmadığının bu yolda kültürlerin de taşındığının en güzel örneklerinden birisi Hristiyanlıktır. Yazar, MS 5. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın başta Sasaniler olmak üzere doğuya doğru yayıldığını ifade etmektedir⁷. MS 8. yüzyılda ise Hristiyanlık Turfan'a kadar ulaşmıştır⁸. Eserde İpek Yolu'nun ruhunu anlatan vurucu cümlelerden birisi de yazarın Judith Lerner'dan alıntıladığı şu ifadelerdir; “kültürel değişim her zaman ticarete eşlik eder”⁹. Tam da bu noktada eserdeki şu çarpıcı tanımları aktarmak önemlidir; yazar, Soğdları bir “kültür imparatorluğu”¹⁰ olarak tanımlamaktadır¹¹. Eserde Soğd dilinin aynı zamanda İpek Yolu'nda uzun bir dönem boyunca “lingua franca” olduğu belirtilmektedir.

İkinci bölümde yazar, Soğdların İpek Yolu'nda sağladıkları başarıların nedenlerini de sorgulamaktadır ve Soğdların başarılarının temelinde koloni şehirleri vasıtasıyla kurdukları ticaret ağının yattığı sonucuna varmaktadır. Eserde Soğdların, Mezopotamya ve Antik Yunan şehir devletlerinden ve Marksist tarih okumalarındaki sınıf yapılarından oldukça ayrışmış, hatta nevi şahsına münhasır, bir konumda yer aldığını görmekteyiz. Eserde, Soğd toplum yapısının dört sınıftan oluştuğu ifade edilmektedir. Okuryazarlar, tüccarlar, işçiler ve çakar/kakar/çakar ismi verilen askerler¹² şeklinde bir sosyal tabakalaşmanın varlığı ortaya konulmaktadır. Öte yandan tarımcı nüfusun özel mülkiyetinin de olduğu ifade edilmektedir. Soğdların sosyoekonomik ve siyasi-iktisadi yapısı Marks'ın Asya Tipi Üretim tarzı ile çelişmektedir. Ünlü Marksist düşünürlerden olan Kojin Karatani'nin ekonomik yapı formülü çerçevesinde bir Soğd-Kağanlık ilişkisi örüntüsü okuması yapılabilir.

Eserde incelenen Soğdlar ile bozkır kağanlıkları arasındaki ilişki örüntüsü göz önüne alındığında Karatani'nin B tipi olarak isimlendirdiği mübadele sistemini devlete dayalı hakimiyet-himaye ilişkisi üzerine oturtmaktadır. C tipi

⁷ Hristiyanlığın Doğu dünyasına yayılışı hususunda detaylı bilgiler için bakınız; Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023).

⁸ Kuzakçı, a.g.e., s. 68-69.

⁹ Kuzakçı, a.g.e., s. 74.

¹⁰ Asya tarihi için bugüne kadar birçok tanımlama yapılmıştır; Marks'ın “Asya Tipi Üretim Tarzı”, bozkır imparatorluğu tabiri, bozkır feodalizmi tabiri (bknz: Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Cilt II, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978), Wittfogel'in hidrolik imparatorluklar tabiri (bknz: Karl Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (London: Yale University Press, 1957) bunlara örnek olarak verilebilir.

¹¹ Kuzakçı, a.g.e., s. 75.

¹² Kuzakçı, a.g.e., s. 84.

mübadeleyi ise sermaye sınıfına dayalı meta mübadelesi olarak tanımlamaktadır. Karatini'ye göre bir toplumda B tipi mübadele hâkim olduğunda ekonomik yapı içerisinde C tipi yapı da gelişim gösterebilir. Böylece aynı anda birden çok ekonomik yapı mevcut olur ancak C tipi yapı tabi konumda bulunur¹³. Bu açıdan Soğdlar ile bozkır kağanlıkları arasındaki ilişki örüntüsü yeni okumalar ve değerlendirmeler için bakir durumdadır.

Eserin ikinci bölümünün genel bir toparlamasını yapacak olursak İpek Yolu'nun tarihini yazarın Soğd toplumu merkezli okuduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'deki mevcut İpek Yolu çalışmaları ya bozkır kağanlıkları ya da Çin merkezli bir okuma sunmaktadır. Yazar, eserinde tarih yazımına Soğd merkezli bir bakışı getirerek yenilikçi bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yaklaşımı kıymetli kılan husus, mevcut kanona karşı argümanların sunulması eleştirilerin getirilmiş olmasıdır. Eserin özgünlüğünü ortaya çıkartan şey şüphesiz ki Türkiye'deki Avrasya bozkır ve İpek Yolu tarih yazımında mevcut olan kanonun metodolojik olarak ilk kez tartışmaya açılmış olmasıdır. Ancak şu noktayı da gözden kaçırmamak gerekmektedir ki, eser bir kanon eleştirisi taşıyor olsa da eserdeki tarih yazım eleştirisi satır aralarına sıkışmıştır. Eserin muhteviyatı içerisinde gölgede kalmıştır ve niş bir zümreye hitap edecek şekilde ifade edilmiştir. Akademik eleştirilerin gölgede kalmış olmasına rağmen böyle öncü bir çalışmada “zülfüyâre” dokunulması kıymetlidir.

Eserin üçüncü bölümü Avrasya iktisat tarihçiliği için bir lisansüstü metodoloji dersi niteliğindedir. Soğd toplum ve ekonomik sisteminin yapısı detaylı bir inceleme ile ortaya konulmuştur. Soğd toplumunun sınıflı yapısı muadili şehir ve tarım devletlerinden, keza bozkır göçebelerinden, farklılıklar arz etmektedir. Soğdları muadili yerleşik ve sınıflı toplumlardan ayıran nokta, aristokrasinin yetkilerinin sınırlandırılmış olmasıdır¹⁴. Tüccar sınıfının sosyal örgütlenmede öne çıktığı görülmektedir ve bundan mütevellit yazar, Soğdları doğrudan doğruya “tüccar toplumu/homo economicus” tabiriyle ifade etmektedir¹⁵.

Eserin dördüncü bölümünde Soğd-Hun ilişkileri ele alınmıştır. Yazarın bu bölümdeki ana argümanı, Soğd şehir devletlerinin ve ticaret kolonilerinin MS 5.-6. yüzyıllar arasındaki yükselişinde Akhunların rol oynadığıdır. Yazar,

¹³ Kojin Karatini, *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına* (İstanbul: Metis Yayınları, 2022): 37-38.

¹⁴ Kuzakçı, a.g.e., s. 111.

¹⁵ Kuzakçı, a.g.e., s. 101.

batıdaki kanon görüşün aksine Akhunların Soğdya'nın yükselişinde tetikleyici bir role sahip olduğunu ifade etmektedir¹⁶. Dördüncü bölümdeki bir başka önemli husus ise ünlü Dunhuang mektuplarından birisi olan ve Hun adının geçtiği 2 numaralı mektubun transliterasyonunun ve Türkçe tercümesinin verilmesidir. Bu eser vasıtasıyla bahse konu belgenin orijinal dilden ilk Türkçe çevirisi gerçekleştirilmiştir.

Eserin beşinci bölümü MS 6.-8. yüzyıllar arasında Türk Kağanlığı ile Soğdlar arasındaki ticari ve siyasi ilişkilere odaklanmıştır. Yazar, Soğdların ilk kez Türk Kağanlığı hakimiyeti altında İpek Yolu'nda uzun mesafeli ticaret ağını başlattığını söylemektedir. Daha öncesinde kısa mesafeler arasında yapılan ticaret, Türk Kağanlığı döneminde Doğu-Batı aksında Karadeniz'in kuzeyinden Ordos'a kadar uzanan bir mesafede yapılmaya başlanmıştır. Türk Kağanlığı döneminde ortaya çıkan yeni sosyoekonomik, sosyokültürel ve politik tabloyu An Luşan'ın isyanı ve onun çok katmanlı aile yapısından hareketle açıklamaktadır. Eserin altıncı bölümünde Soğd nüvizmatığı üzerine odaklanılmıştır. Hun ve Türk Kağanlığı hakimiyeti altında gelişen Soğd paraları incelenmiştir.

SONUÇ

Soğd tarihini ele alan bu eser, gerek tarih yazımındaki kanonlara getirdiği eleştiriler gerekse Soğd tarihi hususunda ortaya koyduğu metodoloji ile öncü bir çalışma olmuştur. Eser genel çerçevede MS 6-8. yüzyıl arasındaki döneme odaklanmış olsa da önceki ve sonraki yüzyıllara dair de bilgiler vermiştir. İpek Yolu ve Soğd tarihi sadece bu zaman aralığı ile sınırlı bir tarih değildir. Özellikle MS 10. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da gelişen Soğd tarihi ve kültürü de üzerinde daha fazla çalışmanın yapılması gereken bir sahadır. Bir klişe olan "literatürdeki önemli bir açığı doldurdu" söyleminin aksine bu kıymetli eser Soğd tarihine dair literatürün ne denli eksik durumda olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

Avcıoğlu, Doğan *Türklerin Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978.

Beckwith, Christopher I., *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Oxford: Princeton University Press, 2011.

¹⁶ Kuzakçı, a.g.e., s. 150.

- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu (1929-2014)*, çev. Umut Yener Kaya ve Turgay Sivrikaya, İstanbul: Işık Yayınları, 2017.
- Duygu, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Eker, Süer, "Orta Asya'nın Gizemli halkı': Soğdlular, Soğd ve Soğdca", *Türkbilg* 24, (2012): 77-92.
- Frankopan, Peter, *The Silk Roads: A New History of the World*, New York: Bloomsbury Publishing, 2016.
- Frankopan, Peter, *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*, New York: Bloomsbury Publishing, 2019.
- Hansen, Valerie, *The Silk Road: A New History*, New York: Oxford University Press, 2015.
- İnan, Abdülkadir, "Orta Asya'da Muğkalle Hafriyatında Bulunan Vesikalar, Soğdiyskiy Sbornik, Leningrad, 1934. 121 Sah. [Kitap Tanıtımı]", *Belleten* 7, S. 27 (1943): 615-616.
- Karatini, Kojin, *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, İstanbul: Metis Yayınları, 2022.
- Khabbazi, Leili, "TÜRKÇE-SOĞDÇA BİR BELGENİN IŞIĞINDA TÜRKÇE VE SOĞDÇANIN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİNİN İNCELENMESİ", (Çev. Umut Başar), *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 211-223.
- Liu, Xinri, *The Silk Road in World History*, New York: Oxford University Press, 2010.
- Mori, Masao, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten* 47, S. 185, (1983): 339-352.
- Norell, Mark, Leidy Denise Patry ve Laura Ross, *Traveling the Silk Road: Ancient Pathway to the Modern World*, New York: Union Square & Co., 2011.
- Sims-Williams, Nicholas, "Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni", (Çev. Feryal Korkmaz, Berker Keskin), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57, S.57, (2017): 259- 269.
- Whitfield, Susan, *Life Along the Silk Road*, California: California University Press, 2001.

Whitfield, Susan, *Silk Roads: Peoples, Cultures, Landscapes*, California: California University Press, 2019.

Wittfogel Karl, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, London: Yale University Press, 1957.

Yıldız, Sümeyra Türk, “YEDİSU'DA SOGD KOLONİLERİ VE TÜRK-SOGD ETKİLEŞİMİ”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, S. 248 (2020): 121-32.

MEKKE'YE DEĞİL MOSKOVA'YA: ORTA ASYA'DA İSLAM KARŞITI SOVYET SEFERBERLİĞİ 1917-1940

Shoshana Keller, *Mekke'ye Değil Moskova'ya: Orta Asya'da İslam Karşıtı Sovyet Seferberliği 1917-1940*, çev. Ammar Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, 384., ISBN: 9786257459747.

ÇAĞRI YILMAZ*

Öz: Bu çalışma, Shoshana Keller tarafından kaleme alınan *Mekke'ye Değil Moskova'ya* adlı kitabı incelemektedir. Eser, 1917 ile 1940 yılları arasında, Sovyet Yönetimi'nin Türkistan'da uyguladığı din karşıtı siyaseti konu edinmektedir. Nitekim bu inceleme de eserin bu hususta nasıl bir yöntem izlediğini ve bu bağlamda ortaya attığı iddiaları ne ölçüde kanıtladığını, her bir bölümü ayrı ayrı incelemek suretiyle analiz etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Orta Asya, Sovyet, Din karşıtlığı, İslâm, Komünizm.

NOT TO MECCA BUT TO MOSCOW: SOVIET MOBILIZATION AGAINST ISLAM IN CENTRAL ASIA 1917-1940

Abstract: This review analyzed the book *To Moscow, Not Mecca* (2001), written by Shoshana Keller. The book examined the anti-religious policies implemented by the Soviet Government in Turkestan between 1917 and 1940. The review critiqued the methodology employed by the author in addressing this issue, as well as the extent to which the book substantiated its claims, through a chapter-by-chapter analysis.

Key Words: Turkestan, Central Asia, Soviet, Antireligion, Islam, Communism.

Rusya/Sovyet Tarihi uzmanı olan Amerikalı tarihçi Prof. Dr. Shoshana Keller, doktorasını 1995 yılında Indiana Üniversitesi Tarih bölümünde tamamlamış ve aynı yıl Hamilton College'de asistan olarak akademik kariyerine başlamıştır. Hâlâ aynı üniversitede profesör olarak görev yapmakta olan Keller, Sovyetler Birliği'nin çok uluslu yapısı ve Dinler Tarihi gibi konuların yanında Özbekistan'da kadınlar ve el emeği ekonomisi üzerini çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Müverrihin inceleme konumuz olan eseri dışında Çarlık ve Sovyet Rusya'sı hâkimiyetindeki Türkistan'ın durumunu incelediği 2020 yılın-

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, cagri2001cagriyilmaz@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6687-0900

da neşredilen *Russia and Central Asia* isminde bir eseri daha vardır.¹ Keller'ın, kitapları haricinde birçok makalesi de bulunmaktadır. Ayrıca, Adeeb Khalid ve Robert D. McChesney ile hazırlayarak, Orta Asya Tarihi'nin çeşitli dönemlerini konu aldıkları *Histories of Central Asia* isimli bir internet sitesi de vardır.² Keller, anadili İngilizce dışında Rusça, Almanca ve Özbek Türkçesi bilmektedir.

Shoshana Keller tarafından yazılıp 2001 yılında *To Moscow, Not Mecca* başlığı ile neşredilen³ inceleme konumuz olan eser, 2022 yılında Ammar Kılıç tarafından Türkçeye kazandırılarak *Mekke'ye Değil Moskova'ya* başlığı ile Selenge Yayınları tarafından yayımlanmıştır.⁴ Eser, Sovyetlerin Türkistan'da uyguladığı din karşıtı siyasetin 1917 ile 1940 yılları arasındaki durumuna yoğunlaşmaktadır. Keller, eserin önsözünde bu çalışmadaki temel tezini şöyle açıklamaktadır:

“Bu kitap, komünist hükûmetin dini yok etmek için elinden geleni yaptığı ancak sonunda başarısız olduğu yirminci yüzyılın ilk kırk yılında İslâm'ın başına gelenlere ilişkin bir inceleme niteliği taşıyor ve Sovyet yönetiminin ilk on yıllarında, Türkistan kültürlerini Sovyet kalıbına sokma yönündeki eş zamanlı girişimlerden daha belirgin olan bu yıkıcı sürece odaklanıyor.”⁵

Türkistan'ı SSCB'nin ayrılmaz bir parçası olarak gören Keller, kültürel meselelerden ziyade devlet kurumları ve politikalarına odaklandığını belirtmektedir.⁶ O ayrıca Müslümanların, *Basmacılık* gibi hükûmet yapısı dışındaki

¹ Shoshana Keller, *Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence*, University of Toronto Press, Toronto, 2020.

² Shoshana Keller, Adeeb Khalid ve Robert D. McChesney, *Histories of Central Asia*, 2015 (Erişim:22.02.2025 <https://academics.hamilton.edu/central-asian-history>).

³ Shoshana Keller, *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941*, Praeger Publishers, Westport CT, 2001.

⁴ Shoshana Keller, *Mekke'ye Değil Moskova'ya: Orta Asya'da İslam Karşıtı Sovyet Seferberliği 1917-1940*, çev. Ammar Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

⁵ Keller, *Mekke'ye Değil Moskova'ya*, s. 14.

⁶ Keller, *a.g.e.*, s. 14.

⁷ Basmacılık ya da Korbaşı hareketi, 1918 ile 1933 yılları arasında Türkistan halkının, önce Bolşeviklere ardından Sovyet yönetimine karşı, Türkistan'ın bağımsızlığı için verdikleri gayrinizami askerî mücadeleyi ifade etmektedir. Basmacılık hareketi hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981; a.mlf., *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012; Baymirza Hayit, *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997; Martha B. Olcott, “The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24”, *Soviet Studies*, Cilt XXXIII, Sayı 3, Temmuz 1981, s. 352-369; Okan Yeşilot ve Burcu Özde-

direnişlerini de ele aldığını ifade ederek meseleyi iki yönlü bir şekilde incelediğini iddia etmektedir.⁸

Keller, kitabın hacmini “makul” bir büyüklükte tutmak adına coğrafi olarak Türkistan’ın tamamından ziyade “gelenekçi İslâmî merkezler” olarak nitelendirdiği Harezm, Buhara ve Hokand hanlıklarının bulunduğu Özbekistan’a odaklanmaktadır.⁹ Söz konusu eser boyunca Buhara ve Fergana, Sovyet yönetimi karşısındaki en ciddi direnişlerin yaşandığı bölgelerdir. Dolayısıyla yazarın bu tercihi konu bağlamında isabetlidir. Diğer taraftan Türkmen bölgeleri başta olmak üzere konar-göçer yaşam tarzının devam ettiği ve boy teşkilatının kuvvetli olduğu yerlerdeki vakalar bu durumda karanlıkta kalmaktadır. Yazarın bu tercihinin esas nedeni, Türkistan’da Sovyet hükûmetini temsil eden kurumların Özbekistan’da yer alması ve dolayısıyla bölgenin bu yönüyle arşiv materyali bakımından daha zengin bir mahiyet arz ediyor olması olabilir.

Mekke’ye Değil Moskova’ya, yedi ana bölümden ve bir de sonuç kısmından meydana gelmektedir. Yazar, süreci kronolojik bir şekilde, dönemsel iniş çıkışlar ekseninde ele almayı tercih etmiştir. Ne yazık ki bu durum, okuyucu için bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Örneğin tesettür (çaçvan) üzerinden anlatılan kadınların özgürleştirilmesi meselesi, ilk olarak eserin ikinci bölümünde, 1920’lerin başındaki durumu üzerinden ele alınmıştır. Ancak meselenin kitabın çerçevesi etrafında çözümlenmesi ise yedinci bölümde meydana gelmiştir. Halbuki bu durum, okuyucuya çoğu zaman geriye dönme ihtiyacı yaratmaktadır. Yazarın bu tercihi yapmasının altında eserin önsözünde ifade ettiği gibi devlet kurumları ve politikaları merkezinde bir inceleme gerçekleştirmiş olması yatmaktadır. Nitekim metnin metodolojik akışında birçok olay, zamanla değişime uğrayan belirli kanun ve mevzuata göre icra edilen uygulamalar etrafında şekillenmektedir. Dolayısıyla Keller, politik sürecin dalgalı yapısını yansıtabilmek adına, son derece açık ve anlaşılır bir dil kullanmasına rağmen eserinin akıcılığına gölge düşürmüştür.

Keller’ın kitaptaki metodunu daha iyi anlayabilmek için eserin bölümlerine değinmek gerekmektedir. Nitekim bu durum okuyucuya kitabın ana tezlerinin nasıl kuvvetlendirildiğini gösterecektir. Eserin “İmparatorluk Rus-

mir, “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, *Belleten*, Cilt LXXXV, Sayı 302, Nisan 2021, s. 279-309; Cabbar Esanbiyovlu Derbendi, “Enver Paşa’nın Türkistan’daki Bir Askeri: Esanbiy Ermahmat[ov] (1896-1944)”, haz. Ahmet Kanlıdere, *YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı 21, Kış 2010, s. 23-38.

⁸ Keller, *a.g.e.*, s. 18.

⁹ Keller, *a.g.e.*, s. 14.

ya'sı ve İslâm" başlıklı birinci bölümünde Sovyetlerin kuruluşuna kadar Rusya, İslâm ve Müslümanlar konusu ele alınmaktadır. Yazar öncelikle, Altın Orda tecrübesine atıf yaparak İslâm'ın hiçbir zaman Rus bilincinden uzak olmadığını ve onların gözünde bu dinin diğer Batılı dindaşlarına kıyasla daha yakın ve tehditkâr bir gerçek olduğunun altını çizmektedir.¹⁰ Keller, IV. İvan ve haleflerinin, Kazan'ın ele geçirilmesini takip eden 200 yıl boyunca İslâm'ı baskılamaya çalışarak Hristiyanlaştırma politikası güttüğünü iddia etmektedir.¹¹ Ona göre, II. Katerina (1762-1796) döneminde çıkarılan "Dinî Hoşgörü Fermanı (1773)" gibi uygulamalar, belirli yumuşama dönemlerinin yaşandığını gösterse de XIX. yüzyılda hayata geçen "Resmî Milliyet"¹² ideolojisi ile Rus kimliğinin öneminin vurgulanması, bunların son derece sınırlı olduğunu göstermektedir. Buna ilave olarak yazar, Kafkasya'da yaşanan tecrübelerin, Rus bilincinde Müslümanların "vahşi" ve tehlikeli insanlar olduğu algısının kuvvetlendirdiğini de vurgulamaktadır.¹³

Keller, Çarlık ideolojisini ortaya koyduktan sonra Türkistan'ın işgal edilmeye başlandığı 1865'ten 1917'ye kadarki sürecin bir panoramasını çizer. Ona göre Ruslar ilk etapta Türkistan'ı sadece ekonomik bir gelir kapısı olarak görmüşler ve ilk yirmi yıllık süreçte bölgenin hukukî ve idarî düzeninde çok cüzi bir etkiye bulunmuşlardır. Yazar bu durumun en büyük nedenin Çarlık valilerinin henüz Türkistan'ı dönüştürecek yeterli kaynaklara (personel, ulaşım, kurumlar vs.) sahip olmamasına bağlamaktadır.¹⁴ Bu sorunlar ancak 1890'ların başında aşılmaya başlanacak ve bu tarihten itibaren Türkistan görece daha hızlı bir dönüşüm geçirecektir. Keller, bu bahiste görülmeye başlanan ilk isyanların pamuk politikası nedeniyle yerli köylülerin ekonomik dengelerinin bozulması sonucu ortaya çıktığını ifade eder. Ancak Dükçü İşân'ın önderlik ettiği 1898 yılı olaylarında görüldüğü üzere Rusların, *İslâm konusundaki kasıtlı cahillikleri ve Türkistanlıların yaşamı hakkında bilgi eksiklikleri onları gerçek bir felaketle burun buruna getirmişti*.¹⁵ Türkistanlıların modernleşme hareketlerine de değinen Keller, ticaret ve eğitim seyahatleri ile başlayan fikrî gelişimin, İsmail Gaspralı'nın başlattığı Ceditçilik hareketinin de etkisiyle nasıl

¹⁰ Keller, *a.g.e.*, s. 24.

¹¹ Keller, *a.g.e.*, s. 24-26.

¹² Keller, *a.g.e.*, s. 27.

¹³ Keller, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁴ Keller, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹⁵ Keller, *a.g.e.*, s. 49.

bir seyir takip ettiğini gözler önüne serer.¹⁶ Ona göre Türkistanlı Ceditçiler, Batılı ve seküler eğitim modelinden ziyade *insanî, düzenli ve öğrencilere işlevsel okuryazarlığı öğretmeye adanmış dinî okullar* tasavvur etmektedirler.¹⁷ Yazarımız bölümü bitirirken genel bir değerlendirme yapar ve Türkistanlıların Rus işgaline bakışını *Rusların nasıl kovulacağı ve yönetimlerindeki yararlı kısımların nasıl kurtarılabilceği*¹⁸ şeklinde formüle ederek iki taraf arasındaki etkileşimin mahiyetine dikkat çeker.

“Yeni Temelde Eski İmparatorluk” başlıklı ikinci bölümde yazar, 1917 devrimlerinin ardından Türkistan’da Çarlık rejiminden Sovyet rejimine geçiş sürecinin kaotik vaziyetini ilk Sovyet uygulamalarıyla birlikte değerlendirmektedir. O, bölümün başında yeni yönetimin nasıl bir ortamda iktidar olduğunu şöyle ifade eder:

“Bolşevikler, bölge üzerinde asgarî devlet denetimini kurana kadar yeni bir toplum yaratma programlarını uygulamaya başlayamadılar, ...Başladıklarında ise, kıtlık ve Rusların (ideolojiden bağımsız olarak) Türkistanlılara yönelik insafsız tutumları o kadar acıya yol açmış durumdaydı ki, yeni hükümet ilk yıllarının çoğunu sadece bu hasarı onarmak için harcadı.”¹⁹

Ayrıca I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan sıkıntılara değinen yazar, şu ifadesi ile Sovyetlerin ne kadar zor koşullar altında yönetimi devraldıklarını okuyucuya sunar:

“...1915-1920 yılları arasında ise Türkistanlıların sayısı 1,6 milyon azaldı ve kayıpların çoğu 1917-1920 kıtlık yıllarında meydana geldi. ...Bu düzeyde bir yıkım şaşırtıcıydı ve sadece yerlilerin Ruslara yönelik nefretini artırmakla kalmıyor, aynı zamanda herhangi bir grubun bölgeyi sıkıca yönetmesini zorlaştıran umumî kargaşaya katkıda bulunuyordu. Bolşevik iktidarı kurulduktan sonra bile parti çalışanlarının halkın öfkesini kışkırtmaktan kaçınmaları gerekti çünkü Türkistan’daki güçleri sığ ve zayıftı. Bu zaruret, onların İslâm’a karşı eylemlerinin birkaç yıl boyunca ihtiyatlı ve esnek olmasını sağlamaya yardımcı oldu.”²⁰

¹⁶ Yazara göre İsmail Gaspıralı, Pantürkizm’in kurucusudur. Keller, *a.g.e.*, s.53. Gaspıralı hakkında diğer görüşler için bkz. Ozan Karabulak, *İsmail Gasprinski’nin Tercüman’ı: Sadakat ve Terakki (1883-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2024, s. 7-27.

¹⁷ Keller, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁸ Keller, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁹ Keller, *a.g.e.*, s. 68.

²⁰ Keller, *a.g.e.*, s. 69.

Buhara ve Harezm’de yaşanan siyasî ve askerî olayları ele alan yazara göre Han ve Emir gittikten sonra bile eski rejimin idari organlarının mevcudiyeti ile hem ekonomik hem de teşkilat anlamındaki sıkıntılar bu bölgelerde hızlı bir dönüşümü mümkün kılmamıştır.²¹

Keller daha sonra Lenin’in Marksist ve Materyalist, katı din karşıtı düşüncelerine değinerek onun fikirlerinin rejim için ne anlama geldiğini şöyle ifade eder: *Lenin’in kapitalizme saldırmanın mütemmim cüzü olarak dine saldırmadaki ısrarı, yalnızca erken Sovyet propaganda çabalarını şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda 70 yıl boyunca Sovyet din politikasına damgasını vurdu.*²² Ardından ise Lenin’in görüşlerini, Mir Said Sultan Galiyev’in din karşıtı görüşleri ile karşılaştırarak meseleyi iki farklı komünist görüş üzerinden değerlendirebilir. Keller’a göre Galiyev, Hristiyan Avrupalıların (yani Rusların), Müslümanların gözünde şimdiye kadar siyasî ve ekonomik sömürüyü temsil ettiğini bu sebeple Marksist-Leninist propagandanın, başka bir “Rus misyoner” faaliyeti olarak algılanmasından kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır.²³

Yazara göre Türkistan’a din karşıtı propaganda, 1920’lerin başında sızmıştır.²⁴ Ancak bu propagandaya karşı ilk tepkiler, halktan değil bizatihi parti içerisindeki Türkistanlı komünistlerden gelmiştir. O, bu bahiste Türkistanlılar için “Müslüman” olmanın kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğinin, Ruslar tarafından anlaşılmadığını vurgulayarak²⁵ aslında, tarafların daha birbirlerini anlama noktasında bile eksik olduğunu ortaya koymaktadır. Yazar bu bölümde ayrıca tesettür üzerinden rejimin kadın meselesinde attığı ilk adımlardan da bahsetmektedir.²⁶

Kitabın “Sovyet Orta Asya’sı: Temel Atmak” başlıklı üçüncü bölümü Sovyetlerin NEP’i (Yeni Ekonomi Politikası) uygulamaya koymaları ile başlayan (1921) sürecin 1926 yılına kadar olan durumu incelenmektedir. Yazar, 1924 yılına gelindiğinde Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti’nin birleşmeye yakın olduğu ile Basmacıların zayıflamaya devam ettiği süreç esnasında muhafazakâr din adamları üzerindeki baskının da arttığına dikkat çekmektedir.²⁷ 1926’nın sonlarına gelindiğinde ise

²¹ Keller, *a.g.e.*, s. 83-91.

²² Keller, *a.g.e.*, s. 92.

²³ Keller, *a.g.e.*, s. 97.

²⁴ Keller, *a.g.e.*, s. 113.

²⁵ Keller, *a.g.e.*, s. 114.

²⁶ Keller, *a.g.e.*, s. 115-118.

²⁷ Keller, *a.g.e.*, s. 129.

hem din adamları hem de İslâm'a karşı yeni taktikler geliştirmekte olan komünist parti içerisinde görülen telaş, bu artan baskının daha sert bir sürece evrildiğini göstermektedir.²⁸ Keller, bölümün ilerleyen sayfalarında ise Militan Ateistler Birliği gibi kuruluşların ortaya koydukları üzerinden din karşıtı propagandalara değinir.²⁹ Ancak artık belirgin hale gelmeye başlayan İslâm karşıtı propaganda “gelişigüzel”³⁰ ve bütün bir NEP boyunca “muğlak”³¹ bir vaziyeteydi. Bu da bize Sovyetlerin henüz planlı bir politikanın takipçisi olmadıklarını gösterir.

“Sorunu Tartışmak” başlıklı dördüncü bölümde iç yapılanmasını büyük oranda tamamlamış parti ve Serdazbüro³² içinde artık açıkça bir hedef olarak görülen din adamlarına ve dine karşı atılacak adımların nasıl yapılacağını tartışıldığı kurul raporlarını inceler. Yazarın bu bölümde değindiği belki de en önemli mesele, kadınları geleneksel kısıtlamalardan kurtarmak adına Serdazbüro’nun başlattığı *hücum* kampanyasıdır. Keller, bu kampanyayı *İslâm’ı yok etme çabasına sıkı sıkıya bağlıydı ve gerçekten de pek çok Müslüman için tesettür, kişinin müminler cemaatine olan sadakatini veya sadakatsizliğini sembolize eder olmuştur*³³ şeklinde yorumlayarak meselenin din ile olan ayrılmaz ilişkisini vurgular. O, bu meselenin kötü planlandığını ve halka açık gösteriler sonucunda birçok kadının yaşamını yitirdiğine dikkat çeker.³⁴

Eserin “İslâm’ı Parçalamak” başlıklı beşinci bölümünde yazar, 1927-1929 yılları arasında Türkistan’da görülen İslâm karşıtı uygulamaların en sert dönemini incelemektedir. Keller, eserin tamamında olduğu gibi bu bölümde de konuyu, arşiv belgelerinden yararlanarak emsal niteliğindeki olaylar üzerinden analiz etmektedir. O, ayrıca çoğu zaman güvenilirliğini kendisinin de sorguladığı istatistikî verileri de tablolar ile okuyucuya sunmaktadır. Keller bu bölümde dinî mahkemelerin kapatılması³⁵ ve vakıfların devlete devri³⁶ gibi kararlar ile dinin kurumsal yapısının artık büyük oranda yıkıldığını ortaya koymaya çalışır. Ona göre bu dönemde yapılan propagandalar son derece

²⁸ Keller, *a.g.e.*, s. 162.

²⁹ Keller, *a.g.e.*, s. 162-165.

³⁰ Keller, *a.g.e.*, s. 164.

³¹ Keller, *a.g.e.*, s. 170.

³² Önce Türkbüro ardından da Serdazbüro adını alan Türkistan Komisyonu.

³³ Keller, *a.g.e.*, s. 184.

³⁴ Keller, *a.g.e.*, s. 186.

³⁵ 1927’de alınan bu karara rağmen dinî mahkemeler varlıklarını 1929’a kadar azalarak da olsa koruyacaklardır. Keller, *a.g.e.*, s. 233.

³⁶ Ocak 1929. Keller, *a.g.e.*, s. 236.

“kaba mizah” ve “klişeler” etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla İslâm karşıtı propagandanın entelektüel seviyesi son derece düşük bir mahiyete sahiptir.³⁷

“Tasarruf” başlıklı altıncı bölümde, yazar tarafından kontrolden çıktığı ifade edilen İslâm karşıtı propagandanın ve keyfi uygulamaların özellikle 8 Nisan 1929’da çıkarılan “RSFSC Dinî Kuruluşlar Yasası” ile nasıl kontrol altına alındığına ve belli bir programa dahil tutulduğuna dikkat çekilmektedir. Keller, bu bölümde özellikle keyfi olarak uygulanan cami kapatma faaliyetlerinin ve birçok kadının hayatına mal olan *hücum*’un kısıtlanarak daha kontrollü bir program etrafında yürütülmeye başlandığını vurgulamaktadır. Ona göre bu “saldırı” aşamasının sona ermesine yol açan en önemli faktörler, kolektivizasyon ve sanayileşme hamleleridir. Bu bağlamda Özbekistan’ın Sovyetler için en önemli vazifesi, devletin “pamuk bağımsızlığını” sağlamasıydı. Nitekim din karşıtı uygulamalar da bu dönemle birlikte daha ziyade ekonomik gerekçeler etrafında şekillenecektir.³⁸

Eserin yedinci ve son bölümü olan “İkinci Dalga” başlıklı bölümünde Keller, Serdazbüro’nun 1934’te kapatılıp Türkistan cumhuriyetlerinin kurulmasıyla başlayan yeni süreçte, Sovyetlerin İslâm karşıtı politikasını sürdürmeye devam ettiğini ancak 1927-1929’daki “vahşi yıkıcılığının” sona erdiğini vurgulamaktadır.³⁹ Bu bölümde yazar 1930’lu yıllarda yaşanan olayları, 1920’lere kıyasla çok daha yüzeysel bir şekilde incelemektedir.

Sonuç olarak bu kitap, Sovyet hükûmetinin, 1917-1940 yılları arasında, Türkistan’da uyguladığı din karşıtı politikaları, arşiv kaynaklarına dayanarak kurumsal bir bağlamda incelemektedir. Bu esere göre, 1914-1922 yılları arasındaki oldukça kanlı ve kaotik bir dönemin ardından iktidara gelen Sovyet yönetimi, Marksist-Leninist ideolojinin bir çıktısı olan din karşıtlığını, Türkistan’da yaymak için İslâm’a karşı sıkı bir mücadele süreci başlatmıştır. Ancak bu süreç, bölgenin merkezden uzakta, kaynak ve personel bakımından yetersiz olması ile belki de en önemlisi Türkistanlıların İslâm’ı kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak görmelerinden dolayı ciddi direnişlerle karşılaşmıştır. Ancak en nihayetinde hükûmet, İslâm’ın bireyler nazarındaki varlığını ortadan kaldıramamış olsa da kamusal alandaki görünürlüğüne ciddi bir darbe indirmeyi başarmıştır. Shoshana Keller, *Mekke’ye Değil Moskova’ya* adlı bu çalışması ile oldukça karmaşık bir yapı arz eden bu tarihsel sürecin ideolojik,

³⁷ Keller, *a.g.e.*, s. 251.

³⁸ Keller, *a.g.e.*, s. 296-298.

³⁹ Keller, *a.g.e.*, s. 321.

kurumsal ve pratik ihtiyaçlar mukabilinde şekillenen doğasını, etkili bir analiz ile okuyucuya sunmuştur. Eserin başlıca eksikliklerini; kültürel meselelere çok az değinmesi, Basmacılık gibi sürece doğrudan etkisi olan olguları ele alması ve tematik bir metot takip etmemesi olarak sıralayabiliriz. Ancak tüm olumlu ve olumsuz yönleriyle bu eser, Sovyet Tarihi ve Çağdaş Türk Cumhuriyetleri üzerine çalışan araştırmacılar için özgün yapısı ile okunmaya değer bir çalışma olarak literatürdeki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- DERBENDİ, Cabbar Esanbiyoğlu, “Enver Paşa’nın Türkistan’daki Bir Askeri: Esanbiy Ermahmat[ov] (1896-1944)”, haz. Ahmet Kanlıdere, *YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı 21, Kış 2010, s. 23-38.
- HAYİT, Baymirza, *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- KARABULAK, Ozan, *İsmail Gasprinski’nin Tercüman’ı: Sadakat ve Terakki (1883-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2024.
- KELLER, Shoshana; Khalid, Adeeb ve McChesney, Robert D., *Histories of Central Asia*, 2015 (Erişim:22.02.2025 <https://academics.hamilton.edu/central-asian-history>).
- KELLER, Shoshana, *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941*, Praeger Publishers, Westport CT, 2001.
- KELLER, Shoshana, *Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence*, University of Toronto Press, Toronto, 2020.
- KELLER, Shoshana, *Mekke’ye Değil Moskova’ya: Orta Asya’da İslam Karşiti Sovyet Seferberliği 1917-1940*, çev. Ammar Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.
- OLCOTT, Martha B., “The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24”, *Soviet Studies*, Cilt XXXIII, Sayı 3, Temmuz 1981, s. 352-369.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.

YEŞİLOT, Okan ve ÖZDEMİR, Burcu, “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, *Belleten*, Cilt LXXXV, Sayı 302, Nisan 2021, s. 279-309.